

TZ-one

malá

ILUSTROVANÁ ENCYKLOPEDIE

Až

- 30 000 hesel ze všech oblastí lidské činnosti
- 2 500 doprovodných č/b ilustrací, tabulek
- barevná příloha

Informace pro uživatele této knihy

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této elektronické knihy nesmí být reprodukována a šířena v žádné podobě bez předchozího písemného souhlasu nakladatele. Neoprávněné užití této knihy bude trestně stíháno.

Používání elektronické verze knihy je určeno jen osobě, která ji legálně nabyla, a to v rozsahu stanoveném autorským zákonem.

Jakékoliv neoprávněné užití jako např. kopírování, úpravy, konverze do jiných formátů, prodej, pronájem, půjčování, darování, umístování na servery, sdílení atp. je zakázáno!

malá ILUSTROVANÁ ENCYKLOPEDIE

Malá ilustrovaná encyklopedie vychází vstříc trvalému zájmu čtenářů o naučný slovník typu A/Ž -jednosvazkový, menšího formátu, stručný a vysoce aktuální.

Toto dílo původní české encyklopedické tvorby navazuje na dřívější práce nakladatelství Encyklopedický dům, na *Encyklopedický slovník* z roku 1993 a na třísvazkovou *Ilustrovanou encyklopedii* z roku 1995.

Více než 30 000 hesel ze všech oblastí lidské činnosti, doplněných 2 500 černobílými ilustracemi a 4 barevnými přílohami, nabízí nejširší vrstvě uživatelů základní obecné i speciální informace z oborů, které netvoří součást jejich odborného vzdělání. Především však tvůrci Malé ilustrované encyklopedie měli při vzniku díla na mysli školní mládež.

Informace o původním knižním vydání:

Redakční uzávěrka 31.3.1999

Ilustrace elektronicky zpracovali

Mgr. František Brabec a RNDr. Miloslava Lavičková

Vydal Encyklopedický dům, spol. s r.o.

Autoři a konzultanti

PhDr. Jan Barták, DrSc.; doc. RNDr. Jindřich Bečvář, CSc.; doc. Ing. Miroslav Bechyně, DrSc.; PhDr. Mikuláš Bek, Dr.; doc. PhDr. Marie Benešová, DrSc.; PhDr. Jana Benková; PhDr. Zdeněk Beran; +Mgr. Hana Bradnová; PhDr. Michal Bregant; doc. Ing. Josef Břečka, CSc.; Ing. Jan Čábelka, CSc.; doc. Ing. Radek Čada, CSc.; PhDr. Zbyněk Černík; doc. PhDr. Petr Čornej, CSc.; PhDr. Marie Dohnalová; prof. PhDr. Růžena Dostálová, CSc.; RNDr., PhMr. Pavel Drábek; PhDr. Petr Dudek; PhDr. Eugenie Dufková; PhDr. Petr Fejtek; prof. ThDr. Pavel Filipi; RNDr. Milan Fišera, CSc.; Jaroslav Folta, CSc.; PhDr. František Fröhlich; doc. RNDr. Eduard Fuchs, CSc.; Ing. Marcel Grün; prof. Ing. Jan Hampl, CSc.; PhDr. Markéta Hejkalová; PhDr. Eduard Hodoušek; doc. Ing. Jaroslav Holoubek, CSc.; JUDr. Daniel Holubkov; doc. PhDr. Jiří Holý, CSc.; doc. RNDr. František Horník, CSc.; PhDr. Anděla Horová; PhDr. Václav Hubinger, CSc.; PhDr. Marcella Husová, CSc.; doc. PhDr. Jan Hyvnar, CSc.; +Kamil Chrobák; PhDr. Eliška Chrobáková; PhDr. Jan Jaroš; +Ing. Jiří Jelen, CSc.; Ing. Milic Jiráček, CSc.; doc. MUDr. Václav Jirásek, CSc.; PhDr. Marie Judlová-Klimešová; +Jaroslav Kabíček; doc. PhDr. Helena Kadečková, CSc.; Ing. arch. Jan Kaigl; PhDr. Jan Kalivoda; Dušan Karpatský; doc. Ing. arch. Karel Kibic, DrSc.; doc. Ing. Hana Klabáčková, CSc.; RNDr. Ludvík Kopačka, CSc.; Ing. Martin Košťál; JUDr. Věra Košťátková; prof. MVDr. Karel Koudela, DrSc.; prof. RNDr. Václav Král, DrSc.; PhDr. Jana Křehlová; RNDr. Jiří Kříž, CSc.; Ing. Pavel Kubín, CSc.; PhDr. Karel Kubiš, CSc.; PhDr. Vlasta Kubišová; PhDr. Viktor Kudělka, CSc.; doc. RNDr. Jiří Langer, CSc.; RNDr. Miloslava Lavičková; Ing. Alena Léblová; doc. PhDr. Jan Lehár, CSc.; Daniela Lehárová; PhDr. Eva Lukášová; Martina Macková; PhDr. Vladimír Macura, DrSc.; Nina Malíková; Marcela Melicharová; PhDr. Milada Motlová; doc. RNDr. Ludvík Mucha, CSc.; doc. PhDr. Vladimír Nálevka, CSc.; PhDr. Jiří Našinec; doc. RNDr. Jan Němeček, DrSc.; Václav Němeček, dipl. tech.; +doc. PhDr. Ladislav Niklíček, CSc.; RNDr. Dagmar Nová; prof. Ing. Václav Novák, DrSc.; PhDr. Ludmila Nováková; RNDr. Jiří Novotný; PhDr. Vladimír Novotný; PhDr. Václava Nývltová, CSc.; doc. PhDr. Jiří Opelík, CSc.; Ing. Jaroslav Oržendovič; doc. PhDr. Bohumil Palek, DrSc.; PhDr. Jan Pargač, CSc.; PhDr. Jiří Pelán; PhDr. Jan Pelikán, CSc.; doc. MUDr. Blahoslav Petr, CSc.; RNDr., Ing. Jiří Peterka; Ing. František Petrásek; doc. Ing. Miroslav Petrásek, CSc.; RNDr. Erika Pflegerová; doc. PhDr. Aleš Pohorský, CSc.; Jitka Polanská; doc. Ing. Vratislav Preclík, CSc.; PhDr. Ondřej Prokop; ThDr. Martin Prudký; RNDr. Vladimír Roskovec, CSc.; PhDr. Vít Roubíček; Miroslav Rozsypal; Jitka Růžičková; PhDr. Petr Skala; doc. RNDr. Ladislav Skokan, CSc.; PhDr. Eleonora Slavičková, CSc.; Mojmír Sobotka; Mgr. Jan Sokol; PhDr. Kateřina Svobodová; Ivan Šiler; PhDr. Petr Šisler; prof. Ing. Vítězslav Škoda, CSc.; RNDr. Mojmír Šlachta; Alena Šlechtová; RNDr. Milan Špůrek, CSc.; doc. Ing. Jiří Šťastný, CSc.; PhDr. Jiřina Tábořská, CSc.; Ing. Jan Tůma; PhDr. Milan Tvrdík, CSc.; PhDr. Zuzana Vimrová; Alena Vlčková; doc. RNDr. Jiří Vohlídal, CSc.; Ing. Jan Vojtek, CSc.; PhDr. Otakar Volenec, CSc.; RNDr. Aleš Ždimera

Sestavili

PhDr. Eliška Chrobáková; Ladislav Křehla; RNDr. Miloslava Lavičková; Ing. Alena Léblová; RNDr. Erika Pflegerová

Hesla jsou **řazena** abecedně, rozhoduje abecední pořadí prvního tučně vytištěného slova, teprve potom abecední pořadí druhého a následujících tučně vytištěných slov; u biografických hesel stejného příjmení rozhoduje křestní jméno, u panovníků stejného jména rozhodují římské číslice. Z diakritických znamének se přihlíží pouze k písmenům české abecedy č, ř, š, ž, k ostatním diakritickým znaménkům, jako jsou kroužek, háček, přehláska, se nepřihlíží, k délce hlásek se rovněž nepřihlíží.

Tučně jsou vyznačeny názvy hesel.

Kurzívou jsou vyznačeny názvy oborů, odborné řecké a latinské termíny (především z botaniky, biologie, medicíny a farmacie). Dále jsou kurzívou vyznačeny názvy listin a zákonů, novin a časopisů, vědeckých a uměleckých děl. U vědeckého nebo literárního díla, které nebylo přeloženo do češtiny, je kurzívou uveden originální název a obyčejným písmem překlad tohoto názvu; u díla, které bylo vydáno v českém překladu, je uveden pouze titul českého překladu kurzívou; výjimku tvoří (s ohledem na jazyky vyučované na středních školách) literární díla psaná původně anglicky, francouzsky, italsky, německy, španělsky a latinsky, u nichž je originální název uveden vždy.

Zkratky užívané v textech jsou buď uvedeny v Seznamu zkratk, nebo mají samostatné, zpravidla odkazové heslo. Opakování názvu hesla v textu tohoto hesla je nahrazeno prvním písmenem s tečkou, v případě víceslovného názvu hesla prvními písmeny s tečkami.

Odkazový aparát je omezen na jediný znak ➤), užívaný jak pro přímý odkaz (viz), tak pro nepřímý odkaz (viz též) upozorňující na související hesla. Ve svém celku je slovník sestaven v uzavřeném informačním okruhu, používané odborné termíny mají samostatná hesla nebo jsou na místě zmínky vysvětleny, osobnosti mají samostatná hesla nebo mají na místě zmínky uvedena životní data. **Jazyková stránka** slovníku se v zásadě řídí *Pravidly českého pravopisu*, školní vydání Pansofia, Praha 1993, *Pravidly českého pravopisu*, Academia, Praha 1993, a *Dodatkem ke školnímu vydání Pravidel českého pravopisu z roku 1993*, MŠMT, Praha 1994, zpracovaných Ústavem pro jazyk český AV ČR v Praze. Výjimkou jsou názvy hesel obsahující výrazy chemického názvosloví, které se řídí současně platnou terminologií; progresivní tvar podle *Pravidel českého pravopisu* je pak uveden za názvem hesla jako synonymum, v případě nutnosti i jako odkazové heslo a běžně se užívá v textech. Města, provincie a některé další geografické objekty jsou textovány pod originálním jménem; vžitá česká podoba následuje za názvem hesla jako synonymum, případně je uvedena jako odkazové heslo a běžně se používá v textech.

Výslovnost, případně i původ slov se uvádí v hranatých závorkách za tučně psaným názvem hesla. Je vyznačena všude tam, kde se odchyluje od psané podoby. Není uvedena u přepisů z azbuky, alfabety, z orientálních a afrických jazyků, protože již přepis těchto slov do latinky zpravidla výslovnost naznačuje. Přepis výslovnosti se neřídí mezinárodní fonetickou transkripcí, je co nejvíce zjednodušen, i když tím v některých případech dochází k drobným nepřesnostem; cílem bylo zaznamenat výslovnost pouze písmeny české abecedy. **Redakční uzávěrka** díla byla 31. 3. 1999. Některé politické, geografické a biografické údaje byly převzaty z příručky *Der Fischer Weltalmanach 1999*. K celkové aktualizaci textů byly v maximální možné míře využity informace z mezinárodní počítačové sítě *Internet*.

Použité zkratky a symboly

(zkratky přídavných jmen platí i pro příslovce)

abs.	absolutní	fak.	fakulta, fakultní
ad.	a další	farm.	farmacie, farmaceutický
adm.	administrativa, administrativní	fašist.	fašistický
afr.	africký	feud.	feudalismus, feudální
aj.	a jiné	fil.	filozofie, filozofický
akad.	akademie, akademik, akademický	filat.	filatelie, filatelistický
akt.	aktivní	film.	filmový
am.	americký	fín.	finance, finanční
anat.	anatomie, anatomický	fot.	fotografie, fotografický
angl.	angličtina, anglický	fr.	francouzština, francouzský
anorg.	anorganický	fyz.	fyzika, fyzikální
ant.	antika, antický	fyziol.	fyziologie, fyziologický
antr.	antropologie, antropologický	gen.	generál, generální
ap.	a podobně	genet.	genetika, genetický
arab.	arabština, arabský	geod.	geodézie, geodetický
arch.	architektura, architektonický	geof.	geofyzika, geofyzikální
archeol.	archeologie, archeologický	geogr.	geografie, geografický
as.	asijský	geol.	geologie, geologický
astr.	astronomie, astronomický	geom.	geometrie, geometrický
astrol.	astrologie, astrologický	germ.	germánský
at.	atomový	got.	gotika, gotický
at. č.	atomové číslo	graf.	grafika, grafický
atd.	a tak dále	h.	hora, horský
austr.	australský	hebr.	hebrejštiny, hebrejský
automat.	automatický	hist.	historie, historický
auton.	autonomie, autonomní	hl.	hlavní
balk.	balkánský	hl. m.	hlavní město
bank.	bankovní	hol.	holandština, holandský
bar.	baroko, barokní	hor.	hornictví, hornický
bás.	básnický	hosp.	hospodářství, hospodářský
belg.	belgický	hud.	hudba, hudební
bibl.	biblický	hum.	humanismus, humanistický
biol.	biologie, biologický	hut.	hutnictví, hutní, hutnický
bolš.	bolševický	chem.	chemie, chemický
bot.	botanika, botanický	chorv.	chorvatština, chorvatský
braz.	brazilský	ideol.	ideologický
brit.	britský	ind.	indický
bulh.	bulharština, bulharský	instr.	instrumentální
býv.	bývalý	it.	italština, italský
byz.	byzantský	J	jih
celk.	celkový	j.	jezero, jezerní
centr.	centrální	j. š.	jižní šířka
cest.	cestovní	jad.	jaderný
církv.	církev, církevní	jap.	japonština, japonský
č.	čeština, český	jaz.	jazyk, jazykový, jazykověda
čas.	časopis, časopisecký	jed.	jednotka
část.	částečný	již.	jižní
čín.	čínština, čínský	jm.	jméno
Čs.	československý	jug.	jugoslávský
dán.	dánština, dánský	JV	jihovýchod
dem.	demokracie, demokratický	jv.	jihovýchodní
dipl.	diplomacie, diplomatický	JZ	jihozápad
div.	divadlo, divadelní	jz.	jihozápadní
dl.	dlouhý	kan.	kanadský
dop.	doprava, dopravní	kap.	kapitalismus, kapitalistický
dpt.	departement	kart.	kartografie, kartografický
dram.	dramatický	kat.	katolický
důl.	důležitý	kelt.	keltský
dyn.	dynastie	klas.	klasický
eg.	egyptština, egyptský	klasic.	klasicismus, klasicistický

ekol.	ekologie, ekologický	klimat.	klimatologie, klimatologický
ekon.	ekonomie, ekonomika, ekonomický	kolon.	kolonie, koloniální
el.	elektrický	kom.	komunismus, komunistický
elchem.	elektrochemický	kosm.	kosmonautika, kosmický
elmag.	elektromagnetický	kožel.	koželužství, koželužský
elmech.	elektromechanický	kr.	kraj, krajský
elstat.	elektrostatický	kr. m.	krajské město
eltech.	elektrotechnika, elektrotechnický	král.	království, královský
energ.	energetický	krit.	kritický
est.	estetika, estetický	kř.	křesťanství, křesťanský
etnogr.	etnografie, etnografický	ks	kus
evang.	evangelický	KS	komunistická strana
evr.	evropský	kult.	kultura, kulturní
lat.	latina, latinský	port.	portugalština, portugalský
lat.am.	latinskoamerický	potr.	potravinařství, potravinářský
lék.	lékařství, lékařský	prac.	pracovník, pracovní
les.	lesnictví, lesnický	práv.	právní
let.	letectví, letecký	prez.	prezident, prezidentský
lid.	lidový	prof.	profesor
lih.	lihovarnictví, lihovarnický	protest.	protestantství, protestantský
lit.	literární	prům.	průmysl, průmyslový
liter.	literatura	př. n. l.	před naším letopočtem
log.	logika, logický	překl.	překladatel, překladatelský
m n. m.	metrů nad mořem	příp.	případně
m.	město, městský	přír.	přírodní
maď.	maďarština, maďarský	pseud.	pseudonym
mag.	magnetický	psychol.	psychologie, psychologický
mak.	makedonština, makedonský	pův.	původ, původní
mat.	matematika, matematický	radioakt.	radioaktivní
max.	maximum, maximální	rak.	rakouský
ME	mistrovství Evropy	rak.-uh.	rakousko-uherský
mech.	mechanika, mechanický	real.	realismus, realistický
měn. jed.	měnová jednotka	rel.	relativní
met.	meteorologie, meteorologický	rel. at. hm.	relativní atomová hmotnost
mex.	mexický	rel. mol. hm.	relativní molekulová hmotnost
mez.	mezinárodní	renes.	renesance, renesanční
mil.	milion	Rep.	republika, republikánský
min.	minimum, minimální	resp.	respektive
min.	ministr, ministerstvo, ministerský	Rev.	revoluce, revoluční
miner.	mineralogie, mineralogický	Roč.	roční
mj.	mimo jiné	Rom.	románský
ml.	mladší	romant.	romantismus, romantický
mld.	miliarda	rostl.	rostlinný
mol. hm.	molekulová hmotnost	rozhl.	rozhlasový
mor.	moravský	rtg.	rentgenový
MS	mistrovství světa	Rum.	rumunština, rumunský
muz.	muzeum	Rus.	ruština, ruský
mytol.	mytologie, mytologický	ř.	řeka, říční
n. l.	našeho letopočtu	Řec.	řečtina, řecký
náb.	náboženství, náboženský	Řed.	ředitel
nacist.	nacistický	Řím.	římský
nám.	námořní	římskat.	římskokatolický
např.	například	S	sever
nár.	národní	s. š.	severní šířka
nár.osvob.	národněosvobozenec	Sat.	satirický
Nc	Nobelova cena	sděl.	sdělovací
něm.	němčina, německý	Sev.	severní
niz.	nizozemština, nizozemský	sklář.	sklářství, sklářský
nor.	norština, norský	sl.	slovenština, slovenský
o.	ostrov, ostrovní	Soc.	sociální
obč.	občanský	Soc.dem.	sociálnědemokratický
obch.	obchod, obchodní	social.	socialistický

obj.	objektivní	sociol.	sociologie, sociologický
obl.	oblast, oblastní	souč.	současnost, současný
obl. m.	oblastní město	Sov.	sovětský
obv.	obvyklý	spol.	společnost, společenský
obyv.	obyvatel, obyvatelstvo	sport.	sportovní
odb.	odborný	srb.	srbština, srbský
okr.	okres, okresní	srbch.	srbochorvatština, srbochorvatský
opt.	optika, optický	st.	starší
org.	organický	st.	století
orch.	orchestr, orchestrální	stát.	státní
orient.	orientální	statist.	statistický
osvob.	osvobozenec, osvobození	stav.	stavebnictví, stavební
ox. č.	oxidační číslo	stroj.	strojírenství, strojírenský
ozn.	označení, označovaný, označuje se	stř.	střední
paleont.	paleontologie, paleontologický	střed.	středověk, středověký
pap.	papírenství, papírenský	stsl.	staroslověnština, staroslověnský
pedag.	pedagogika, pedagogický	subj.	subjektivní
pedol.	pedologie, pedologický	SV	severovýchod
pěst.	pěstování, pěstuje se	sv.	severovýchodní
piv.	pivovar, pivovarnictví, pivovarnický	sv.	svatý
poč.	počátek, počáteční	svět.	světový
poh.	pohoří	svob.	svobodný
pol.	polovina	symf.	symfonie, symfonický
pol.	polština, polský	SZ	severozápad
polit.	politika, politický, politologie	sz.	severozápadní
polygr.	polygrafie, polygrafický	šp.	španělština, španělský
popř.	popřípadě	švéd.	švédština, švédský
švýc.	švýcarský	vod.	vodní
t. subl.	teplota sublimace	voj.	vojenství, vojenský
t. t.	teplota tání	VS	vysoká škola
t. v.	teplota varu	všeob.	všeobecný
tech.	technika, technický	vých.	východní
technol.	technologie, technologický	výj.	výjimka, výjimečný
těl.	tělovýchova, tělovýchovný	výp. tech.	výpočetní technika
teol.	teologie, teologický	výr.	výroba, výrobní
teor.	teorie, teoretický	výtv.	výtvarný
text.	textilnictví, textilní	výzk.	výzkum, výzkumný
tis.	tisíc, tisíciletí	význ.	význam, významný
tj.	to jest	vzáj.	vzájemný
trop.	tropický	Z	západ
tur.	turistický	z. d.	západní délka
tv.	televize, televizní	zahr.	zahraničí, zahraniční
tzv.	tak zvaný	zák.	zákon, zákonný
úč.	účetnictví, účetní	zák. č.	zákon číslo
uh.	uherský	zakl.	zakladatel, zakladatelský, zakládající
ukr.	ukrajinština, ukrajinský	zákl.	základ, základní
um.	umění, umělecký	zal.	založený, založil
univ.	univerzita, univerzitní	záp.	západní
úř.	úřední	zejm.	zejména
ÚV	ústřední výbor	zeměd.	zemědělství, zemědělský
V	východ	zkr.	zkratka
vál.	válečný	zn.	značka
vč.	včetně	zool.	zoologie, zoologický
v. d.	východní délka	zv.	zvaný
věd.	vědecký	zvl.	zvláštní
věd.-tech.	vědecko-technický	žel.	železnice, železniční
veř.	veřejnost, veřejný	žid.	židovský
veter.	veterinární	živoč.	živočišný
vin.	vinařství, vinařský		
vl.	vlastní	↷	viz, viz též
vl. jm.	vlastním jménem	☐	přiřazení hesla k oboru

a ◊ ar

à, po, za (po několika kusech, za danou cenu).

A ◊ ampér

Å ◊ angström

a capella [ka-, it.], ◊ *hud.* vokální vícehlasá skladba bez doprovodu hud. nástrojů.

a dato [á dató, lat.], od data, datováno; ode dne vystavení, vydání.

à fond perdu [á fon perdy, fr.], na účet ztrát; poskytnutí částky, často formálně úvěrem, u níž se nepočítá s jejím vrácením.

à konto, v účetnictví a při bankovních a platebních operacích na vrub účtu; též částečné placení předem.

à la [fr.], jako, podle, po způsobu.

a posteriori [lat.], od pozdějšího; ◊ *fil.* poznání, které pochází ze zkušenosti. ◊ a priori

a priori [lat.], předem; ◊ *fil.* poznání nezávislé na zkušenosti. ◊ a posteriori

à propos [apropo, fr.], mimochodem, abych nezapomněl, zrovna mě napadlo.

a vista, na viděnou, tj. bez lhůty, neterminovaný (inkaso, vklad, směnka); ◊ *ekon.* okamžitě disponibilní zdroje z hlediska držitele (např. běžný účet), ovšem okamžitě splatné z hlediska dlužníka (banky). Jako bankovní zdroje bývají částečně kryty minimálními rezervami.

A. D. [lat.], anno Domini – léta Páně; výraz užívaný před letopočtem, počítaným od předpokládaného narození Ježíše Nazaretského.

a. s. ◊ akciová společnost

AA ◊ arch

Aachen [áchen], č. Cáchy – m. na západě SRN v Sev. Porýní-Vestfálsku u belgických a niz. hranic; 247 923 obyv. (1996). Průmysl chem., text., eltech., stroj., sklářský. Žel. uzel. Termální lázně. Tech. univerzita (1870). – Na místě staršího galorománského osídlení zal. Pipin III. Mladší falc, jež byla od 788 jednou z rezidencí Karla Velikého. 936–1531 zde bylo korunováno 30 římskoněm. králů. Katedrála, jejíž součástí je palácová kaple Panny Marie, zbudovaná 796–814 je památkou svět. kult. dědictví UNE-SCO.

Aachen [áchen] Hans von, 1552–4.3.1615, něm. malíř činný též v Itálii, od 1592 dvorní malíř Rudolfa II.; představitel manýrismu. Dílo zahrnuje portréty, alegorie, mytol., náb. a žánrové scény.

Aalto [álot] Alvar, 3.2.1898–11.5.1976, finský architekt. Jeho díla se vyznačují čistou a vlnčnou formou (knihovna ve Vyborgu, továrna na celulózu v Sunile, kostel ve Vuoksennisce).

Aarlen ◊ Arlon

ab ovo [ovó, lat., od vejce], od počátku.

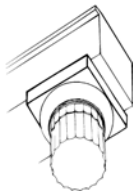
Ábádán, Ábádán – m. v jz. Íránu na ostrově v Šatt al-Arabu 50 km od Perského zálivu; 294 068 obyv. (1976). Rafinerie ropy. Říční přístav dostupný nám. lodím. – Pohraniční m. těžce poškozené a vytlidněné v irácko-iránském válce 1980–88.

Abaja, Abaya Hayk, j. v již. Etiopii; 1 268 m n. m., 1 256 km², max. hloubka 13 m.

abaka, manilské konopí – vlákno banánovníku *Musa textilis*, pěst. zejm. na Filipínách.

Abakan, hl. m. Chakaské republiky v Rusku, přístav na ř. Abakan; 158 000 obyv. (1993). Výr. nákladních vagonů, prům. spotřební a potravinářský. Žel. uzel. – Vznikl koncem 18. století.

abakus, staré počítadlo pův. z Číny; řada kuliček představujících jednotky, desítky, stovky, tisíce. Pomůcka pro počítání, odečítání, násobení, dělení; ◊ *arch.* nadhlavice – deska nad hlavicí sloupu, na níž spočívá vodorovný náhlek, kladi.

Dórský abakus

ABBA, švéd. hud. skupina (zkratka z iniciál Anna, Björn, Benny, Agneta), v 70. a poč. 80. let 20. st. úspěšná v oblasti kultivované komerční populární hudby.

Abbás I. Veliký z dyn. Safijovců, 27.1.1571–19.1.1629, perský šáh. Za jeho vlády politický rozmach a územní expanze (ovládl Bahrajn, Kandahár, Irák) a rozkvět umění. Navázal kontakty s evr. zeměmi. 1597 až 1598 přenesl hl. m. do Isfahánu.

Abbásovci, dyn. arabských chalífů; vládla v Bagdádu 750–1258 a v Egyptě 1261–1517. V době rozkvětu sahala jejich moc od Alžírsko k Indii (Hárún ar-Rašíd). Od 10. st. úpadek a postupný rozpad říše, 1258 vyvrácena Mongoly. Obnovení abbásovského chalífátu v Egyptě 1261 bylo ryze formální, poslední egyptský chalífa z rodu A. odvezen 1517 do Istanbulu Turky. ◊ Aliovci; Umajjovci

abatyše, představená kláštera některých ženských řádů (benediktinky, cisterciářky). ◊ opat

abbé, kat. duchovní bez círk. (kněžského) úřadu.

Abd al-Karím, 1882–7.2.1963, emír řífských Berberů; bojovník za nezávislost severo-afr. arab. území. 1921–26 vedl povstání proti šp. a fr. nadvládě (řífské povstání), 1926 zajat a internován fr. úřady; po 2. svět. válce se podílel na organizaci antikoloniálního hnutí.

Abdalwadovci, arabsko-berberská dyn. vládnoucí od 1236 v záp. Alžírsku. 1554 zbavení moci Turky a jejich území připojeno k osmanské říši.

abdikace [-dy-], zřeknutí (vzdání) se úřadu, zejm. odstoupení individuální hlavy státu (panovníka, prezidenta) před uplynutím období, na něž byla ustanovena. – V ČR se může prez. republiky vzdát svého úřadu do rukou předsedy Poslanecké sněmovny.

abdomen, ◊ *anat.* břicho, podbřišek člověka; ◊ *zool.* zadeček členovců.

Abe Kóób, 7.3.1924–21.1.1993, jap. prozaik (román *Písečná žena*) a dramatik; obdivovatel surrealismu, F. Kafky a R. M. Rilka.

abeceda, ◊ *jaz.* a) soubor lat. písmen, nazvaný podle prvních čtyř (*a*, *b*, *c*, *d*); b) soustava hláskových písem (a. řec., rus., arménská). ◊ alfabet; azbuka

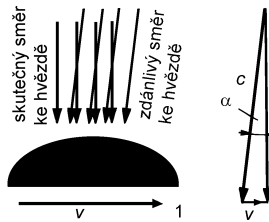
Abéché, město v Čadu; 187 757 obyvatel (1995). Středisko vých. části státu; zpracování živočišné produkce a sběr arab. gumy. Letiště. – Hist. centrum staré afr. říše Wadaj z 16. st., po 1630 islamizované. Východiště karavanní cesty přes Saharu do Bengerázi.

Abel, podle starozákonní knihy *Genesis* druhý syn prvních rodičů Adama a Evy, povoláním pastýř. Zavražděn bratrem Kainem.

Abel Niels, 5.8.1802–6.4.1829, nor. matematik. Zabýval se zejm. algebrou, teorií algebraických rovnic a eliptických funkcí.

Abélard [abelár] Pierre, 1079–21.4.1142, fr. filozof a teolog; průkopník racionalismu, umírněný nominalista. Obhajoval prvenství rozumu nad zjevením a vírou. Autor komentářů k Aristotelovi a Porfyriovi (asi 234 až 305). Jeho názory církve odmítala jako kacířské.

aberrace, odchylka, úchylka; ◊ *astr.* úhlová odchylka zdánlivé polohy kosm. tělesa od jeho skutečné polohy způsobená konečnou rychlostí šíření světla a pohybem pozorovatele; ◊ *fyz.* ◊ optické vady; ◊ *biol.* chromozomová a. – jakákoli strukturní změna chromozomu podmíněná zlomy a znovuspojením, popř. výměnami nehomologních částí chromozomů. Stabilitní chromozomové a. se také nazývají chromozomové mutace.

Aberace: 1 vznik; 2 aberační úhel α ; c rychlost světla, v rychlost Země

aberační konstanta, zn. *A* – podíl střední rychlosti v Země na její dráze kolem Slunce a rychlosti šíření světla *c*: $A \approx \sin A = v/c$; $A = 20,50''$.

Aberdeen [eberdýn], m. ve Velké Británii ve vých. Skotsku na pobřeží Sev. moře; 219 100 obyv. (1995). Obch. a prům. středisko, nám. přístav. Prům. loďařský, chem. (hnojiva), text., pap.; rybolov. Mez. letiště. – Zal. 580 (keltská kř. misie a biskupství), 1336 zničen Angličany; círk. sídlo obnoveno koncem 15. století. Původní kat. kolej z 1494 a protestantská kolej z 1593 spojeny 1860 v univerzitu.

ABGB, něm. Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch, Všeobecný občanský zákoník – rak. obč. zákoník z 1811, ovlivněný přirozenoprávní teorií. Kodifikoval obč. právo (včetně pracovního a rodinného) v Předlitavsku včetně českých zemí. Platí v Rakousku. – V č. zemích nahrazen 1951 prvním (tzv. středním) čs. obč. zákoníkem z 1950.

Abchazové, vl. jm. Apsua – národ v Gruzii, zejm. v Abchazsku (105 000, 1989) a Turecku, kam emigrovali v 19. století. Jazyk (abchazština) patří do kavkazské rodiny; muslimové (hl. sunnitě).

abchazská literatura, do 19. st. se rozvíjela v ústní podobě na bázi folkloru. Zakladatelem a. l. byl D. Gulia. Ve 20. st. dominuje poezie.

Abchazsko, Abchazie – auton. republika (1921–31 suverenní sov. republika) v sz. Gruzii při pobřeží Černého moře; 8 600 km², 506 000 obyv. (Gruzini, Abchazové 18 %, Rusové; 1993), správní středisko Suchumi. Přímořská lázeňská oblast. Pěst. a zpracování subtrop. plodin. Těžba černého uhlí, spotřební průmysl. – 1992 vyhlášena nezávislost, následoval voj. zásah Gruzie. Od 1993 labilní příměří, pod kontrolou mírové mise OSN a vojsk SNS.

Abidjan [abidžan], Abidžan – m. v Côte d'Ivoire na březích pobřežní laguny Guinejského zálivu; aglomerace 2,78 mil. obyv. (1988). Prům., kult. a věd. středisko státu, sídlo vlády. Přístav; mez. letiště, silniční křižovatka. Sídlo Africké rozvojové banky. Průmysl potr., stavebních hmot, stroj. a petrochemický. Univ. (1964). – Moderní výstavné město, zal. 1903, 1960 až 1983 hl. m. státu.

abiogeneze, jedna z hypotéz o pův. života na Zemi vysvětlující vznik života zákonitým vývojem organizace hmoty (neživé přírody). ◊ biogeneze

abiotické faktory [-ty-], ekol. faktory fyz.-chem. povahy; nejdůl. jsou sluneční záření, světlo, teplo, atmosféra a její proudění, vlhkost a voda, půda, exhaláty, nesprávná agrotechnika. ◊ biotické faktory

abiozy, poruchy rostlin vyvolané abiotickými faktory, kterým se rostlina nedokáže přizpůsobit.

ablace, snesení, odnětí; ◊ *lék.* operační odstranění, např. snesení nehtu. ◊ amputace; ◊ *glaciologie* ubývání ledovce např. táním, sublimací, deštěm, zemským teplem. ◊ deglaciace

ablativ [-ty-], ◊ *jaz.* pád vyjadřující (např. v latině) východiště, odluku.

ablaut, kmenostup, střída – střídání samohlásek ve společném základu etymologicky příbuzných slov, např. višet, pověsit.

abolice ◊ milost

abolitionismus [-nyz-] a) hnutí za zrušení nějakého zákona, např. za zrušení trestu smrti; b) hnutí za zrušení otroctví v USA v 18. a 19. století. ◊ Brown John; Franklin Benjamin; Rekonstrukce Jihu

Abomey [abome], m. v již. Beninu; 53 000 obyv. (1984). Historický komplex královského sídla (40 ha) s řadou staveb, např. Salle des Assins, je památkou svět. kult. dědictví UNESCO.

abort, abortus ◊ potrat; zmetání

Abovjan Chačatur, 15.10.1809–14.4.1848 (nezvěstný), arménský spisovatel a nár. buditel; zakl. novodobé arménské prózy i lit. jazyka.

Abraham [hebr., otec zástupů], postava starozákonní knihy *Genesis*. Hospodinovým povoláním Abrahama začíná příběh Izraele (zaslibení země a potomstva). A. je v judaismu, islámu i křesťanství „praotcem víry“.

abraxas, mystické číslo (365), magické slovo, ozn. boha; pův. nejvyšší bytost, pramen 365 emanací některých starověkých sekt gnostiků.

abraze, broušení, obrušování; ◊ *geol.* porušení mořského pobřeží příbojem a mořskými proudy; ◊ *lék.* ◊ kyretáž

abreviace, ◊ *jaz.* ◊ tvoření slov; zkratka

abreviatura, ◊ *jaz.* ◊ zkratka

Abrahám Josef, *14.12.1939, č. herec. Činný v divadle (1965–92 člen Činoherního klubu v Praze, 1992 až 1994 ND), ve filmu (*Pension pro svobodné pány*, *Vrchní, prchní!*) a v televizi.

abrogace ◊ derogace

Abruzzi [abruči], it. Appennino Abruzzese – pohoří ve střední Itálii, nejvyšší část Apenin; Corno Grande (2 914 m) ve vápencovém pásmu Gran Sasso d'Italia.

Abruzzi [abruči], it. Abruzzo – kraj ve střední Itálii; 10 794 km², 1,24 mil. obyv. (1991), správní středisko L'Aquila. Málo rozvinutá zeměd. oblast v Apenínách. Pastevectví, obilnářství. NP Gran Sasso.

ABS, angl. Anti-Block System, antiblokovací systém – systém zabráňující zablokování

otáčejících se kol při brzdění vozidla, protože smýkající se kolo vyvozuje menší brzdicí účinek a zhoršuje jeho ovladatelnost a stabilitu.

absces, ▢ *lék.* hlíza – dutina vyplněná hnisem, hnisavé zkapalnění tkáně.

Abolson Karel, 16.6.1877–6.10.1960, ▢ ev. geograf, speleolog a archeolog; popularizátor Mor. krasu a Macochy. Hl. dílo: *Moravský kras*.

absoluce, prominutí viny; právo upustit od potrestání; ▢ *náb.* hl. součást svátosti smíření, rozžhřešení udílené knězem.

absolutismus [-tyz-], ▢ *polit.* samovláda; stát. moc (vč. zákonodárné) je soustředěná v rukou jedné osoby nebo malé skupiny, neexistuje práv. nebo zvykové omezení autority vlády. V Evropě v 17.–18. st. a. postupně nahrazoval stavovské monarchie. Pod vlivem osvícenství se prosadil osvěcenský a. (rušení stavovských privilegií, soc. reformy); ▢ *fil.* učení o nesporné platnosti fil. pojmů (pravdy, krásy).

absolutně černé těleso, černý zářič – idealizované těleso pohlcující veškeré elmag. záření na ně dopadající. Má pro všechny frekvence nejvyšší možnou objemovou hustotu vyzařování určenou Planckovým vyzařovacím zákonem.

absolutní datování, metoda určování absolutního stáří hornin podle rozpadu přirozených radionuklidů, zejm. s dlouhým poločasem přeměny: uranu ²³⁵U a ²³⁸U, thoría ²³²Th, draslíku ⁴⁰K, rubidia ⁸⁷Rb. Měří se koncentrace výchozího prvku a konečného produktu přeměny. ▹ radiouhlikové datování

absolutní hodnota, a. h. čísla $c = a + bi$ je nezáporné číslo ozn. $|c|$ určené vztahem $|c| = \sqrt{a^2 + b^2}$. Je-li c reálné, $|c| = c$ pro $c \geq 0$, $|c| = -c$ pro $c < 0$. V Gaussově rovině vyjadřuje a. h. vzdálenost obrazu čísla c od počátku souřadnic.

absolutní hudba ▹ programní hudba

absolutní nula, nulová hodnota termodynamické teploty (−273,15 K). St. název pro 0 K. ▹ termodynamické zákony

absolutní obchod, závazkový právní vztah, který se řídí obchodním právem (v ČR zejm. obch. zákoníkem) i tehdy, když jeho účastníci nejsou podnikateli. – V ČR jsou a. o. např. vztahy mezi obch. společnostmi a jejich společníky, vztahy ze smlouvy o běžném nebo vkladovém účtu. ▹ fakultativní obchod; relativní obchod

absolutní výhoda, ▢ *ekon.* výroba určitého statku s nižšími náklady, než s jakými jej nabízejí ostatní ekon. subjekty. Pojem pův. užíván v zahr. obchodě, kdy stát vyváží určité zboží, při jehož výrobě má nižší náklady než jiné státy.

absolutno, fil. pojem označující to, co existuje samo sebou, co je nepodmíněné, neomezené, věčné, dokonalé a nezávislé, co v sobě obsahuje vše existující, co zapřičiňuje vše ostatní. V náb. smyslu je a. bůh.

absorbance, kvantitativní míra absorpce záření daným vzorkem látky, záporný dekadický logaritmus transmittance.

absorbér, zařízení sloužící k pohlcování plynů v kapalině. Rychlost pohlcování závisí na velikosti stykového povrchu mezi kapalinou a plynem. Se stoupající teplotou klesá schopnost pohlcování plynů v kapalině. ▹ adsorbér

absorpce, ▢ *fyz.* zeslabení energie elmag. záření, zvuku, popř. snížení počtu částic při průchodu látkou, způsobené přeměnou jejich energie na jiné formy energie; ▢ *fyz. chem.* a. jedné látky v druhé, objemový proces, při kterém dochází k homogennímu rozdělení absorbované látky (absorbátu) v látce absorbující (absorbentu). Od a. je nutně odlišit adsorpci vznikající vlivem nezávislé interakce, která je výhradně povrchovým jevem. K a. a adsorpci dochází obv. současně; mluví se o fyz. sorpci. Děj, při němž dochází mezi adsorbovanými částicemi a adsorbentem k chem. vazbě, při které se vytvoří pouze jedna vrstva adsorbovaných částic, se nazývá chemisorpce. Společný název pro všechny tyto procesy je sorpce. Opačný pochod k sorpci se nazývá desorpce. ▹ absorbance; adsorpce

absorpční čára ▹ spektrální čára

absorpce, činitel pohlcení – podíl zářivého toku tělesem pohlceného a na těleso dopadajícího. Závisí na vlnové délce, úhlu dopadu a polarizaci dopadajícího záření. ▹ transmittance

abstinence [-ty-], zdrženlivost od nějakého požitku (alkoholu, nikotinu) z důvodů např. etických, zdravotních, rozumových nebo náboženských (půst).

abstinenční syndrom [-ty-], souhrn fyziol. reakcí organismu a psychického stresu po náhlém přerušení užívání drogy.

Abstraction-Création [abstraksjon kreasjon], sdružení umělců různých abstraktních směrů (A. Pevsner, F. Kupka, T. van Doesburg, N. Gabo), činné 1931–36 v Paříži, s cílem navázat na skupinu Cercle et Carré a podpořit nefigurativní tvorbu.

abstrakce, zobecnění; jeden z podstatných momentů procesu poznání; a) proces abstrahování, tj. způsob tvorby pojmů, při němž se odhlížením od odlišností a zvláštností jedinečných jevů zjišťují jejich obecné, podstatné vlastnosti a vztahy; b) výsledky procesu abstrahování: zákonitosti, modely a zejm. pojmy.

abstraktní expresionismus [-nyz-], směr am. malířství 40. a 50. let 20. st., zal. na spontánní práci s mal. prostředky. ▹ akční malba; informel; lyrická abstrakce; tašismus

abstraktní film, experimentální styl film. tvorby. Vznikl ve 20. letech 20. st. ve Francii. Tvůrci vycházeli z vizuální působivosti díla, netradičními postupy snímali pohyb abstraktních tvarů, montáží popírali tradiční fabulační postupy.

abstraktní umění, nezobrazující umění, nefigurativní umění – nerealistické směry v malířství a sochařství 20. st., kde obraz či plastické dílo sestává z pomyslných (abstraktních) tvarů, svěbytných kompozic čar, barevných ploch a struktur. Vytváří se řadu různorodých směrů (akční malba, orfismus). – Abstraktní ráz byl charakteristický i pro historické etapy vývoje umění (románské, některé fáze gotiky). ▹ nová figurace

abstraktum, abstraktní pojem; ▢ *jaz.* podstatné jméno abstraktní (*soucít, vlastnost*). ▹ konkrétum

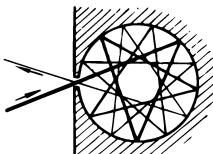
absurdita [-dy-], nesmyslnost; ▢ *fil.* lidská situace paradoxu věčného a časového, božského a pozemského, temné iracionality světa a lidské touhy po jasnosti. Atribut lidského bytí ve světě.

absurdní divadlo, směr dramatu a divadla 50.–60. let 20. st. vyjadřující tragikomickou formou existenciální pocit metafyzické úzkosti člověka. Představitelé: S. Beckett, E. Ionesco, H. Pinter, E. Albee, T. Rózewicz, V. Havel.

absurdum, sporný výraz odvoditelný do formy log. sporu (x je A a současně non A). Jde-li o syntakticky správně utvořený výraz (na rozdíl od nonsensu), dokazuje inkonzistenci (spornost) předpokladů. Používá se v nepřímých důkazech. ▹ zákon sporu

Abú Bakr Ibn Tufajl, †1185, arab. filozof novoplatonsko-aristotelské orientace; působil v muslimském Španělsku.

Abu Mena, lokalita v Egyptě, u Alexandrie. Památky kř. období, hrob sv. Menase a rané kř. poutní místo. Památka svět. kult. dědictví UNESCO.

Absolutně černé těleso

Abú Simbel, dvojice skalních chrámů se čtyřmi kolosy a dalšími plastikami, postavená za Ramesse II. Velikého v Horním Egyptě. Památka svět. kult. dědictví UNESCO. Před zaplavením při stavbě Asuánské přehrady chrámy zčásti přemístěny výše.

Abú Zabí, Abú Dhábí – největší emirát ve Spojených arab. emirátech; 67 350 km², 928 400 obyv. (1995), hl. m. Abú Zabí.

Abú Zabí, Abú Dhábí – hl. m. Spojených arab. emirátů na pobřeží Perského zálivu; aglomerace 363 432 obyv. (1989). Správní středisko stejnojmenného emirátu. Prům. spotřební; služby. Nám. přístav s doky, mez. letiště. Moderní architektura.

Abuja [abudža], hl. m. Nigérie, ve vnitrozemí (budované od 1976); správní jednotka federální teritorium 7 315 km², 298 300 obyv. (1992). Statut hl. města od 1992.

Abuladze Thengiz, 31.1.1924–6.3.1994, gruzínský film. režisér. Tvůrce alegorických snímků ze současnosti i nár. dějin (*Prosha, Strom ptání, Pokání*).

abulie, nerozhodnost, chorobný nedostatek vůle, např. ve vztahu k jídlu. Příznak některých psychických nemocí nebo depresí. ▹ bulimie

abundance, ▢ *biol.* početnost – počet jedinců nacházejících se na jednotce plochy nebo prostoru (počet hrabošů na 1 km², počet smrků na 1 ha).

abúzus, zneužití; ▢ *lék.* nadměrné, často návykové užívání např. alkoholu, léčiv, drog; jeden z projevů toxikomanie.

Abwehr [abvér], organizace něm. vojenské rozvědky a kontrarozvědky; zal. 1925. 1935–44 pod vedením W. Canarise. ▹ SD

abysál, část bentálu od 1 000 m do 6 000 m hloubky. ▹ hadál

abysální rovina, hlubokomořská rovina – rozsáhlá rovina (s výškovými rozdíly do 100 m) ve velkých hloubkách oceánů. Vlořena sedimenty, které překrývají pův. reliéf.

Ac ▹ aktinium

Acapulco [akapulko], Acapulco de Juárez – m. v již. Mexiku na pobřeží Tichého oceánu; 592 187 obyv. (1990). Největší přímorské letovisko v Mexiku. Rozsáhlé služby; nám. přístav. – Zal. 1550.

Acari ▹ roztoči

accelerando [ače-, it.], ▢ *hud.* zrychlené, stále rychleji.

Accra [akra], Akkra – hl. m. Ghany, na pobřeží Guinejského zálivu; 949 113 obyv., aglomerace 1,9 mil. obyv. (1994). Fin., obch., prům. a kult. středisko státu. Prům. hut., stroj., potr. a chemický. Tradiční kovotepecká výroba. Dop. křižovatka, nám. přístav, mez. letiště. Univ. (1948). – Zal. asi v 16. st., 1876–1957 adm. centrum brit. kolonie Zlatonosé pobřeží; od 1957 hl. m. Ghany.

Aceraceae ▹ javorovitě

Acetobacter [acetobakter], rod tyčinkovitých aerobních gramnegativních bakterií, které oxidují ethanol na kyselinu octovou (octové smrkání). Způsobují zkysnutí piva nebo vína.

aceton, CH₃–CO–CH₃ propanon, dimethylketon – nejjednodušší keton; bezbarvá silně zapáchající kapalina, neomezeně mísitelná s vodou; rel. mol. hm. 58,081, t. t. –94,7 °C, t. v. 56,29 °C, hustota 0,784 g/cm³ (25 °C), viskozita 0,304 mPa·s (25 °C); rozpouští soli, tuky, pryskyřice a syntetické polymery s esterovými skupinami. Vyrábí se oxidací kumenu (2-propylbenzenu) nebo propenu.

acetylen, ethin, HC≡CH – nejjednodušší uhlovodík s trojnou vazbou (alkin); bezbarvý plyn rozpustný v acetonu; výroba pyrolyzou methanu; meziprodukt chem. výrob. ve směsi s kyslíkem se používá k svařování (až 3 000 °C). Čistý a. při tlacích nad 0,2 MPa může samovolně explodovat, se vzduchem tvoří třaskavou směs.

acida, léčiva obnovující kyselou reakci žaludeční šťávy na hodnotu potřebnou pro činnost trávicích enzymů. Jako a. se používají kyseliny (chlorovodíková, aminokyselin) nebo látky stimulující vylučování žaludeční šťávy.

acidifikace ▹ okyselení

acidita [-dy-], kyselost, míra kyselosti; kvantitativně se obv. vyjadřuje hodnotou ve stupnici pH. ▹ kyseliny

acidní horniny ▹ vyvřelé horniny

acidum, kyselina.

Acipenseriformes ▹ jeseteři

Acoma ▹ Albuquerque

Aconcagua [akonkagva], nejvyšší h. Ameriky v argentinských Andách; 6 959 m. Sněžná čára na severu ve 4 000 m n. m., horské ledovce. Vrcholu dosáhl poprvé 1897 Švýcar M. Zurbriggen (1855–1917).

Acrania ▹ bezlebeční

acre [ejkr, angl.], zn. ak, akr – britsko-americká jednotka plošného obsahu rovná 4 046,86 m².

Acre [akre], spolkový stát v záp. Brazílii při hranicích s Bolívií a Peru; 153 698 km², 483 500 obyv. (1996), správní středisko Rio Branco. Obtížné dostupná, řídké obydlená oblast trop. lešů. Těžba dřeva. Nové zeměd. zóny.

Acritarcha ▹ akritarcha

Actinaria ▹ sasanky

Actinopterygii ▹ paprskoploutvi

Action Painting ▹ akční malba

Actium ▹ Aktium

ActiveX [ektyvíks], technologie firmy Microsoft určená pro Internet a službu World Wide Web. Jejím cílem je (podobně jako u jazyka Java a jeho appletů) přidávat do WWW stránek nejrůznější proveditelné programy označované zde jako controls.

Actor's Studio ▹ americké divadlo; americká kinematografie

acyl, skupina R–CO–, kde R je alkylní nebo aryl; zbytek karboxylové kyseliny po odtržení skupiny –OH z karboxylové skupiny –CO–OH.

acylglycerol ▹ glyceridy

ad absurdum [lat.], argumentace snažící se postupem dovedení do krajnosti (předkládaných obv. jako důsledky) z určitých premis vyvodit nebo prokázat spornost, nesmyslnost něčeho, obv. oněch premis nebo jejich kompatibility. Z tohoto hlediska většinou není log. úsudkem, protože je syntakticky nesprávný (nonsens). Správně vytvořený (smysluplný) výraz je nepřímým důkazem vycházejícím ze zákona sporu.

ad acta [akta, lat.], ke spisům; odložit jako vyřízené; odložení nedokončené věci.

ad hoc [hók, lat.], jen pro tento případ, k tomuto účelu.

ad infinitum [-ný-, lat.], donekonečna, stále.

ad libitum [lat.], jak je libo, podle libosti.

ad rem [lat.], k věci, k tématu. ▹ in medias res

ad valorem [lat.], podle hodnoty; vymeření výše cla procentní sazbou proporcionálně k

hodnotě dováženého zboží; obdobně stanovení daně z prodáváného zboží procentní sazbou z ceny zboží či hodnoty přidané zpracováním.

adagio [adádžo, it.], □ *hud.* a) pomalu, volně; b) skladba nebo její část v tomto tempu.

Adam, podle knihy *Genesis* první člověk, muž stvořený Bohem v ráji: tělo z hlíny (odtud význam pův. hebrejského jména *A. ze země, z červené hlíny, člověk pozemšťan*), život vdechnutý Bohem.

Adam z Veleslavína Daniel, 31.8.1546–18.10. 1599, č. knihtiskař a organizátor lit. života; zeť a nástupce J. Melantricha z Aventina. Vydával populárně-naučné spisy, řadu z nich přeložil nebo jaz. upravil (tzv. veleslavínská čeština se stala zákl. spisovného jazyka).

Adamec Ladislav, *10.9.1926, č. politik. 1969–87 místopředseda vlády ČSR, 1987–88 předseda vlády ČSR, 1988–89 předseda vlády ČSSR. 1989–90 předseda KSČ.

Adamíra Jiří, 2.4.1926–14.8.1993, č. herec. 1952–62 člen Státního divadla v Ostravě, 1962–90 Real. divadla v Praze, od 1990 ND. Činný i ve filmu (*Sihán a podezřelý*), televizi (*Egyptologové, Španěle v Praze*), rozhlasě a dabingu, recitátor.

adamité, náb. sekta hlásající návrat k přirozenému životu, zahrnujícímu i sexuální uvolněnost. V č. prostředí doložení za husitství, kdy se odštěpili od táborů a 1421 vytvářeli komuny; zlikvidováni J. Žižkou.

Adamová Jaroslava, *15.3.1925, č. herečka. Činná zejm. v divadle (1962–90 členka Městských div. pražských) a jako recitátorka (monodrama J. Cocteauu *Lidský hlas*).

Adamovič Alěš, 3.9.1927–26.1.1994, bělorus. spisovatel; mluvčí generace přelomu 50. a 60. let. Autor románů a dokumentárních próz s tematikou 2. svět. války (*Návrat do Chatyně, Katani*).

Adams [edemz] Robert, *5.10.1917, angl. sochař. Jeho díla ze dřeva, kamene, betonu i kovu mají střízlivý nefigurativní výraz se sklonem ke geometrizaci a architektuře.

Adana, m. na J Turecka na dolním toku řeky Seyhan; 1,05 mil. obyv. (1995). Správní středisko stejnojmenné provincie. Hosp. a obch. centrum přímořské zeměd. oblasti. Dop. křižovatká. Mez. letiště. Univerzita. – Chetitské osídlení asi 1400 př. n. l., 335–334 př. n. l. dobyta Alexandrem Velikým, od konce 7. st. v rukou Abbásovců, 1378–1516 turemská nadvláda. 1516 dobyta Selimem I. Od 1867 provinční středisko osmanské říše.

adaptabilita, přizpůsobivost – □ *psychol.* soubor osobnostních vlastností, které usnadňu-jí člověku snažší akt. přizpůsobení proměnlivým podmínkám prostředí, zejm. sociálního.

adaptace, přizpůsobení organismu určitým prvkům prostředí, umožňující úspěšnou existenci a rozmnožování v podmínkách tohoto prostředí. Probíhá během fylogenetického vývoje organismů, v menší míře i během individuálního vývoje. Projevy a. lze sledovat morfologicky (změnou tvaru) a fyziologicky (změnou funkcí a výkonů). ⊃ aklimatizace

adaptaceční syndrom, nervově humorální, fylogeneticky fixovaná reakce na stresory zevního nebo vnitřního prostředí organismu. Obv. se projevuje mobilizací hormonů kúry a dřeně nadledvin. Cílem této reakce (celkový a. s.) je aktivizace kardiovaskulárního systému (systému srdce a cév) a energ. zdrojů aktivizujících organismus. Nepřiměřené spuštění adaptační reakce se může stát jednou z příčin některých onemocnění, např. hypertenze, onemocnění věnitých tepen (srdeční koronární choroby) a vředové choroby.

adaptér, přídavné zařízení umožňující rozšíření funkce zařízení pro jiný druh činnosti; □ *výp. tech.* konstrukční prvek, určený k rozšíření schopností a funkcí hardwaru počítačů. Obv. má formu modulu či zásuvné desky, instalované do volných pozic na systémové desce počítače. Funkce a. pokrývají širokou škálu potřeb, od zobrazování až po tvorbu rozhraní pro připojování vnějších zařízení. ⊃ slot

adaptivní radiace ⊃ divergence

Addis Abeba [adys], hl. m. Etiopie, v Etiopské vysočině, 2 362 m n. m.; 2,21 mil. obyv. (1995). Hosp., polit. a kult. středisko státu, sídlo Organizace afr. jednoty (OAJ) a Hosp. komise OSN pro Afriku. Prům. potr., bavlnářský a zpracování kůži; montáž dop. prostředků a zeměd. strojů. Silniční křižovátka, železnice do Džibúti, mez. letiště. Univ. (1961). – Zál. 1885, od 1889 hl. m. Etiopie. Po obsazení it. vojsky 1936–41 hl. m. Italské vých. Afriky.

adekvace, □ *fil.* vlastnost poznání, věrnost poznání adekvátní cíli (poznávanému), jeho smyslu a kontextu. Zákl. problém filozofie, zejm. teorie poznání.

Adelaide [edelid], m. v Austrálii, hl. m. státu South Australia, v zálivu sv. Vincence; aglomerace 1,05 mil. obyv. (1993). Prům. a obch. středisko. Dop. křižovátka, nám. přístav, letiště. Univerzity (1874, 1966). – Zál. 1836.

Aden, Adan – m. na jihu Jemenu na pobřeží Adenského zálivu Ind. oceánu; 400 783 obyv. (1993). Rafinerie ropy. Prům. potr., textilní. Řemesla. Moderní tranzitní přístav, mez. letiště. – Pávodně součást státu Sába, od 7. st. součást Jemenu. Bohatý obch. přístav na cestě mezi Evropou a Indií. V 16.–18. st. pod tureckým vlivem, 1939–67 strategická brit. nám. základna, do 1990 hl. m. JLDR.

Adenauer Konrad, 5.1.1876 až 19.4.1967, něm. křesťanskodem. politik. 1949–63 první spolkový kancléř SRN, spoluzakl. CDU. Stoupenec křesťanskodem. koncepcí evr. integrace, podporoval úplné začlenění SRN do atlantické politiky, SRN odmítala uznání hranice na Odře a Nise. Za jeho vlády byla SRN zakládajícím členem evr. integrace, 1955 přijata do NATO, 1957 spoluzakl. EHS. Ostře vystupoval proti kom. levici. S A. je spojována povál. obnova a vzestup SRN.

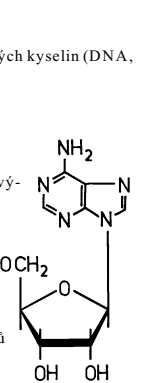
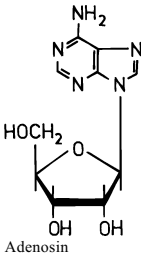
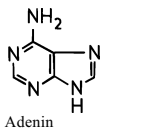
adenin [-ny-], 6-aminopurin – purinová báze; klíčová složka nukleových kyselin (DNA, RNA), některých koenzymů a nukleotidů. ⊃ adenosin

adenosin, nukleosid, adenin navázaný na D-ribosu.

adenosinfosfáty, adenosin chemicky vázaný s jednou až třemi fosfátový-mi skupinami. Nukleotidy, jejichž energeticky bohatých fosfátových vazeb využívají organismy ke skladování a k transportům energie (hl. adenosintrifosfát, ATP).

adenoviry, nebalené živoč. viry obsahující jako nositele genet. informace dvouvláknovou DNA. Vyvolávají infekční onemocnění dýchací soustavy živočichů vč. člověka, některé jsou i onkogenní.

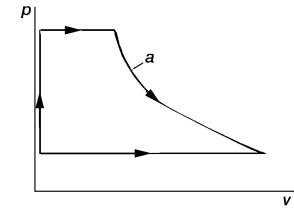
Adenský záliv, v Arab. moři mezi Arab. a Adenosintrifosfát

Somálským poloostrovem; průlivem Báb al-Mandab spojen s Rudým mořem. Přístavy Aden a Djibouti.

adheze, □ *fyz.* přilnavost – působení přitažlivých sil mezi částicemi povrchových vrstev dvou dotýkajících se chemicky různorodých látek. Význ. např. v dopravě, kde umožňuje hnacím kolům vozidel valit se bez skluzu po jízdní dráze. Tažná síla na obvodu hnacích kol nesmí překročit nejvyšší hodnotu, tzv. tažnou sílu z adheze. Její velikost je závislá na rychlosti, stavu jízdní dráhy (kolejnic, vozovky) a na konstrukci hnacího vozidla; □ *právo* dodatečné přistoupení k mnohostranné smlouvě, zejm. mezinárodní, při němž přistupující stát přijímá jen některá její ustanovení.

adiabata [ady-], čára znázorňující ve stavovém diagramu adiabatický děj.

Průběh adiabaty pro dokonalý děj, a adiabatická expanze, p tlak, v objem

adiabatický děj [ady-ty-], □ *termodynamika* děj, který není doprovázen výměnou tepla mezi soustavou a jejím okolím.

adice [ady-], přidávání, slučování; □ *chem.* sloučení dvou částic v jedinou; nejběžnější jsou a. na násobné vazby, např.: Cl₂ + CH₂=CH₂ → ClCH₂-CH₂Cl.

aditiva [adyty-], chem. přísady do motorových olejů snižující jejich stárnutí a zvyšující jejich trvanlivost a odolnost proti oxidaci, korozi a jiným nepříznivým vlivům.

adjektivum ⊃ přídavné jméno

adjustace, vnější úprava, vybavení potřebným příslušenstvím; □ *ekon.* a) a. zboží nebo obalu – ochrana zboží před poškozením; zvyšuje jeho atraktivnost; b) a. účtu – porov-nání účtu s doklady a přezkoumání správnosti před jeho odesláním.

administrativa [-ny-ty-] a) správa, zejm. státní nebo hospodářská; b) instituce nebo soustava institucí správy; c) osoby pracující ve správě; d) činnost spojená s vyřizováním spisové agendy.

Admiraltní ostrovy ⊃ Bismarckovo souostroví

admitance, zn. *Y* – veličina, která charakterizuje vztah mezi proudem *I* a napětím *U* lineárního dvoj pólu v střídavém el. obvodu. Operátorová a. je poměr Laplaceových obrazů proudu a napětí při nulových poč. podmínkách: *Y(p)* = *I(p)/U(p)*, kde *p* je komplexní číslo. Komplexní a. je poměr fázorů proudu a napětí: *Y* = *I*_m/*U*_m = *Y*e^{iψ} = *G* + i*B*, kde *Y* je abs. hodnota (modul), ψ fázový posun mezi harmonickým proudem a napětím (měřený od napětí k proudu). Jednotkou v SI je siemens. Reálná složka komplexní a. *G* se nazývá konduktance, imaginární složka *B* susceptance. Převrácená hodnota a. je impedance.

adolescence, stadium ontogenetického vývoje (asi mezi 15. a 20. rokem), v němž se dospívající stává po stránce biol., psychologické a sociální dospělým člověkem.

Adonaj ⊃ Jahve

Adónis [adónys], □ *řec. mytol.* krásný muž, do něhož se zamilovala Afrodita. Po smrti se mohl každoročně na půl roku vracet z podsvětí na zem.

adopce ⊃ osvojení

Adorno Theodor, 11.9.1903–6.8.1969, něm. filozof, sociolog a estetik; představitel frankfurtské školy. Pokusil se sloučit fil. proudy levicový existencialismus, novo-hegelovskou dialektiku, marxismus a freudismus do krit. teorie společnosti a negativní dialektiky.

adrenalin, epinefrin – amin; hormon, který se tvoří v dření nadledvinek; 1-(3,4-ihydroxyfenyl)-2-methylaminoethanol, (HO)₂C₆H₃-CH(OH)-CH₂-NH-CH₃. Ovlivňuje krevní tlak, metabolismus sacharidů, přenos nervových vzruchů. ⊃ noradrenalin

adresa, □ *výp. tech.* a) číslo nebo údaj charakterizující umístění datové položky v paměti počítače (číslo paměťové buňky, ve které je uložena strojová instrukce nebo položka dat); pojem a. se užívá pouze v souvislosti s pamětí m i s přímým přístupem, resp. paměť-m i s libovolným výběrem. ⊃ RAM; b) v počítačových sítích údaj jednoznačně charak-terizující síť jako takovou (síťová a.), nebo jednotlivé uzly; c) v rámci elektronické pošty údaj, který identifikuje příjemce (i odesílatele) zprávy.

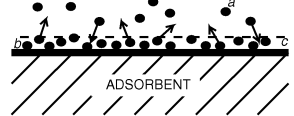
adresář, složka – □ *výp. tech.* prostředek pro organizování a seskupování souborů podle různých kritérií. Obsahem a. mohou být i další a. (podadresáře), vzniká tak hierarchická struktura a. (v DOS jde o obrácenou stromovou strukturu) začínající kořenovým adresářem. ⊃ aktuální adresář; implicitní adresář

adriatický typ ⊃ dinárský typ

Adršpašsko-teplické skály, pískovcové skalní město v Broumovské vrchovině na Náchodsku; Čáp, 786 m. Skalní věže až 80 m vysoké. Součást CHKO Broumovsko (410 km², od 1991).

adsorbér, zařízení sloužící k pohlcování plynů, par a rozpuštěných látek na povrchu tuhých, obvykle sypkých hmot, např. aktivní uhlí. ⊃ absorbér

adsorpce, zachycování molekul, atomů, iontů, radikálů ap. látky (adsorbátu) obv. z plynné nebo kapalné fáze v obl. fázového rozhraní mezi touto fází a jinou, obv. pevnou látkou (adsorbentem). Je to jev výhradně povrchový, a to i v případě porézních látek (zachycování na vnitřních površích pórů). A. má klíčové postavení v chem. analýze a preparativních i analytických separačních metodách. ⊃ absorpce

Adsorpce; a částice adsorbátu v tekuté fázi; b adsorbované částice adsorbátu; c mezifázi

adulár ⊃ živec

advekece, □ *met.* a) přemísťování vzduchových hmot daných vlastností ve vodorovném směru; b) přenos určité fyzikální vlastnosti vzduchu vodorovným prouděním (větrem) v atmosféře.

advent, příchod; první část cirk. roku vymezená čtyřmi nedělmi před svátkem narození

Páně, doba duchovní přípravy na Vánoce.

adventisté sedmého dne [-ty-], kř. společenství, vzniklé v pol. 19. st. v USA. Zdůrazňuje očekávání druhého příchodu Ježíše Krista a z toho vyplývající životní vážnost. Zachovává sobotu jako den bohoslužby a odpočinku. – V ČR působí pod názvem Církev adventistů sedmého dne.

adventivní pupen ⊃ pacibulka

adverbiale ⊃ příslovečné určení

adverbium ⊃ příslovce

adverzní selekce ⊃ negativní výběr

advocatus diaboli [advokátus dyabolí, lat.], dábíláv advokát – a) formální odpůrce při svatořečení v římsk. církvi; b) obhájce špatné věci.

advokát, právník poskytující právní služby soustavně jako nezávislé povolání (zejm. zastupuje fyzické a právnické osoby před soudy a jinými orgány). – V ČR může být a. jen fyzická osoba, zapsaná v seznamu Č. advokátní komory, samosprávně stavovské organizace včetně a. v ČR, zřízené zákonem 1990 (1996 se ze zákona stali a. komerční právníci, kteří 1990–96 poskytovali právní pomoc v podnikatelských věcech v ČR vedle advokátů).

Ady Andre, 22.11.1877–27.1.1919, maďarský básník; tvůrce moderní maď. lyriky formované francouzskými vlivy, secesí a symbolismem; č. výbory *Krev a zlato*, *Sám s mořem*.

Adygejsko, Adygejská republika – rep. v Rus. federaci, v regionu Severní Kavkazsko; 7 600 km², 447 000 obyv. (Rusové, Adygejci; 1993), hl. m. Majkop. Pěst. pšenice, kukurice, slunečnice, cukrová řepa, ovoce, zelenina. Chov skotu. Prům. potr., stroj., dřevozpracující.

Adžanta, Ajanta – vesnice v Indii ve státě Maháráštra, sv. od m. Aurangábád. – Skalní chrámy s malbami a sovkulturami, vytesané v údolí asi od 2. st. př. n. l. do 7. st. n. l. buddhistickými mnichy, jsou památkou svět. kult. dědictví UNESCO.

Adžarsko, Adžarie – auton. republika v jz. Gruzii při pobřeží Černého moře; 3 000 km², 386 400 obyv. (Gruzínci, 83 % Adžarové; 1993), správní středisko Batumi. Prům. loďařský, rafinace ropy, konzervárny. Pěstování subtrop. plodin. Přímořská a vysokohorská rekreace střediska.

Adžmán, Ajmán – nejmenší emirát ve Spojených arab. emirátech; 250 km², 118 900 obyv. (1995), hl. m. Adžmán.

AEN ⊃ útulum srozumitelnosti

Aeneas [éneás], Aineiás – □ *ant. mytol.* syn krále Anchisa a bohyně Afrodity, jeden z obránců Tróje. Po pádu města odplul do Itálie, kde sjednotil národ Latinů a stal se jeho králem. ⊃ Didó

aerace a) přirozené větrání, při kterém se výměna vzduchu ve větraném prostoru realizuje prostřednictvím rozdílu tlaku vzduchu, vyvolaného rozdílnou teplotou uvnitř a vně větraného prostoru a účinkem větru; b) provzdušňování sypkých hmot a kapalin za účelem oxyliční. Oxyliční vody se uskutečňuje absorpcí vzdušného kyslíku přirozené nebo umělé. A. je např. nezbytná pro vývoj kvasinek v záparách nebo k stimulaci biochem. procesů v těstě. ⊃ aktivace; deaerace

aerobik pohybové-rytmická činnost prováděná určitou intenzitou, zatěžující oběhovou, srdeční a dýchací soustavu a vyžadující velkou spotřebu kyslíku. Nejvyšší soutěže: ME, MS.

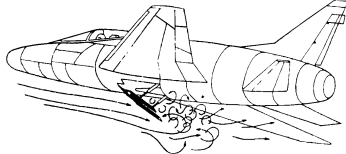
aerobióza, život v atmosféře obsahující kyslík. ⊃ anaerobióza

aerobní organismus [-nyz-], organismus vyžadující ke svému životu kyslík.

aerobus, dopravní letoun s velkou kapacitou cestujících (250–380) určený hl. pro střední tratě.

aerodisperze [-dy-], léková forma typu aerosolu, určená k ošetření kůže, sliznice nebo obnažené tkáně, k dezinfekci vzduchu a povrchu předmětů nebo k inhalaci ústy či nosem (v tomto případě musí být vybavena dávkovacím ventilem).

aerodynamická brzda, brzdící klapka, brzdící štít – plocha na letadle, jejímž vhodným nastavením (kolmo nebo šikmo k ose letounu) se sníží rychlost letu.

Aerodynamická brzda

aerodynamická jemnost, poměr vztlaku k čelnímu odporu při aerodynamickém sestupu umělého kosm. tělesa z oběžné dráhy. Pro určitou rychlost je podmíněna tvarem tělesa s asymetricky uloženým těžištěm.

aerodynamická síla, odpor prostředí kladený pohybu tělesa v plynu, např. v atmosféře.

aerodynamický profil, □ *let.* tvar řezu vedeného svisle křídlem ve směru letu. Charakterizuje vlastnosti křídla nebo jiné plochy, poměr vztlaku k odporu, schopnost létat rychle či spíše podporovat nosnost letounu a jiné.

aerodynamický tunel, zařízení, v němž se napodobují jevy odehrávající se při skutečném letu. Na části letadel či na celé stroje nebo jejich modely se nechá proudit vzduch a vzniklé síly a jevy se měří, zpracovávají a vyhodnocují.

aerodynamický tvar, proudnicový tvar – tvar, při kterém těleso daného objemu a za určitých podmínek klade nejmenší odpor při jeho obtékání reálnou tekutinou. Přibližně a. t. mají např. těla ryb nebo letadla.

aerodynamický třesk, akustický jev slyšitelný na zemi při průletu letadla nadzvukovou rychlostí. Vzniká okamžitou změnou tlaku vzduchu v rázové vlně v okamžiku, kdy letoun přechází z podzvukové do nadzvukové rychlosti.

aerodynamika, nauka popisující pohyb plynů proudících okolo tělesa, popř. protékajících tímto tělesem, a jejich vzájem. působení.

aerofon ⊃ hudební nástroj

aerokosmický průzkum ⊃ dálkový průzkum Země

aerologie, část meteorologie, která studuje fyzikální děje probíhající ve vyšších vrstvách atmosféry, zejm. v troposféře.

aeromechanika [-ny-], část mechaniky zabývající se pohybem plynů a interakcí mezi plynem a pevnými tělesy. Zahrnuje aerostatiku a aerodynamiku.

aeronomie, nauka o horních vrstvách atmosféry s výraznou ionizací a disociací. Studuje ozonosféru, stratosféru, ionosféru, vnější mag. pole Země, vztahy mezi polární září a magnetosférou, meteorické jevy pomocí pozemních stanic, raket a družic.

aerosol, disperzní soustava složená z kapalných (mlha), pevných (prach, dým) nebo současně kapalných i pevných (kouř) částic rozptýlených v plynném prostředí.

aerostatika [-ty-], součást aeromechaniky; zkoumá podmínky rovnováhy hmotných těles pod vlivem vnějších sil. Využívá se např. při konstrukci balonů.

aerotriangulace, určování geodetických souřadnic měřických bodů ze vzájem. se překrývajících leteckých snímků.

Aesculaceae ⊃ jírovcovité

Aesculapius ⊃ Asklépios

Aetius Flavius [écius], asi 390–454, západofím. vojevůdce; 451 porazil Huny na Katalaunských polích.

afázie, ztráta nebo porucha řeči, vzniklá narušením řečových oblastí mozku.

afekt, krátkodobá intenzivní emoční reakce doprovázená výraznými motorickými, mimickými a vegetativními projevy.

afélium, afel, odslní – bod na dráze tělesa obíhajícího kolem Slunce, v kterém je vzdálenost tělesa od Slunce největší. ⊃ apsidá; perihélium

affettuoso [afetuózo, it.], □ *hud.* vzrušeně, s citem.

Afghánci, souhrnné ozn. obyvatel Afghánistánu (15,6 mil., 1990), tvořené více než 20 národnostmi. Nejpočetnější Paštunové (tzv. vlastní A., 8,15 mil.), Tádžikové (3,17 mil.), Hazárové (1,36 mil.), Uzbekové (1,36 mil.). Většina Afghánců jsou muslimové (74 % sunnité). Převážně zemědělci a chovatelé dobytka.

Afghánistán [-ny-], Islámský stát Afghánistán, paštský De Afghanistan Islami Daulat, dárijský Daulate Islami Afghanistan – vnitrozemský stát v jihozáp. Asii; 652 090 km², 23,48 mil. obyv. (1995), hl. m. Kábul. – Vnitrozemský, převážně hornatý stát. Jih území je aridní, s písčnými a kamenitými pouštěmi. Podnebí subtrop. kontinentální, převážně suché. Převažuje suchomilné pouštní a stepní rostlinstvo. – Mezi Afghánci jsou nejpočetnější Paštunové (55 %), Tádžikové (20 %), Uzbekové (9 %), Hazárové (9 %). Úř. jaz. pašština a afghánská perština (dari). Náb. islám. Střední délka života 45 let, kojenecká úmrtnost 165 ‰ (1995). – Rozvojový agrární stát s ekonomikou rozvrácenou dlouholetou obč. válkou; hodnotou HNP se řadí mezi nejhudší státy (765 US \$/obyv., 1995). Stát. dluh 1,5 mld. US \$ (1987). – Zeměd. využívá 12,4 % rozlohy (dalších 46 % pastviny; primitivní výr. metody, nutné zavlažování. Převažuje rostl. produkce; hl. plodiny obilniny (pšenice), zelenina, brambory, cukrová třtina a řepa, olejiny a bavlník. Pastevní chov ovcí, koz a skotu; asi 10 % obyvatel kočuje.

– Těží se zemní plyn, uhlí, kamenná sůl, polodrahokamy, zlato. Prům. text. (zpracování bavlny a vlny), potr., chem. (hnojiva), stav. hmot. Řemesla. – Řídká dop. síť; část. splavná řeka Amudar'ja; mez. letišti Kábul a Kandahár. – Vyzívá se zejm. ovoce, koberce a rohože, zemní plyn, kůže, vlna, bavlna. Měn. jed. 1 afghání (AFA) = 100 půl. – Stát. zřízení: islámská republika, nejvyšší představitel prezident. Dvoukomorové Nár. shromáždění (Šúra, od 1992 rozpuštěno). – Správní členění: 31 provincií (vilájat).

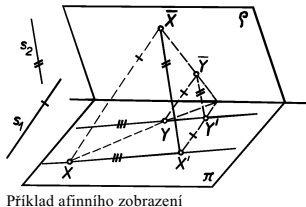
Afghánistán – dějiny

3.–7. st.	součást říše Sasánovců
asi 1221	Čingischánův vpád
asi 1398	Tímúruv vpád
od 16. st.	součást říše Mughalů
1747	samostatná afghánská říše
1838–42	první anglo-afghánská válka
1878–80	druhá anglo-afghánská válka
1885	Rusko uznalo brit. vliv v Afghánistánu
1919	vyhlášena nezávislost (uznána sov. vládou, neuznána brit. vládou); třetí anglo-afghánská válka
1933–73	vláda krále Záhir Šáha (*1914)
1973	svržena monarchie, vyhlášena republika
1977	vznik Lid. dem. strany Afghánistánu (kom. levice – LDSA)
1978	státní převrat, LDSA se zmocnila vlády
1979	roztržky a frakční boje v LDSA vedly k prokom. palácovému převratu, jenž 28.12. vyústil v žádost o sov. voj. zásah
1979–89	sov. intervence v A., obč. válka
1989	po vnitropolit. změnách v Sov. svazu stažena sov. vojska, pokračování obč. války mezi stoupenci kábulského kom. režimu a islámskou opozicí
1992	Kábul dobyt islámskými bojovníky; počátek vojenského soupeření o moc mezi vítězi; prez. Nadžibulláh (1947–1996) zbaven moci, v červnu zvolen prez. B. Rabbání (*1940)
1993	pokračování voj. srážek mezi umírněnými a fundamentalisty; v lednu schváleno nové státní zřízení založené na islámu a sestaven prozatímní parlament; v červnu ustavena koaliční vláda
1994	těžké boje mezi voj. jednotkami prez. Rabbáního a prokom. povstanci
1996	voj. převrat; u moci islámští fundamentalisté (hnuti Taliban, zavedeny islámské zákony; obsazen Kábul, popraven býv. prez. Nadžibulláh, jednání o příměří neúspěšná
1997	zal. opoziční seskupení proti Talibanu – Nár. islámská fronta pro osvobození Afghánistánu

afghánská literatura, literatury národů a národností Afghánistánu. Písemnou podobu mají paštšská (a. l. v užším smyslu) a dari (do 19. st. splývala s perskou). Nejst. paštšskou písemnou památkou je *Život svatých* Sulajmána Maku (13. st.); mezi klasiky patří B. Ansári (asi 1525–1585) a Chušhál Chatak (1613–1689); v moderní literatuře nejvýzn. G. Ulfat (1909–1977), S. Lájik (*1930), B. Šafíji (*1931). V moderní dari literatuře se prosadili M. Tárzí (1868–1935) a A. Bétáb (1888–1969). Někteří autoři tvoří v obou jazycích.

afilace, obch. společnost zřízená v zahraničí mateřským podnikem. Z právního hlediska (na rozdíl od filiálek) je a. samostatný subjekt bez zjevného spojení s mateřským podnikem.

afinita [-ny-], podobnost; $\square$ *mat.* speciální případ zobrazení euklidovského prostoru do sebe. Střed každé dvojice bodů se zobrazuje na střed jejich obrazů, obrazem rovnoběžek jsou rovnoběžky; $\square$ *chem.* schopnost chem. látek slučovat se s jinou látkou nebo částicí; čím je hodnota a. větší, tím rychleji probíhá chem. reakce.

Příklad afinního zobrazení

afinní geometrie, geometrie studující ty vlastnosti objektů, které se nemění při afinitě.

afirmace, kladné tvrzení, ujištění, přisvědčení.

afix, gramatický morfém (prefix, infix, suffix), který se připojuje ke kořeni slova.

AFL $\supset$ Americká federace práce

aflatoxiny, toxiny produkované některými mikroorganismy (plísněmi) ve žluknoucích potravinách a krmivech (káva, burské oříšky); mnohé a. mají karcinogenní účinky. $\supset$ Aspergillus

afonie [-ny-], ztráta hlasu, nejčastěji se vyskytující při zánětu nebo porušení hlasivek nebo při zánětu hrtanu.

aforismus, lit. forma většinou o jedné či dvou větách, vyjadřující vtipně, např. formou paradoxu, obecnou pravdu fil., psychol., morální.

afická hudba a) hudba obyvatel celého afr. kontinentu (i arabskoislámská); b) lidová hudba černých obyvatel Afriky, spjatá s kultovními obřady a prací. Žánrově a typově je značně rozrůzněná, převládá rytmus, v tónovém systému pentatonika. Často je vokální, z hudebních nástrojů (z bambusu, kmenů stromů, plodů tykvovitých rostlin, slonoviny a kůže) používány zejm. bicí, dechové a strunné drnkací. Ve 20. st. se rozvíjí profesionální hudba.

afické jazyky, asi 700–1 000 jazyků obyvatel Afriky. Dělení: jazyky záp. Afriky, jazyky centrálních afr. plošin, jazyky vých. a stř. Afriky (bantuské), jazyky sev. Afriky, afroasijské (hamitosemitské), jazyky již. Afriky (khoisanské). V Africe jsou časté kreolské jazyky a jazyky typu lingua franca: Pidgin English a řada jazyků širší nadetnické komunikace, např. svahilština a hauština.

afické výtvarné umění, umění zahrnující tvorbu tradiční i na ní úzce navazující souč. umění. Charakteristická je převaha plastiky a um. řemesla. Nejst. jsou prehist. a starověké skalní malby a rytiny, nejčastějším projevem obřadní masky, figury předků a fetiše; kromě náb. a magických soch existují i světské, zejm. ozdobné užitkové předměty. Charakteristická je vertikálnost, symetrie, státnost, deformace proporcí a transformace detailů do geom. forem. Ovlivnilo evr. um. směry přelomu 19. a 20. století. Zaměřuje se na aktuální problémy afr. života, převažuje figurální tvorba, často přejímající tradiční expresivní nadsázku a používající tradiční symboly.

Africký národní kongres, angl. African National Congress, ANC – nejstarší černošská polit. organizace v JAR; zal. 1912. Ideově spjat s Jihoafrickou KS. Pův. cílem bylo zakotvení práv černochů do ústavy JAR, 1961 zahájil ozbrojený boj s cílem násilného svržení bělošské vlády. 1960–90 v ilegality, od 1990 v čele hnutí za odstranění bělošské nadvlády a zakotvení volebního práva pro všechny občany JAR, od vítězství v prvních všeobecných volbách 1994 vládnoucí polit. subjekt v JAR; od 1997 předseda T. Mbeki (*1942).

Africký roh $\supset$ Somálský poloostrov

Afrika, druhá největší pevnina na Zemi, převážně na vých. polokouli, s 75 % v trop. pásmu, mezi oceány Atlantským a Indickým; 30,3 mil. km² (20,3 % souše Země), 748 mil. obyv. (12,9 % svět. populace, 1996), vykazuje největší roč. přírůstek obyv. (3 %, 1985–90), hustota zalidnění 24,7 obyv./km²; podíl městského obyv. 34 % (1990). Od Evropy oddělena Gibraltarským průlivem, s Asií souvisí Suezskou šíjí. Malá členitost pobřeží. Základem geologické stavby je afr. štít, který byl rozlámán a zprohýbán. Převažují náhorní plošiny a roviny, nejvyšší horský masív Kilimandžáro (Uhuru, 5 895 m). Podél obratníku rozsáhlé pouštní oblasti, největší Sahara. Stř. výška pevniny 750 m, nejvyšší bod Assalská proláklina – 155 m. Největší vodní toky Nil, Kongo, Niger, Zambezi; řetinu povrchu tvoří bezodtokové pánve. Ve Východoafr. příkopu rozlehlá jezera. Podnebí rovníkové, subekvatoriální, trop., sev. a již. část přechází do subtropů.

Afrika-Korps, bojový svazek Wehrmachtu zformovaný 1941 v Libyi pod vedením gen. E. Rommela. Po porážce u al-Alamejnu 1942 ustoupil do již. Tuniska, kde s 5. tankovou armádou a it. armádou 1943 vytvořil skupinu Afrika, která 13.5.1943 kapitulovala.

afrikaans $\supset$ germánské jazyky

afrikán $\supset$ aksamitník

Afrikánci, dříve Búrové, vl. jm. Afrikaner – potomci holandských usedlíků v JAR a okolních státech. Jazyk afrikaans. Věřící hlavně protestanti.

afrikanistika [-nysty-], obor zabývající se jazyky, historií a kulturami afr. národů.

afroasijské jazyky, hamitosemitská (semito-hamitská) jaz. rodina; zahrnují sev. Afriku a Blízký východ – člení se na jazyky: 1. semitské (Arab. poloostrov, Mezopotámie, Sýrie); 2. egyptštinu; 3. kušitské (sev. Afrika, okolí jezera Čad). Ze semitských jsou důležitě: hebrejština (od 6. st. př. n. l. zatlačována aramejštinou, v 18. st. oživena), aramejštiny (zbytky dialektů se zachovaly v částech Iráku, Libanonu a Zakavkazska, aramejsky psány části *Bible*), syrština (původní název pro aramejštinu, v užším smyslu název nejvýzn. aramejského dialektu z okolí Urfy v Turecku), arabština (nářečí se liší od moderní arabštiny, úř. jazyka řady států v sev. a sz. Africe a na Blízkém východě), ze 70–90 etiopských jazyků část náleží ke kušitským, většina k semitským. Samostatnou

podskupinu tvoří egyptština s vývojovými fázemi: stará egyptština (32. až 22. st. př. n.

Agáve

l.), střední – klasická egyptština (22. až 16. st. př. n. l.), novoegyptština (16.–8. st. př. n. l.), démotština (9. st. př. n. l. – 5. st. n. l.), poslední fází je koptština (od 3. st., od 7. st. vytlačována arabštinou, ještě v 17. st. živá, v současnosti jazyk koptské církve); jako písmo se postupně užívaly hieroglyfy a jejich další vývojové formy (písmo hieratické, démotické), koptština psána upraveným řec. písmem. Berberskou skupinu tvoří asi 300 jazyků. Kušitské jazyky se vyskytují zejm. v Etiopii a Somálsku (somálština). Z čadských jazyků je známa zejm. haušština (užívaná v záp. a stř. Africe jako obch. jazyk – lingua franca).

Afrodita [-dy-], Afrodité – $\square$ řec. mytol. bohyně lásky; zrozena z mořské pěny. Symbol ženské krásy, nevěrná manželka Héfaistova. $\supset$ Venuše

afrodiziaka [-dy-], prostředky zvyšující pohlavní touhu a aktivitu.

Ag $\supset$ stříbro

agalakcie, neschopnost mléčné žlázy produkovat mléko. Vyskytuje se obv. bezprostředně po porodu, ale i v kterékoli fázi laktace. Je způsobena vývojovými poruchami, změnami v činnosti nervové a endokrinní soustavy, závadami ve výživě, chorobami. $\supset$ hypogalakcie

Agamemnón, $\square$ řec. mytol. mykénský král; otec Ifigenie, ělektry a Oresta. Vedl řec. vojsko proti Tróji, po návratu zabit manželkou Klytáiméstrou a jejím milencem Aigisthem.

agamogonie $\supset$ agamospecies

agamospecies, organismy rozmnožující se pouze nepohlavně. Nový jedinec vzniká z tělesných buněk. Protože nedochází ke splývání různých pohlavních buněk, ozn. se tento způsob rozmnožování jako agamogonie nebo monogonie.

agamovití, čeled' z třídy plazů zahrnující středně velké ještěry s rohovitými výrůstky, límcí nebo hřebeny. Živí se hl. hmyzem, žijí ve stř. Asii, v Africe, Austrálii a jv. Evropě.

Agana, Agaňa – správní středisko o. Guam v Marianách; 4 800 obyv. (1990). Vývoz trop. plodin, mez. letišť.

agapé [řec., láska] a) v kř. učení výraz pro Boží sebeobětovnou lásku a její odezvu v životě věřících; b) (množné číslo *agapai*), ozn. pro „hody lásky“ (společné stolování), jež v poč. kř. provázely bohoslužbu jako výraz vzájemnosti a starosti o chudé.

agar $\supset$ Gelidium

Agaricales $\supset$ lupenaté houby

Agassiz $\supset$ Winnipežské jezero

Agavaceae $\supset$ agávovité

agáve, rod jednoděložných rostlin z čeledi agávovitých. A. americké, bylina s přizemní růžicí velikých tuhých zašpičatělých a na okraji ostnitých listů. Kvete po mnoha (až 30) letech, po odkvetu odumírá.

agávovité, *Agavaceae* – čeled' trop. jednoděložných rostlin. Byliny s dřevnatějším stonkem, podlouhlými tuhými listy a oboupohlavními květy. Plod je tobolka či bobule (agáve, sanseviéra).

agens, činitel, původce; $\square$ jaz. log. podmět činnosti ve větě. $\supset$ patiens; $\square$ lék. účinná látka, příčina chorobného procesu, původce nemoci, např. mikroorganismus, který je příčinou infekční nemoci.

agentura $\supset$ tisková agentura

aggiornamento [adžor-, it.], zdnešnění – program otevření římkat. církve požadavkům dnešní doby. Vytýčil jej papež Jan XXIII. (1881–1963, papež od 1958) pro II. vatikánský koncil (1962–65).

Aginský burjatský autonomní okruh, v Ruské federaci v Čitské oblasti; 19 000 km², 79 000 obyv. (Burjati, Rusové; 1993), správní středisko Aginskoe. Chov skotu a ovčí. Těžba a obohacování rud vzácných kovů. Prům. dřevařský.

Agion Oros $\supset$ Athos

agitace, programové šíření, cílené přesvědčování; získávání stoupenců.

agitato [adžitáto, it.], $\square$ hud. prudce, bouřlivě.

aglomerace, seskupení, shlukování; $\square$ geogr. seskupení velkého počtu obyv. (sídelní a.) nebo prům. zařízení (prům. a.) v určité části krajiny, bez ohledu na správní hranice. $\supset$ kourbace; $\square$ hut. a. rud – spojování drobné nebo jemně mleté rudy spékáním.

aglomerační směs, mírně navlhčená směs jemně mletých a drobných rud (do 10 mm) s jemně mletým palivem (až 3 mm), popř. jinými přísadami (vápenec, vratný aglomerát, okuje).

aglomerát, $\square$ petrologie pyroklastická hornina z lávových útržků, sopečných bomb, lapil a sopečného popele; $\square$ hut. spečenec – dostatečně pevná, pórovitá a snadno redukovatelná kusová hmota vznikající spékáním aglomerační směsí.

agloporit, umělé kamenivo, pórovitě plnivo do betonu vyráběné spékáním létavého popílku.

aglutinace [-ty-], shlukování, připojování částic (buněk, krvinek, bakterií), reakce mezi antigenem a protilátkou; diagnostická metoda např. u infekčních nemocí k určení protilátek k séru nemocných.

aglutinační jazyky $\supset$ jazyková typologie

Agnon Šmuel Josef, 17.7.1888–17.2.1970, vl. jm. Czaczkes, hebr. prozaik píšíci anglicky; od 1908 žil v Palestině, Berlíně a Izraeli. Čerpal z rodného haličského prostředí, líčil rozklad východoevr. židovství. Ne (1966).

agnosticismus [-ty-], $\square$ fil. názor popírající možnost poznání světa, zvl. poznání podstaty

věci. Pro poznání je podle a. dostupná pouze oblast jevů – to, co je získáno bezprostřední zkušeností.

agogika, tempové změny vznikající při interpretaci skladby; nejsou vyjádřeny notami, nýbrž slovně (např. *accelerando*).

agónie [-ny-], stav před smrtí vyznačující se ztrátou vědomí a poklesem životních funkcí.

agora, v ant. řec. městech náměstí sloužící za shromaždiště a tržiště. Kolem stály správní budovy, chrámy, oltáře, sochy a sloupovádi.

agorafobie, psychická porucha vyznačující se chorobným strachem ze vstupu do veřej. prostor (strach z cestování ve veřej. dop. prostředcích, z účasti na shromážděních). Patří sem i klaustrofobie, tj. strach z pobytu v uzavřeném prostoru.

Ágra, Ágra – m. v Indii v Uttarpradéši na ř. Jamuně, 157 m n. m.; 899 195 obyv. (1991). Prům. bavlnářský, obuvnický, potravinářský. Řemesla (koberce, kamenosochařství). Univerzita. Arch. památky: Perlová mešita (1646–53), opevněný palácový komplex Červená pevnost z pol. 17. st. (památk. svět. kulturního dědictví UNESCO). ⊃ Tádžmahal. – V 15. st. pevnost. Od 2. pol. 16. st. hl. m. Mughalů, 1803 dobyta Brity. 1857 až 1859 jedno z center povstání sipáhů.

agraciace ⊃ milost

agrafie, chorobná ztráta schopnosti psát písmena (znaky), obv. jako důsledek poškození centru v kůře mozkové. Symptom poruch CNS.

agranulocyty, bílé krvinky s velkým nečleněným jádrem, jejichž cytoplazma neobsahuje specifická zrníčka (granula).

agrární strana ⊃ Republikánská strana zemědělského a malorolnického lidu

agrace, záměrné zveličování obtíží, např. chorobných příznaků. Není totožná se simulací.

agregace, seskupování; □ *log.* vznik souhrnu stejnorodých entit, kde existence náleží jak souhrnu vcelku, tak každé entitě. Tím se liší od množin (tříd), jež individua sjednocují podle vlastností náležících každému individuu; □ *sociol.* nahodilá a dočasná, pouze statist. vznikání souhrnu jedinců (na rozdíl od skupiny) bez specifické soc. vazby; □ *chem.* spojování malých dispergovaných částic ve větší celky, agregáty; □ *zool.* náhodné vzniklý souhrn zvířat, např. živočichové u zdroje potravy. Chování, které vede k trvalému nebo dočasnému shromáždění jedinců na určitém místě, se nazývá agregační a může být podmíněno feromony; □ *bot.* druhově nevytříděný a neustálený porost na nově uvolněné ploše (na náplavu řeky, skládce, lesní pasece). A. je často tvořena rostlinami, jejichž semena se šíří větrem.

agregační chování ⊃ agregace

agregát ⊃ agregace

agregátní poptávka, celk. peněžní výdaje v ekonomice, tj. výdaje domácností, firem, státu a zahr. subjektů za dané období.

agrément [agreman, fr.], schválení; □ *mez. právo* souhlas přijímajícího státu s fyzickou osobou, kterou jiný stát navrhuje jako svého dipl. zástupce v přijímajícím státě (vysílající stát si pro ni musí vyžádat a. před jejím jmenováním). Podle Vídeňské úmluvy o dipl. stycích z 18.4.1961 se žádá pro velvyslance a vyslance, u některých zemí i pro voj. a let. přidělnce.

agrese, □ *mez. právo* použití ozbrojené síly státem zejm. proti svrchovanosti, územní celistvosti či polit. nezávislosti jiného státu, např. invaze, voj. okupace, blokáda přístavů či pobřeží ozbrojenými silami. Mez. právo (*Charta OSN*) a. zakazuje; □ *soc. psychol.* fyzické napadení či útočné jednání vůči jiné osobě; v psychoanalytickém pojetí považována za jednu z reakcí na frustraci.

agresivita, □ *zool.* tendence živočichů k napadání jedinců téhož druhu (vnitrodruhová a.) nebo jiných druhů (mezdruhová agresivita). Chování spojené s těmito projevy při hájení teritoria, zdroje potravy, mláďat aj. se ozn. jako agresivní chování; □ *psychol.* záměrné fyzické nebo verbální poškozování jiné osoby, resp. živé bytosti.

agresivita prostředí, vlastnost prostředí, které při styku s látkami, hl. kovy, způsobuje jejich postupné znehodnocení korozi. Exhalace a kyselý déšť rozrušují některá staviva nadzemních částí a agresivní podzemní voda vyžaduje nákladné izolace.

Agricola [agrikola] Georgius, 24.3.1494–21.11.1555, vl. jm. Georg Bauer, něm. lékař, mineralog, přírodovědec. Položil zákl. hornictví, hutnictví, mineralogie, prac. lékařství. Hl. dílo *De re metallica libri XII* (Dvanáct knih o hornictví a hutnictví) podává systematickou klasifikaci minerálů a kovů na zákl. jejich vlastností.

Rýžování zlata, dřevorez podle G. Agricoly

Agrippa, Marcus Vipsanius A. – 63–12 př. n. l., říms. vojevůdce a politik. Pomohl Octavianovi zvítězit nad S. Pompeiem a Markem Antoniem (např. u Aktia). Určen jeho nástupcem, ale předčasně zemřel.

agrobiocenóza, společenstvo rostlin, živočichů a mikroorganismů vyskytujících se na zeměd. obdělávané půdě.

agroekologie, ekologie se zvláštním zaměřením na zemědělsky využívaný krajinný prostor.

agronomie, nauka zabývající se zeměd. výrobou. Zahrnuje rostl. výrobu a agrotechniku.

agrotechnická lhůta [-ny-], časové období, ve kterém se provádí určitý agrotech. zásah (orba, setí) za účelem zajistit příznivé podmínky pro růst a vývoj plodin a vytvořit předpoklady pro stabilizované výnosy jakostních produktů.

agrotechnická kázeň [-ny-], dodržování agrotech. opatření, lhůt v kvalitě a čase, odpovídající stanovištním podmínkám a požadavkům plodin.

agrotechnika [-ny-], soustava pěstitelských opatření a) základních, prováděných podobným způsobem u většiny pěstovaných plodin (osevní postup, zpracování půdy); b) speciálních, podle jednotlivých druhů plodin od přípravy půdy až po sklizeň, nebo podle použití produktů, které poskytují (kukuřice pěstovaná na zrna, na siláž nebo na zelenou hmotu, pici). ⊃ pratotechnika

Agascalientes [agvaskaljentés], spolkový stát Mexika v centrální části na Mex. plošině; 5 471 km², 719 650 obyv. (1990), správní středisko m. Aguascalientes. Hustě zalidněná zeměd.-prům. oblast.

Ahaggar, pohohí sopečného původu v Africe, v alžírské Sahaře; Tahat 2 918 m.

ahínsá ⊃ džinismus

ahistorismus, podcenění vývojového (historického) hlediska, obv. historických východisek a faktů, dějin nebo dějinné zkušenosti vůbec. Někdy jde o nepřiměřené nebo účelové podřízení hist. poznatků nějaké ideji, ideologii, teorii.

Ahlfors [alfor] Lars Valerian, 18.4.1907–1996, am. matematik. Hl. práce z teorie funkcí komplexní proměnné, teorie kvazikonformních zobrazení, teorie Riemannových ploch.

Ahmadábád, Ahmadábád – m. v Indii v Gudžarátu na ř. Sábarmatí, 49 m n. m.; 2,87 mil. obyv., aglomerace 3,30 mil. obyv. (1991). Středisko obchodu a text. průmyslu (bavlna, hedvábí). Dvě univerzity (1949). – Zal. 1411.

Aho Juhani, 11.9.1861–8.8.1921, finský spisovatel. Autor real. románů (*Rautatie* – Železnice), ovlivněn fr. naturalismem a nár. romantismem (romány *Pastorova dcera*, *Juha*).

Ahváz, Ahváz – m. v jz. Íránu v Mezopotamské nížině na ř. Kárún; 828 380 obyv. (1994). Správní středisko provincie Chúzestán. Centrum těžby, zpracování a obchodu ropou; ropovod. Prům. petrochem., stroj., hut. (válcovna). Žel. spojení s přístavem Bandar-e Chomejní. Letiště. – Na místě achajmenovské Tareiany zbudoval v 1. pol. 3. st. Ardašír I. město Hormuzd Ardašír. Po dobytí Arabů v 7. st. přejmenován na Ahváz.

Achaia [achaja], krajina na sev. Peloponésu obývaná od konce 2. tisíciletí př. n. l. Achaji. 280–146 př. n. l. zde existoval achajský spolek. Po porážce Římany podřízena mistodržiteli v Makedonii. 27 př. n. l. vznikla samostatná provincie A. se sídlem v Korintu.

Achajmenovci, první perská dyn., vládnoucí od poč. 7. st. do 330 př. n. l. Za zakl. je považován Kýros II. Starší, význ. pokračovatelé: Kambýsés (asi 559–522 př. n. l.), Darioes I. Veliký, Xerxes I., Artaxerxes I., poslední A. Darioes III.

Achajové, pův. řečtí obyvatelé Achaie; u Homéra ozn. všech Řeků, kteří bojovali u Tróje. Někdy název všech Řeků v období mykénské kultury.

achajský spolek, svazek rovnopravných řec. obcí, vytvořený 280 př. n. l. na sev. Peloponésu. V čele spolku stál každoročně volený strategos. A. s. byl rivalem Makedonie, aitolského spolku a Sparty. Zanikl 146 př. n. l. po dobytí Korintu Římany.

achát, □ *miner.* jemně až hrubě proužkovaná odrůda chalcedonu; střídavě různé zbarvené proužky (červené, hnědé, zelené, bílé i bezbarvé). Drahý kámen.

Achebe [ašebe] Chinua, *15.11.1930, nigerijský spisovatel píšící anglicky. Autor generacioní románů (*Už nikdy klid*) zachycujících vývoj západoafr. společnosti od konce 19. století.

Acherón, □ *řec. mytol.* podsvětí řeka vzdechů, přes níž převážel Charón zemřelé do podsvětí. □ Léthé; Styx

Achetaton ⊃ Achnaton

Achilles, Achilleus – □ *řec. mytol.* řec. hrdina trojské války. Matka ho po narození ponořila do řeky Styx, takže byl zranitelný jen na patě, za kterou ho držela a do níž ho zasáhl Paridův šíp. Odtud Achillova pata – snadno zranitelné místo.

Achillova šlacha, *tendo Achillis* – úponová šlach trojhlavého svalu lýtkového, připojená zřadu na kost patní.

Achmadulinová Bella (Isabella) Achatovna, *10.4.1937, rus. básnířka. Autorka milostné a psychol. poezie (*Můj rodokmen*, *Sad*).

Achmatovová Anna Andrejevna, 23.6.1889–5.3.1966, vl. jm. Gorenková, rus. básnířka; představitelka akmémismu v komorní a tragické lyrice (*Bílá hejno*) i epických skladbách (*Řekviem*, *Poéma bez hrdiny*).

Achnaton, pův. Amenhotep IV. – eg. panovník (asi 1364–47 př. n. l.) z XVIII. dynastie. Prosazoval náb., správní i kult. reformy proti kněžím boha Amóna. Zavedl božstvo Atona a vybudoval nové sídelní m. Achetaton. Po A. smrti byl obnoven Amónův kult a památky na „kacířského“ panovníka ničeny. ⊃ Nefertiti; Nová říše; Tutanchamón

achromát, opt. soustava nejméně ze dvou čoček sestavených tak, že koriguje otvorovou a chromatickou vadu. ⊃ apochromát; planachromát

acht, říšský acht – říšská klatba; v římskoném. říši nejvyšší trest užívaný od 12. st., udělovaný zpravidla císařem. Většinou spojen i s cír. klatbou (exkomunikací) a propadnutím říšských lén.

Achundzadé [achundzade] Mirzá Fāthali, rus. Achundov – 12.7.1812–10.3.1878, ázerbájdžánský spisovatel (povídky, komedie), filozof a nár. buditel.

AI ⊃ Amnesty International

AIDS, angl. Acquired Immune Deficiency Syndrome, syndrom získaného selhání imunity – smrtelné onemocnění, jehož příčinou je infekce virem lidské imunodeficiency (HIV). V pozdějších stadiích infekce HIV dochází k těžkým poškozením imunitního systému, vedoucím ke zvýšené vnímavosti organismu vůči infekcím nebo k neobvyklým formám nádorového bujení (Kaposiho sarkom, lymfom mozku).

Aigisthos ⊃ Klytáiméstra; Orestés

Aiken [ejkn] Howard, 9.3.1900–14.3.1973, am. matematik. Zabýval se aplikovanou matematikou, výpočetní technikou a automatickým zpracováním dat. Podílel se na konstrukci prvních elektronických počítačů řady MARK.

aikido, jap. systém sebeobraně beze zbraní, podobný džudu.

Aineías ⊃ Aeneas

Aiolové, jeden z hl. řec. kmenů tvořících mykénskou kulturu. Po jejím pádu a vlivem tlaku Dórá kolonizovali A. sz. pobřeží Malé Asie (zv. Aiolis) s centrem na o. Lesbos.

air condition ⊃ klimatizační zařízení

Aïr – Ténéré [értenere], národní park v Nigeru; zahrnuje horský masiv Aïr s vysokohorskou pouští (do 2 012 m n. m.) a erg Ténéré. Památka svět. přír. dědictví UNESCO.

airbag ⊃ bezpečnostní vak

Aischylos, 525–456 př. n. l., řec. dramatik; představitel atické tragédie. Zavedením druhého herce umožnil dialog a dram. akci. Zachovalo se sedm tragédií: *Prosebnice*, *Persané*, *Sedm proti Thébám*, *Upoutaný Prometheus* a trilogie *Oresteia*.

Aisópos, Ezop – asi 6. st. př. n. l., řec. autor bajek. Prozaické zvířecí bajky sebrány ve 4.–3. st. př. n. l. Autorem lat. veršovaného zpracování je Phaedrus.

aitólský spolek, ve 4. st. př. n. l. svazek malých m. obcí v Aitolii s dem. zřízením, od 3. st. př. n. l. se připojily další oblasti středního Řecka a některé ostrovy. V čele stál volený strategos; zahr. politika byla většinou namířena proti Makedonii a achajskému spolku. 279 př. n. l. odrazil nápor Keltů. Za mak. válek na straně Říma, pak spojení Syřanů proti Římu, 187 př. n. l. Římany rozpuštěn.

Aizoaceae ⊃ kosmaticovité

poločas přeměny 21,6 roků, t. t. 1 050 °C.

aktinoidy [-ty-], 14 radioaktivních chem. prvků s protonovými čísly 90–103 následujících za aktiniem.

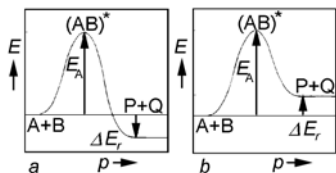
aktinomycety [-ty-], obv. aerobní grampozitivní bakteriální buňky spojující se do vláken. Některé způsobují onemocnění zvířat, lidí i rostlin, jiné žijí v půdě, kde se podílejí na fixaci vzdušného dusíku. Některé produkují antibiotika. ☞ Rhizobium

aktinomykózy [-ty-], infekční onemocnění rostlin, zvířat i lidí způsobené aktinomycety. U rostlin se projevuje strupovitostí, např. na bramborech, mrkvi, u zvířat a lidí zánětlivými ložisky v pojivové tkáni.

Aktium [akcium], Actium – mys ve stř. Řecku na pobřeží Jónského moře. 31 př. n. l. porazil u A. Augustus Antonia a Kleopatru VII.

aktiva [-ty-], souhrn majetku, jmění firmy; členění se na investiční majetek a oběžné prostředky (hotovost, cenné papíry, práva, suroviny, zboží, budovy, pozemky, pohledávky), v účetnictví vykazované na levé straně rozvahy. ☞ pasiva

aktivace [-ty-], uvedení v činnost, zahájení aktivity, činnosti; ☞ fyz. a chem. proces, v jehož důsledku je látka schopna chem. reagovat nebo měnit své fyz. vlastnosti. Molekuly musí získat jistou minimální, tzv. aktivací energii. ☞ aktivovaný komplex; ☞ psychol. psychický stav, v němž jedinec prožívá pocity napětí a emočního vzrušení; je doprovázen komplexem neurohumorálních a fyziol. reakcí. Navozením aktivace se organismus i psychika vyladují na řešení dané situace; ☞ vod. hosp. biol. čištění odpadních vod aktivovaným kalem za intenzivního umělého provzdušňování.

Změny energie E v průběhu přeměny dvojice molekul A a B v dvojici molekul P a Q . Při přeměně se energie a uvolňuje ($\Delta E_r < 0$); b spotřebovává ($\Delta E_r > 0$); p průběh reakce, $(AB)^*$ aktivovaný komplex, E_a aktivací energie, ΔE_r reakční energie

aktivační analýza [-ty-], metoda chem. analýzy; využívá kvalitativní i kvantitativní rozlišení radionuklidů podle charakteristik jejich záření. Obv. se radionuklidy vytvoří z nuklidů zkoumané látky ozářením neutrony (a. a. neutronová). A. a. je citlivou metodou umožňující obv. nedestrukční stanovení stopového množství řady nuklidů současně.

aktivační hormon [-ty-], ☞ zool. hormon, který vzniká v mozkové zauzlině (mozku) hmyzu a podněcuje v předohrudní žláze produkci ekdysonu (svlékáciho hormonu), který vyvolává svlékání a růst.

aktivita [-ty-], činnost; ☞ fyz. zn. A – a) počet radioakt. přeměn za jednotku času. $A = \Delta N / \Delta t$, kde ΔN je počet jader zářiče, který se přemění za dobu Δt . Jednotkou v SI je becquerel. A. 1 Bq by mělo určité množství radionuklidu, v kterém by nastala jedna přeměna za jednu sekundu; b) optická a. látky – schopnost látky stáčet kmitovou rovinu lineárně polarizovaného světla při jeho průchodu látkou; ☞ astr. a) sluneční a. ☞ sluneční činnost; b) a. hvězd – obdoba jevů sluneční činnosti pozorovaných v atmosférách některých hvězd (erupce, skvrny); ☞ geof. ☞ geomagnetická aktivita; ☞ zool. chování živočicha projevující se pohyby a vyvolané vnitřními (hlad) a vnějšími (potrava, nepřítel) podněty.

aktivní bezpečnost [-ty-], souhrn opatření v konstrukci motorových vozidel ke zlepšení jejich jízdních vlastností (chování v zatáčkách, odpružení, stabilizace, protiskluzové systémy).

aktivní galaxie [-ty-], objekty galaktického charakteru s mimofádně aktivním jádrem, ovlivňující mezigalaktický prostor do vzdálenosti mnoha tisíc parseků; např. kvazary, rádiové galaxie, Seyfertovy a Markarianovy galaxie.

aktivní oblast [-ty-], oblast na Slunci, ve které se projevuje sluneční činnost. Nejprve vznikne flukule, v ní se objevují sluneční skvrny, erupce, protuberance. A. o. existuje několik dní i měsíců, je provázána silným magnetickým polem.

aktivní prvek [-ty-], prvek el. obvodu, který je trvalým zdrojem el. energie (akumulátor), nebo který může být v obvodu nahrazen el. zdrojem (tranzistor).

aktivní transport [-ty-], ☞ biol. řízený přenos látek, obv. z prostředí o nižší koncentraci do prostředí o vyšší koncentraci, spojený se spotřebou energie a vyžadující účast enzymů. Důl. pro udržení stálosti vnitřního prostředí a pro výměnu látek. ☞ pasivní transport

aktivní úsek letu [-ty-], fáze kosm. letu, při níž působí na těleso reaktivní pohon. ☞ pasivní úsek letu

aktivní zóna [-ty-], část jad. reaktoru, ve které probíhá řízená řetězová štěpná reakce. ☞ havarijní ochrana; okruh reaktoru

aktivovaný komplex [-ty-], nestabilní částice na vrcholu potenciálové bariéry mezi reaktanty a produkty. ☞ reakční rychlost

aktívum [-ty-], ☞ jaz. slovesný činný rod. ☞ pasivum; ☞ ekon. ☞ aktiva

Aktjubinsk, obl. město v sz. Kazachstánu; 266 600 obyv. (1991). Výr. feroslitin, rentgenových přístrojů. Prům. potr. a spotřebice. – Zal. 1869.

aktovka, ☞ div. hra v jednom jednání. Rozvíjí se od 18. st. zpracováním anekdoty anebo přísloví (tzv. *proverb*).

aktuální adresář, ☞ výp. tech. v hierarchické struktuře adresářů ten adresář, v kterém se v daném okamžiku nejdříve hledají soubory, u nichž není explicitně řečeno, ve kterém adresáři se nacházejí. Operační systém umožňuje přechod z a. a. do jiného adresáře, který se tím stává aktuálním. ☞ implicitní adresář

aktuální členění věty, členění věty na východiskové výpovědi (téma – je známo z předchozího kontextu, je dáno situací nebo věcnou souvislostí) a na jádro výpovědi (réma – je nové, důležité). V češtině bývá východiskem podmět a jádrem přísudek spolu s rozvíjejícími větnými členy. V souvislém textu se mnohdy jádro předchozí věty stává východiskem věty následující.

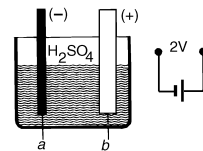
akultura, ☞ sociol. kult. změna vyplývající z přímého a trvalého kontaktu společností a kultur; termin a. je často užíván pro proces přejímání prvků evr. či záp. kultur jinými společnostmi; ☞ právo a. práva – a) přizpůsobování jednoho práv. řádu jinému nebo jejich záporné v. sblížení (geogr. a. práva); b) přizpůsobování práva novým, zejm. soc.-polit. skutečnostem při nezměněném formálním výrazu práva (historická a. práva).

akumulace kapitálu, tvorba kapitálu čistými investicemi; přeměna peněz nebo jiných zdrojů v kapitál.

akumulační vytápění, elektrické vytápění využívající hmotu s velkou tepelnou akumulační schopností. Hmotu se ohřeje v době levnější sazby za el. energii a nahromaděná tepelná energie se odebírá podle potřeby.

Schéma olověného akumu-

látoru: a anoda z houbovitého olova (Pb), b katoda z oxidu olovíťého (PbO_2), H_2SO_4 elektrolyt

akumulátor, zařízení umožňující hromadění energie el., tepelné, kinetické ap. po určitou dobu a její následný odběr. El. a. je sekundární elektrochem. článěk, zdroj proudu opakovaně regenerovatelný el. proudem procházejícím v opačném směru než při vybíjení, užívaný zejm. jako zásobník el. energie pro vozidlo; nejčastěji olověný (u osobních vozů napětí 12 V, u nákladních 24 V). ☞ teplojem

akupresura, léčebná metoda, jejímž cílem je hl. odstranění bolesti. Zal. na využívání tlaku (obv. konečků prstů) na určité body povrchu lidského těla.

akupunktura, stále užívaná stará čín. léčebná metoda spočívající ve vpichování jehel do určených bodů lidského těla.

akustická energie [-ty-], energie přenášená zvukem. Jednotkou v SI je joule.

akustická intenzita ☞ intenzita zvuku

akustický tlak [-ty-], okamžité místní změny tlaku v kapalném či plynném prostředí, způsobené zvukem.

akustický výkon [-ty-], výkon přenášený zvukem. Jednotkou v SI je watt.

akustika [-ty-], obor zabývající se vznikem, šířením a působením zvuku, obecněji libovolného mechanického vlnění.

akut, ☞ jaz. ostrý (jednovrcholový) přízvuk nebo ražená intonace a jejich graf. značení v písmu (').

Akutagawa Rjúnosuke, 1.3.1892–24.7.1927, jap. spisovatel. Znalec jap. a čín. kult. tradice a evr. literatury; mistr moderní povídky a novely; č. výbor *Obraz z pekla*.

akutní revmatismus ☞ revmatická horečka

akuzační proces ☞ obžalovací proces

akuzativ [-ty-], ☞ jaz. při skloňování čtvrtý pád.

akvabily ☞ synchronizované plavání

akvadukt, mostní stavba převádějící vodu v otevřeném korytě samospádem přes údolí, vodní toky, nerovnosti terénu pro vodovody měst, závlahy polí (Andalusie), průplavní mosty pro umožnění plavby lodí na umělých kanálech (Středoněm. kanál).

akvalung, potápěčský dýchací vzduchový přístroj.

akvamarin ☞ beryl

akvaplanink [-ny-], ztráta fídelnosti vozidla na mokré silnici vlivem tenké vrstvy vody mezi pneumatikami a silnicí.

akvarel a) malba pomocí jemnozrnného pigmentu, rozetřeného s vodou; b) průsvitná malba vodovými barvami na papíře nebo kartonu.

akvaristika [-ty-], činnost spojená s chovem a studiem vodních živočichů a s pěst. vybraných druhů vodních rostlin v akváriích.

akvárium, průhledná nádrž pro chov vodních živočichů a pěst. odpovídajících rostlin, příp. zařízení pro chov vodních živočichů v přirozených podmínkách ve velkých nádržích.

akvaterárium, terárium sloužící chovu obojživelníků a plazů.

akvatinta ☞ grafika

Akvitánsko ☞ Aquitaine

akyn, lid. pěvec a básník středoaasijských národů.

Al ☞ hliník

al fresco ☞ nástěnná malba

al pari ☞ pari

al secco ☞ nástěnná malba

Alabama, stát na JV USA severně od Mex. zálivu; 133 667 km², 4,14 mil. obyv. (1992), hl. m. Montgomery. Prům. dřevozpracující, pap., chem., text., elektronický. Těžba černého uhlí, ropy a zemního plynu. Pěst. podzemnice olejná, bavlník a sója.

alabastr, minerál; bílá, jemnozrnná průsvitná odrůda sádrovce. Používá se k výrobě ozdobných předmětů a šperků a v sochařství. Těži se např. v Itálii

Alagoas, spolkový stát v sv. Brazílii při pobřeží Atlantského oceánu; 29 107 km², 2,51 mil. obyv. (1992), správní středisko Maceió. Zeměd. obl. (cukrová třtina, bavlník, kokosová palma). Potr. prům., těžba ropy.

Alain-Fournier [alén furnje], 3.10.1886–22.9.1914, vl. jm. Henri-Alban Fournier, fr. spisovatel (poetický román *le Grand Meaulnes* – *Velký Meaulnes*, č. též pod titulem *Kouzelné dobrodružství*).

alalie, vada řeči, v dětství nemluvnost při jinak normálních duševních schopnostech; mentální a. – chorobná obava před mluvením.

Alandské ostrovy, Alandy, finský Ahvenanmaa, švéd. Åland – drobné souostroví mezi Baltským mořem a Botnickým zálivem; 1 527 km², 23 908 obyv. (1989), správní středisko Maarianhamina. Auton. provincie Finska.

alantois, vychlípenina z břišní strany zadního střeva zárodku plazů, ptáků, savců. Nejprve se v něm hromadí kyselina močová, později se a. podílí na dýchání a výživě zárodku. ☞ amnion; chorion

Alaotra, Lac Alaotra – největší jezero na Madagaskaru; 750 m n. m., 220 km², hluboké 1–2 m.

Alarcón [alarkon] Pedro Antonio de, 10.3.1833 až 20.7.1891, šp. spisovatel na přechodu od romantismu k realismu (novela *El Sombbrero de tres picos* – *Třírohý klobouk*).

Alaska, Aljaška – stát USA v sz. výběžku Sev. Ameriky na Z od Kanady; 1 528 225 km², 587 000 obyv. (1992), hl. m. Juneau. Druhý nejméně zalidněný stát USA. Těžba ropy, zemního plynu, zlata, stříbra a platiny; cest. ruch, rybolov, těžba a zpracování dřeva, vývoz kožešin.

alba ☞ liturgický úbor; ☞ liter. svitáníčko – žánr milostné lyriky, kultivovaný ve středověké provenzálské poezii od konce 12. st. trubadúry; milostná píseň o ranním loučení milenců.

Alba Fernando Álvarez de Toledo y Pimentel vévoda, 29.10.1508–11.12.1582, šp. vojevůdce a politik. Hájl zájmy šp. koruny ve šmalkaldské válce v Německu (1547) a 1555–58 v Itálii. 1567 krutě potlačil odboj niz. stavů, 1567–73 místodržitel v Nizozemí; 1580 velitel voj. zásahu v Portugalsku.

Alba Iulia [júlia], m. v záp. Rumunsku v Sedmihradsku na ř. Mureș; 72 331 obyv. (1989). Správní středisko župy Alba. Prům. potr., stroj., kožedělný. Stav. památky (katedrála). – Býv. hl. m. sedmihradských vévodů.

Albánci, vl. jm. Škiptar – národ v Albánii (3,2 mil.), Srbsku (1,9 mil., hl. v Kosovu),

Řecku (60 000); 1990. Jazyk albánština. Většici jsou muslimové (asi 70 %) i kř. (římkat. asi 10 %, ostatní pravoslavní).

Albánie [-ny-], Albánská republika, albánsky Republika Shqipërisë – stát v jv. Evropě na Balkánském poloostrově, při pobřeží Jaderského moře; 28 748 km², 3,26 mil. obyv. (1995), hl. m. Tiranë. – Větší část území prostupují h. pásma, ve vápencových masivech je vyvinut kras. Ploché pobřeží se subtrop. středomořským podnebím, ve vnitrozemí kontinentální vlivy. Pobřežní oblast má vždyzelené středomořské rostlinstvo. – Obyv. (1991): Albánci (97 %), Řekové (2 %). Úř. jaz. albánština. Náb.: islám (asi 70 %), pravoslaví (20 %), římkat. 10 %. Kojenecká úmrtnost 34 ‰, str. délka života 72 let (1995). – Hosp. málo rozvinutý stát, navazování kontaktů se světovým společenstvím. HNP 670 US \$/obyv., státní dluh 709 mil. US \$ (1995). – Zeměd. využívá 38,7 % rozlohy, zalesněno 36,4 %. Převažuje rostl. produkce, orná půda z 53 % zavlažována. Hl. plodiny: obilniny, luskoviny, olejnin, brambory, cukrová řepa, tabák, ovoce a zelenina. Extenzivní chov ovcí, koz, skotu; rybolov. – Těží se ropa, zemní plyn, lignit, rudy železa a neželezných kovů (Cr, Ni, Cu). Prům. potr., text., stroj., hut., chem., dřevařský; rafinace ropy. – Dop. síť nedostatečná a nekvalitní; mez. letiště Tiranë; hl. přístavy Durrës, Vlorë. – Vývoz rud neželezných kovů a koncentrátů, ropy, potravin, el. energie. Měn. jed. 1 lek (ALL) = 100 qindarek. – Stát. zřízení: rep., jednokomorový parlament, nejvyšší představitel prezident volený Lid. shromážděním. – Správní členění: 27 okr. (rreth).

Albánie – dějiny

př. n. l.	
konec 2. tis.	osídlení ilýrskými kmeny
2. st. n. l.	obsazení albánského teritoria ří. říši
4.–14. st.	nadvláda byzantské říše narušovaná expanzí okolních států
konec 14. st.	
až poč. 15. st.	obsazení albánského území Turky
1443–68	protiturecký odboj vedený Skanderbegem (1405–1468)
1479–1912	turecká nadvláda
1787–1822	stát Ali pašá Tepelenského
2. pol. 19. st.	rozvoj moderního albánského národního hnutí
1912	Turecko souhlasilo s auton. postavením A., v době 1. balk. války albánské území okupováno Srbskem, Řeckem a Černou Horou
29.7.1913	na konferenci velmocí v Londýně vyhlášena samostatnost Albánie
1914–18	albánské území jedním z bojišť
1. světové války	
1921	konference zástupců velmocí potvrdila suverenitu Albánie v hranicích z 1913
červenec až prosinec 1924	vláda F. Noliho (1882–1965), snahy o modernizaci státu
prosinec 1924 až 1939	diktatura A. Zogua
1926, 1927	uzavřeny nerovnoprávné smlouvy Itálii
1939	A. okupována Itálií, formálně spojena s Itálií personální unií
1941	k obsazené A. připojeni Kosovo, část Černé Hory a část záp. Makedonie
1942	počátek nár. osvob. boje
1943	okupace německou armádou
listopad 1944	osvobození A. kom. oddíly
1945	vyhlášena lid. republika, nastolena kom. diktatura
1945–48	A. pod vlivem Jugoslávie
1948	roztržka s Jugoslávií
1955	člen OSN
1961	odmítnutí liberalizace, příklon k Číně
1967	prohlášení A. prvním ateistickým státem, zákaz náboženství
1978	přerušení spolupráce s Čínou
1985	smrt E. Hodži, v čele režimu R. Alia
1990	počátek demokratizace
1992	vítězství Dem. strany ve volbách, prez. S. Berisha
1993	turecký prezident T. Özal (*1925) navrhl patnáctiletý program obnovy a rozvoje hospodářství Albánie
1994	procesy s prominenty kom. režimu; A. přistoupila k projektu Partnerství pro mír; referendum se vyslovilo proti nové ústavě
1995	člen Rady Evropy

1996	v parlamentních volbách zvítězila Dem. strana (PDS)
1997	občanské nepokoje; voj. mise OSN Alba pod vedením Itálie; v předčasných parlamentních volbách zvítězila opoziční Soc. strana (býv. komunisté); prezident R. Meidani (*1944)
1998	ozbrojené protivládní demonstrace

albánština, samostatný jazyk indoevr. rodiny. Gramatické kategorie vyjadřuje flektivně, má postpozitivní člen, časté výpůjčky ze sousedních jazyků: řečtiny, turečtiny, bulharštiny a latiny; řazen k balk. jaz. svazu. Pův. psán řec. abecedou, od 1908 latinkou.

albatrosi, rod ptáků z řádu trubkonosých s rozpětím křídel přes 3 m; dokonale plachtí nad mořem.

albedo, odrazivost difúzně odrazující matné plochy; poměr celkového toku záření odraženého k dopadajícímu. Např. a. bílého papíru je 0,7, Měsíce 0,07, Země 0,34, Venuše 0,61. V met. vystihuje a. způsoblost různých druhů zemského povrchu odrážet záření Slunce a oblohy, např. a. čerstvě napadlého sněhu je 0,8–0,95, tmavé orance 0,07–0,1. Znalost a. má velký význam při studiu fyzikokogeogr. sféry; zejm. její spektrální hodnota je důl. charakteristikou využívanou v dálkovém průzkumu Země.

Albee [elbi] Edward, *12.3.1928, am. dramatik; představitel absurdního divadla (*The American Dream – Americký sen, Who's Afraid of Virginia Woolf? – Kdo se bojí Virginie Woolfové, A Delicate Balance – Křehká rovnováha*).

Albers Josef, 19.3.1888–25.3.1976, něm. malíř; člen Bauhausu, od 1933 v USA. Průkopník op-artu a kinetického umění, jeho hl. výt. tématem byl čtverec.

Albéniz Isaac, 29.5.1860–18.5.1909, španělský skladatel a klavírní virtuos. Uplatňoval vlivy impresionismu, zpracovával podněty ze šp. lidové hudby (klavírní skladby, opery, zarzuely, písně, oratorium *El Cristo*).

Albert z dyn. sasko-koburské, 26.8.1819–14.12.1861, od 1840 manžel brit. královny Viktorie (princ manžel). Jejich potomci byli panovníky dyn. sasko-kobursko-hannoverské. ⊃ hannoverská dynastie

Albert Eduard, 20.1.1841–25.9.1900, č. chirurg; prof. univ. v Innsbrucku a ve Vídni. Měl rozhodující vliv na utváření moderní č. chirurgické školy, průkopník antisepse.

Albert II., *6.6.1934, od 1993 belg. král; ml. bratr a nástupce Baudouina I.

Albert Veliký, Albertus Magnus, Albert von Bollstädt – asi 1193–15.11.1280, něm. filozof, přírodovědec a teolog; ortodoxní scholastik, dominikán. Usiloval o přizpůsobení Aristotelova odkazu potřebám jednotného fil.-teol. systému. Odpůrce averroistů a učitel Tomáše Akvinského.

Alberta, provincie na jihozápadě Kanady při hranicích s USA; 661 185 km², 2,55 mil. obyv. (1991), hl. m. Edmonton. Těžba ropy (82 % kanadské produkce, 1988), zemního plynu, tekutých písků a uhlí. Prům. potr., chem., hut., rafinace ropy, těžba a zpracování dřeva. Ropovody. Pěst. obilnin, chov skotu, rybolov.

Alberti [alberty] Leon Battista, 14.2.1404–mezi 19. a 25.4.1472, it. architekt; představitel rané renesance a teoretik (*Deset knih o architektuře*). Přicházel s novými myšlenkami (ve Florencii na průčelí paláce Rucellai tektonický systém, na průčelí got. kostela Santa Maria Novella volutový štít; v Mantově kostel San Andrea; přestavba kostela San Francesco v Riminí s monumentálním vstupem v podobě vítězného oblouku).

Alberti [alberty] Rafael, *16.12.1902, šp. básník; 1940–76 v Argentíně. Vyšel z domácí klas. poezie, přiklonil se k surrealismu, později k poezii sociálně angažované.

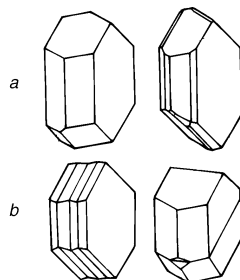
Albertovo jezero ⊃ Mobutu Sese Seko

Albertus Magnus ⊃ Albert Veliký

Albertville [albertvil], m. ve východní Francii v kr. Rhône-Alpes v Savojských Alpách; 18 121 obyv. (1990). Dějiště ZOH 1992.

albigeništi, jihofr. náboženské hnutí ve 12. a 13. st.; vycházeli z arianismu, neuznávali oficiální římskokatolickou církev. Křížová výprava proti a. (1209–13) posloužila jako záminka k připojení jz. fr. území k doménně fr. krále.

albinismus [-nyz-], vrozený nedostatek barviva v kůži, vlasech, očích a v dalších tkáních.

Typy krystalů albitu:

a jednoduché krystaly; *b* dvojčatné srůsty

albit, minerál, NaAlSi₃O₈; obv. bezbarvý, průsvitný, tvrdost 6,5; ze skupiny plagioklasů.

Ålborg [olborg], m. v Dánsku na S Jutského poloostrova, ve fjordu Lim; 159 980 obyv. (1996). Prům. stroj. (loděařský), hut. (železo), text., pap., skla a keramiky, cementářský. Nám. přístav, žel. uzel, mez. letiště. Univ. (1974). – Zal. 1342.

Alborz, Elborz, Elburs – nejvyšší poh. Íránu při pobřeží Kaspického moře; Demávend, 5 670 m (vyhaslá sopka).

Albrecht I. Habsburský, červenec 1255–1.5.1308, 1298 zvolen v římskoněm. říši jako protikrál Adolfa Nasavského (asi 1250–1298). Zavražděn synovcem Janem Paricidou (1260–1313), jemuž zadržoval nárok na přemyslovské dědictví. Tato vražda otevřela Lucemburkům cestu do Čech. ⊃ Jan Lucemburský

Albrecht II. Habsburský, 16.8.1397–27.10.1439, od 1404 rak. vévoda, od 1437 č. a uherský, od 1438 římskoněmecký král. Podporoval svého tchána císaře Zikmunda Lucemburského, bojoval proti husitům a v Uhrách válčil proti Turkům.

Albrecht III. Rakouský z rodu Habsburků, 1349 až 29.8.1395, zakl. albrechtovské větve Habsburků. Po smrti bratra Rudolfa IV. 1365 vévoda rak. společně s ml. bratrem Leopoldem III., po jehož odboji 1379 přistoupl na rozdělení habsburských zemí a rodu na větev leopoldovskou a albrechtovskou (vládla v Dolních a Horních Rakousích).

Albrecht z Valdštejna ⊃ (z) Valdštejna Albrecht Václav Eusebius

albrechtovská větev ⊃ Albrecht III. Rakouský; Habsburkové

Albrightová [olbrajtová] Madelaine Korbel, *15.5. 1937, am. politička č. původu. Aktivní v Dem. straně. 1993–96 zástupkyně USA v OSN, od 1997 ministryně zahr.

věci.

Albugo, rod plísní z oddělení oomycet. Cizopasí mj. na brukvovitých rostlinách jako tzv. bílá rez, resp. plíseň bělostná.

albuminy, jednoduché, ve vodě rozpustné globulární bílkoviny, které neobsahují glycinové jednotky.

Albuquerque [albuquerque], m. na JZ USA, největší ve státě Nové Mexiko, na ř. Rio Grande; 384 736 obyv. (1990). Prům. stroj. a elektronický, těžba uranové rudy. Lázně. Mez. letiště. Dvě univ. (1889, 1940). – Zal. 1706 Španělsky. Západně od města pueblo indiánů Acoma, známé od 1540; památka svět. kult. dědictví UNESCO.

alcabala [alkavala], alkavala – daň vybíraná v Kastilii z prodeje a výměny zboží; zavedená Alfonsem XI. (1312–1350). Postupně uzákoněna v celém Španělsku a jeho državách; zrušena 1845. Měla negativní vliv na rozvoj obchodu a podnikání.

Alcántara [alkantara], m. v jz. Španělsku v Estremaduře u hranic s Portugalskem. Hist. m. se zachovanou památkou římského stavitelství – Alcántarským mostem přes řeku Tajo s vítězným obloukem císaře Traiana.

Alcuinus ↗ Alkuin z Yorku

Aldabra, ostrov v Ind. oceánu v Seychelách; 155 km². Atol s vnitřní lagunou je památko- u svět. přír. dědictví UNESCO.

aldehydy, sloučeniny s funkční skupinou –CH=O; jejich názvy se tvoří příponou -al od názvu příslušného uhlovodíku (ethanal od ethanu), nebo příponou -aldehyd k základu názvu odpovídající karboxylové kyseliny (acetaldehyd od kyseliny octové).

aldosy ↗ sacharidy

Aldrin [oldrin] Edwin Eugene, *20.1.1930, am. kosmonaut. V oddílu kosmonautů 1963–72, pilot Gemini 12 (1966), druhý člověk, který vystoupil na Měsíc (Apollo 11, 21.7.1969 v 3^h 14^{min} UT).

aleatorika, kompoziční technika využívající při realizaci hud. díla prvku náhody.

Alessandri [aleksandri] Vasile, 2.8.1821–3.9.1890, rum. spisovatel. V básních lid. orientovaný pěvec nár. citění, pro divadlo psal frašky, vaudeville a historická dramata.

alef, zn. **ℵ** – první písmeno hebr. abecedy. V teorii množin ozn. kardinálních čísel.

alegorie, jinotaj – obrazné vyjádření abstraktních pojmů, dějů, vlastností, které má vedle doslovného též jiný, přenesený význam. Na rozdíl od symbolu, který je mnohovýznamový, zakládá se a. na vztazích jednoznačných, ustálených tradicí (páv–pýcha, lev–síla). V širším smyslu se hovoří o a., vystupují-li v díle osoby jako Spravedlnost, Duše.

Alexandre [alejsandre] Vicente, 26.4.1898–14.12.1984, šp. básník, zabývající se v subj. lyrice tematikou lásky a smrti. Nc (1977).

aleluja [hebr. *hallelu jáh*, chvalte Jahveho] a) výzva vyskytující se v žalmech, odkud přešla do žid. a kř. bohoslužby; b) druh bohoslužebného zpěvu s připojeným úryvkem ze žalmu.

alely, různé formy jednoho a téhož genu. Jestliže např. určitý gen odpovídá za zbarvení květu, pak jeho různé a. odpovídají za různé typy tohoto zbarvení (červená, bílá). Každý gen může existovat nejméně ve dvou formách – funkční nebo nefunkční alely. Mnohé geny existují v celé řadě funkčních alel.

d'Alembert [dalambér] Jean-Baptiste Le Rond, 17.11.1717–29.10.1783, fr. matematik a fyzik; osvícenský filozof. Spoluvydavatel *Encyklopedie*. Vypracoval nástin dějin vzniku a vývoje poznání. Zabýval se mech., teorií gravitace, diferenciálními rovnicemi, pohybem planet.

Alencar [alenkar] José Martiniano de, 1.5.1829 až 12.12.1877, braz. spisovatel na přechodu od romantismu k realismu. Zachycoval problémy tehdejší braz. společnosti (novela *Iracema*, román *Vládcé pralesa*).

Aleppo ↗ Halab

alergen ↗ alergie

alergie, zvýšená citlivost organismu, zejm. zvýšená imunitní reaktivita vyvolaná alergeny (antigeny z vnějšího nebo vnitřního prostředí).

Alert ↗ Ellesmerův ostrov

Aleš Mikoláš, 18.11.1852 až 10.7.1913, č. malíř, kreslíř a ilustrátor. Dilem, založeným na dram. výrazu a lid. pádnosti, rozvíjel nár. tradice (monumentální cykly *Vlast*, *Živly*) a formoval představu č. historie (*Setkání Jiřího z Poděbrad s Matyášem Korvínem*, ilustrace č. lid. písní, pohádek, přísloví, knih A. Jiráska). Podílel se na výzdobě ND.

Aletschský ledovec [aletšský], něm. Großer Aletschgletscher – největší údolní ledovec v Alpách, ve Švýcarsku v Bernských Alpách; dl. 24 km, 129 km². Vě. Horního a Stř. A. l. dl. 38 km, 170 km².

aleurit, klasická sedimentární hornina obsahující více než 50 % částic o velikosti 0,01–0,1 mm. ↗ silt; siltovec; spraš

aleuronová zrnka, kulovitá nebo elipsoidovitá zrnka v rostl. buňkách tvořená bílkovinami. Jsou zásobárnou bílkovin, vyskytují se např. ve zralých semenech olejnatých rostlin.

Aleuty, angl. Aleutian Islands – sopečné souostroví v Tichém oceánu mezi Aljaškou a Komandorskými o., v USA; 17 666 km², 7 768 obyv. (1980), správní středisko Dutch Harbor. Ostrovní skupiny Near, Rat, Andreanof, Fox.

alexandr ↗ papoušci

Alexandr I. Karadjordjević, 17.12.1888–9.10.1934 (zabit při atentátu v Marseille), od 1921 jug. král; 1914–18 regent Srbska, 1918–21 regent Království SHS. Prosazoval centralistickou velkosrbskou koncepci jug. státu. 1929 se pokusil řešit národnostní a soc. krizi nastolením vl. diktatury.

Alexandr II., 29.4.1818–13.3.1881, od 1855 rus. car. Provedl řadu modernizačních reforem (zrušení nevolnictví), od poloviny 60. let znovu upevňoval absolutistický režim; za jeho vlády potlačeno pol. povstání, anektovány rozsáhlé oblasti v Asii. Zabit při atentátu narodovolců.

Alexandr Makedonský ↗ Alexandr Veliký

Alexandr Něvský, 1220–14.11.1263, rus. panovník. 1236–51 kníže novgorodský, 1240 porazil švéd. vojska na Něvě a 1242 armádu řádu něm. rytířů na Čudském jezeře. Od 1252 veliký kníže vladimírský; svatý rus. pravoslavné církve.

Alexandr Veliký, Alexandr Makedonský – 356–323 př. n. l., od 336 mak. král, žák Aristotela. Pokračoval v dobovací polit. svého otce Filipa II. Makedonského. Po

E. E. Aldrin

M. Aleš, ilustrace ke slovenským lidovým baladám

Alexandr Veliký v detailu mozaiky *Bitva u Issu*

konsolidaci poměrů v Řecku vytáhl proti Thébám a 334 je sroval se zemí, 333 porazil perského krále Dareia III. u Helespontu a Issu a obsadil Egypt. Zbytek perské říše dobyl 331 po vítězství u Gaugamel. Babylon učinil hl. m. obrovské říše, kterou začal 324 reorganizovat. Jeho tažením začalo období helénismu.

Alexandreida, č. veršovaný epos z přelomu 13. a 14. st. o činech Alexandra Velikého, podle lat. předlohy Gautiera de Châtillon. Z pův. 8 500–9 000 veršů se v devíti zlomcích dochovaly celkem dvě pětiny textu.

Alexandrie, Al Iskandaríyah – m. v sev. Egyptě v deltě Nilu; aglomerace 3,38 mil. obyv. (1992). Druhé největší a hosp. nejvýzn. m. Egypta. Prům. petrochem., stroj., text. a potravinářský. Přístav, spojený průplavem s Nílem. Mez. letiště, konec ropovodu a plynovodu. Univ. (1942). – Zal. 332–331 př. n. l. Alexandrem Velikým; 305–30 př. n. l. hl. m. ptolémaiovské říše, potom sídlo řím. a byz. guvernerů. Do 15. st. nejdř. obch. přístav vých. Středomoří; po období úpadku vzrostl v 19. st. ekon. význam města.

alexandrijská škola, věd., fil. a náb. učení a směry helénismu (zejm. konec 1. st. př. n. l. a první staletí n. l.), jejichž střediskem byla Alexandrie; a) věd. škola působící v ústavu Museion; navazovala na peripatetiku a pěstovala všechny vědy vč. technických; b) škola Filóna Alexandrijského (1. st. n. l.); spojovala Platónovu filozofii s orient. a žid. mystikou.

alexandrin, dvanácti- a třináctislabičný verš se závaznou intonační přerývkou po třetí stopě. Typický verš fr. klas. tragédie, v č. básnictví ojedinělý.

Alexandropol ↗ Gumri

Alexandrov Pavel Sergejevič, 7.5.1896–16.11.1982, rus. matematik. Zakl. sov. topologické školy.

alexie, chorobná neschopnost čtení; ztráta schopnosti chápat napsané.

alexin, přirozená obranná látka v krevním séru.

Alexy Janko, 25.1.1894–22.9.1970, sl. malíř, spisovatel a organizátor kult. života na Slovensku.

alfa, ⱥ *jaz.* v abecedě klas. řečtiny znak (**A**, **α**) pro hlásku *a*.

alfa a **omega**, první a poslední písmeno řec. abecedy, počátek a konec; přeneseně to podstatné, hlavní.

Alfa Centauri, Rigil Centaurus, Toliman – jasná dvojhvězda v souhvězdí Kentaura, vzdálená 4,3 světelných roků; kolem ní obíhá Zemí nejbližší hvězda Proxima Centauri; vzdálen 1,33 magnitudy.

alfa verze, ↗ výp. *tech.* vývojová verze programu, která je testována přímo na vývojovém pracovišti a není ještě uvolněna mimo toto pracoviště. ↗ beta verze

alfa záření, **α**–záření, záření **α** – proud rychle letících jader helia ⁴He (částice **α**). Vzniká při radioakt. přeměně některých at. jader, při které jejich protonové číslo o dvě jednotky klesne. Proniká vrstvou vzduchu o tloušťce několika cm a velmi tenkými kovovými listy; má ionizační účinky.

alfabeta, řecká abeceda; pojmenovaná podle prvních dvou písmen (*alfa*, *beta*).

alfabetizace [-ty-], proces zaměřený na rychlé odstranění negramotnosti.

alfamezosaprobie ↗ saprobiologie

alfanumerické znaky, znaky vyjadřující písmena latinské abecedy (A–Z bez diakritiky) a arabské číslice (0–9).

Alfiere [alfjéri] Vittorio, 16.1.1749–8.10.1803, it. spisovatel období klasicismu. Ústředním tématem jeho dram. i polit. traktátů je mechanismus tyranie (dramata *Saul*, *Filip*, autobiografie *Vita* – Život).

Alföld ↗ Velká uherská nížina

Alfons I. Bojovník, 1104–1134, od 1109 král Aragonu a Navarry. Sňatkem s dědičkou Kastilie Urrakou získal dočasnou vládu ve všech šp. zemích. 1118 dobyl na Maurech Zaragozu. 1120 zvítězil nad Almorávidy; 1134 poražen muslimy.

Alfons I. Dobývateľ, Alfonso Henriques do Borgonha – mezi 1107 a 1112–6.12.1185, zakladatel port. státu; 1128 vyhlásil nezávislost Portugalska na Kastilii a po vítězství nad Maury u Ourique 1139 prohlášen králem Portugalska. 1143 uzrál za dědičného panovníka, 1147 dobyl Lisabon a prohlásil jej hl. m. port. království. Organizoval port. církev.

Alfons VI. Chrabrý, 1040–30.6.1109, od 1065 král Leónu a od 1072 Kastilie, od 1173 Galicie. V reconquistě dobyl Toledo, Talaveru a Madrid (1085). 1086 poražen Almorávidy u Sagrjas. Ztratil Valencii, ale udržel Toledo, které se stalo hl. m. Kastilie. Jeho náb. tolerance k židům a muslimům vedla k hosp. a kult. vzestupu Kastilie.

Alfons X. Moudrý, 26.11.1221–4.4.1284, od 1252 král Kastilie a Leónu. 1257 řím. král, 1282 zbaven koruny ve prospěch svého syna Sancha IV. Chrabrého (1257–1295). Přispěl k rozvoji šp. vzdělanosti. Sjednotil řím. a domácí zvykové právo; autor díla *Crónica General de España* (Obecná kronika Španělska), mariánských veršů; znamenitý astronom.

Alfons XIII., 17.5.1886–28.2.1941, šp. král. 1923–29 toleroval diktaturu M. Primo de Rivery a nepřímo tak přispěl k pádu monarchie. Zemřel v it. exilu.

Alfréd Veliký, 848–26.10.899, anglosaský panovník; od 871 král Wessexu. 878 porazil Dány a asi 886 s nimi uzavřel smlouvu o stanovení hranice jejich panství (Danelaw). Položil základy angl. státnosti a vzdělanosti, vč. spisovného jazyka.

Algae ↗ řasy

algebra, jedno z nejst. odvětví matematiky, vzniklé z nauky o řešení rovnic. Zobecnováním se a. rozšířila o další odvětví, např. o teorii grup, okruhů, algebraických těles. ↗ Boolova algebra; lineární algebra

algebraická funkce, funkce $y = f(x)$, kterou lze zapsat ve tvaru polynomu v proměnné *y*, jehož koeficienty jsou polynomy proměnné *x*. Funkce, které nejsou algebraické, se nazývají transcendentní (exponenciální funkce, logaritmické funkce, goniometrické funkce).

algebraická geometrie, odvětví geometrie studující algebraickými metodami speciální geom. objekty, tzv. variety.

algebraická lingvistika ↗ matematická lingvistika

algebraická rovnice, rovnice $a_0x^n + a_1x^{n-1} + \dots + a_{n-1}x + a_n = 0$, kde $n \geq 1$; pokud $a_0 = 1$, mluví se o a. r. v normovaném tvaru. ↗ základní věta algebry

A, α	alfa
B, β	beta
Γ, γ	gamma (gama)
Δ, δ	delta
E, ε	epsilon
Z, ζ	dzéta (zéta)
H, η	éta
Θ, θ	théta
I, ι	iota (jota)
K, κ	kappa
Λ, λ	lambda
M, μ	mí
N, ν	ný
Ξ, ξ	ksi
O, ο	omikron
Π, π	pí
P, ρ	ró
Σ, σ, ς	sigma
T, τ	tau
Υ, υ	ypsilon
Φ, φ	fi
X, χ	chí
Ψ, ψ	psi
Ω, ω	ómega

Alfabela

algebraické číslo, reálné číslo, které je kořenem algebraické rovnice s celočíselnými koeficienty. Reálné číslo, které není algebraické, se nazývá transcendentní. Např. čísla 2, 3/4, √2 jsou algebraická, číslo π je transcendentní.

Alger ⊃ Alžír

algezie, vnímání bolesti.

Algobionta ⊃ nižší rostliny

Algol, první známá zákrytová proměnná hvězda měnící v periodě 2,87 dne zdánlivou hvězdnou velikost z 2,2 na 3,5 magnitudy. Leží v souhvězdí Persea.

ALGOL, angl. Algorithmic Language – jeden z prvních vyšších programovacích jazyků univerzálního zaměření, vyvinutý 1957–60. Později zákl. pro další jazyky, mj. pro jazyk Pascal.

algologie, fykologie – nauka o řasách.

Algonkinové, jaz. příbuzná indiánská etnika v USA a Kanadě (asi 200 000 osob; Čejeni, Kriové, Mohykáni). Pův. kočovní lovci, sběrači a rybáři, v 17.–19. st. lovci kožešin.

algor mortis [-tys, lat.], chladnutí mrtvého těla; rychlost a. m. závisí na teplotě okolí.

algoritmus, posloupnost konečného počtu elementárních kroků vedoucí k vyřešení daného typu úloh.

Alchwine ⊃ Alkuin z Yorku

alchymie, prvotní forma chemie. Soubor fil. spekulací o podstatě a přeměnách hmoty, kombinovaný s empirickým experimentováním a řemeslnou výrobou, hl. kovů, léků a barviv. A. umožnila objevy četných nových látek a principů dodnes používaných separačních postupů.

				
zlato (Slunce)	stříbro (Měsíc)	rtuť (Merkur)	měď (Venuše)	železo (Mars)
 4 nebo 				
cín (Jupiter, Zeus)	olovo (Saturn)	síra	voda	
Alchymistické symboly některých chemických prvků a vody				

Alí ibn Abi Tálib, asi 600–661 (zavražděn), arab. vojevůdce a od 656 čtvrtý chalífa; příbuzný proroka Muhammada, manžel Fátimy. Z jeho popudu prohlášena hidžra za poč. islámského letopočtu (622). 657 poražen Mu'ávijou, jeho příbuzní a stoupenci vytvořili stranu Aliho (ší'at Alí – ši'itě), ⊃ Aliovci; sunnitě

Alípaša Tepelenský, 1744–5.2.1822 (popraven), vl. jm. Tepedelenti, turecký hodnostář albánského původu; paša Janinský. Od konce 80. let 18. st., v období úpadku osmanské říše, spravoval jako na sultánovi nezávislý vládce rozsáhlá území v již. Albánii, sev. Řecku a záp. Makedonii. 1822 kapituloval před Turkey.

aliance, □ *právo* spojenecká smlouva suverénních států; □ *zool.* příležitostně a dočasné sdružování jedinců různých druhů, poskytující lepší ochranu před nebezpečím (pštrosi se zebrami, žirafami a slony).

alias, neboli, přezdívkou.

aliasing, rozřtepení (schodovitost, vroubkovatost) diagonálně vedených čar v počítačové grafice, digitální fotografii, ke kterému dochází v důsledku omezené rozlišovací schopnosti.

alibi, důkaz obviněného o tom, že v době spáchání trestného činu se zdržoval jinde než na místě, kde byl čin spáchán.

Alice Springs [elis], m. ve vnitrozemí Austrálie na J Northern Territory, v Macdonnellově poh. 587 m; 18 395 obyv. (1981). Středisko těžby ropy a zemního plynu. Dop. křižovátka. – Založeno 1871.

alienace, □ *fil.* ⊃ odcizení

alifatické sloučeniny [-ty-], nasycené i nenasyčené org. sloučeniny s necyklickými (tj. s lineárními nebo rozvětvenými) řetězci. ⊃ alkany; alkeny; alkyiny

aligátorovití, čeleď plazů z řádu krokodýlů. Dorůstají 4 m délky, žijí zejm. v Americe.

Mládřata aligátora

Alijev Gejdar, *10.5.1923, ázerbájdžánský politik. Od konce 60. let zastával význ. funkce v Ázerbájdžánu, poč. 80. let člen sov. vedení (mj. člen politbyra KSSS). Od 1993 prez. Ázerbájdžánu.

alimentační povinnost ⊃ vyživovací povinnost

Aliovci, arab. rod; potomci chalífy Aliho ibn Abí Tálíba a Fátimy. Požadovali pro sebe výlučné náb. a polit. vůdcovství všech muslimů, odmítali uznat panovnické nároky Abbásovců a Umajjovců. V 7.–13. st. vyvolali mnohá vesměs neúspěšná povstání svých stoupenců (šiitů).

Alismaceae ⊃ žabníkovité

aliterace, bás. figura; opakování shodných hlásek na začátcích za sebou následujících slov.

Aljaška, Aljašský poloostrov, angl. Alaska Peninsula – úzký poloostrov na SZ Sev. Ameriky, odděluje záliv Aljašský od Bristolského. Činné sopky Aleutského pohoří, NP Katmai.

Aljaška (stát) ⊃ Alaska

Aljašské hory, angl. Alaska Range – pohoří v USA na Aljašce. Vrchol McKinley (6 194 m) je nejvyšší horou Sev. Ameriky. Horské ledovce. Nár. park.

Aljašský poloostrov ⊃ Aljaška

Alkaios [alkájos], mezi 630 a 620–pol. 6. st. př. n. l., řec. básník z Mytiléné na Lesbu; se Sapfou představitel sólové lyriky. Zachovaly se zlomky, např. politické, pijácké a milostné písně (č. ve výboru *Nejstarší řecká lyrika*).

alkalické kovy, chem. prvky skupiny I A (lithium, sodík, draslík, rubidium, cesium a francium); reakt. kovy existující ve sloučeninách obv. jako ionty s nábojovým číslem 1 (Li¹⁺, Na¹⁺). Používají se v org. syntézách a v jad. technice.

alkaloidy, skupina dusíkatých bází rostl. původu, které mají v malých dávkách výrazné biol. účinky (pozitivní i negativní). Vyskytují se v celé rostlině nebo jen v některém jejím orgánu. Jejich obsah se v průběhu vegetačního období mění. Je popsáno více než 5 000 a., asi 1 % se používá jako léčiva. Rozlišují se a. tropinové (atropin, kokain), námelové (nacházejí se v námelu; synteticky připravené LSD), opiové (obsahují hl. morfin a papaverin); další a. jsou např. chinin, nikotin, kofein.

alkany, homologická řada nasycených uhlovodíků o obecném vzorci H–(CH₂)_{*n*}–H (*n* = 1 až ∞). Názvy prvních čtyř a. jsou odvozené od jejich triviálních názvů, názvy vyšších a. mají kmen z řecké (výj. lat.) číslovky a zakončení -an. A. s vysokými hodnotami *n* tvoří polyethylen.

alkavala ⊃ alcabala

alkeny, olefiny – homologická řada nenasyčených uhlovodíků s jednou dvojnou vazbou C=C o vzorci

H–(CH₂)_{*m*}–CH=CH–(CH₂)_{*n*}–H

(*m*, *n* = 0 až ∞). Alken s *m* = *n* = 0 je ethen. Název a. má kmen stejný jako název alkanu o stejném počtu uhlíků, ale má zakončení -en. Polohu dvojně vazby ozn. číselná předpona, např.

CH₂=CH(CH₂)₁₄–H

je 1-hexadecen,

H=(CH₂)₇–CH=CH–(CH₂)₇–H

je 8-hexadecen.

Alkibiadés [alkibijadés], asi 450–404 př. n. l. athénský politik a vojevůdce. Usiloval o obnovení peloponéské války, 415 přiměl Athénány k sicilské výpravě, přešel však na stranu Sparty. Po návratu k Athénanům zvítězil nad peloponéským loďstvem 411 u Abydu a 410 u Kyziku, 408 se stal vrchním velitelem athénského vojska. 404 po pádu Athén odešel k Peršanům, kde byl zavražděn. Proslul citizádostí, demagogií a změnami polit. postojů.

alkiny, homologická řada uhlovodíků s jednou trojnou vazbou C≡C o vzorci H–(CH₂)_{*m*}–C≡C–(CH₂)_{*n*}–H (*m*, *n* = 0 až ∞). Alkin s *m* = *n* = 0 je ethin. Název a. má kmen stejný jako název alkanu o stejném počtu uhlíků, ale má zakončení -in. Polohu dvojně vazby ozn. číselná předpona. ⊃ alkeny

Alkmaar [alkmár], město v záp. Nizozemsku v provincii Noord-Holland na Severoholandském průplavu; 92 421 obyv. (1993). Středisko mlékárenského prům. s tradičními sýrovými trhy.

Alkmaión, □ *tec. mytol.* účastník tažení proti Thébám (spolu s otcem Amfiaréem), kam je jako na smrt poslala matka Erifýlé. Otec padl a po vítězné válce Alkmaión na příkaz Apollónův matku zabil.

alkohol, lih – obecný název pro ethanol.

alkoholismus, chorobný návyk na požívání alkoholu. Obecně je považován za drogovou závislost, hypoteticky dokonce genet. podminěnou. Je užívána tzv. sociální definice, tj. za alkoholika je považován ten, komu závislost na alkoholu způsobuje např. rodinné nebo pracovní problémy.

alkoholometr ⊃ lihoměr

alkoholy, hydroxyderiváty alifatických a dalších nearomatických uhlovodíků; obecný vzorec R–OH, kde R je např. alkyl, substituovaný alkyl. Systematický název a. se skládá z názvu příslušného uhlovodíku (alkanu) a přípony -ol v případě potřeby doplněnou číslovkou ozn. její polohu, např. CH₃CH₂OH ethanol, CH₃CH₂CH₂OH 1-propanol, CH₃CH(OH)–CH₃ 2-propanol. Podle počtu C–C vazeb uhlíkového atomu nesoucího hydroxylovou skupinu –OH se a. dělí na primární (methanol), sekundární a terciární.

Alkuin z Yorku [jorku] Alcuinus, Alchwine – asi 735–19.5.804, anglosaský učenec. Od 782 určoval kult. vývoj franské říše (karolinská renesance). Autor lat. psaných učebnic a intimně laděné poezie.

alky, podřád ptáků z řádu dlouhokřídlých; mají krátká křídla, pomocí nichž se potápějí. Žijí na severní polokouli.

alkyl, jednovazná skupina vzniklá odtržením vodíku od molekuly nasyceného uhlovodíku, např. methyl –CH₃ vzniklý z methanu CH₄.

alkylkyanidy ⊃ nitrily

alla prima [it.], způsob malby najednou, bez podmaleb, postupného překrývání barevných vrstev a dodatečných retuší.

Alláh, al-Láh – arab. jméno jediného boha uctívaného v islámu.

allegretto [it.], □ *hud.* a) mírně rychle; b) skladba nebo její část v tomto tempu.

allegro [it.], □ *hud.* a) rychle, živě; b) skladba nebo její část v tomto tempu.

Allen [elin] Woody, *1.12.1935, vl. jm. Allen Stewart Konigsberg, am. filmový režisér, scenárista a herec, spisovatel (č. výbor povídek *Vedlejší příznaky*). Tvůrce nostalgických komedií i společenských filmů (*Annie Hall*, *Manhattan*, *Hana a její sestry*, *Mocná Afrodita*).

Allende Gossens [aljende] Salvador, 26.7.1908 až 11.9.1973, chilský politik. 1933 spoluzakl. Socialistické strany Chile, 1970–73 prez. Chile a vůdčí představitel levicové Lid. jednoty. Zabit při voj. puči gen. Pinocheta.

Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch ⊃ ABGB

G. B. Alliprandi, kostel sv. Trojice, Kuks

Alliprandi [aliprandy] Giovanni Battista, asi 1665 až 13.3.1720, barokní architekt it. původu, pracující v duchu klasicistního baroka v Čechách (návrhy zámků v Hořině, Kosmonosích, Liblicích; paláce Přeheřovského a Šternberský v Praze). K vrcholům jeho

díla patří areál v Kuksu, piaristický kostel sv. Kříže v Litomyšli a zčásti realizovaná novostavba radnice v Chebu.

allit, hornina obsahující podstatné množství hydroxidů hliníku; odrůdou je bauxit. ⊃ laterit

Allium salota ⊃ šalotka

allonym, autorem vypůjčené jméno jiného skutečného člověka (obv. z polit. a cenzurních důvodů). ⊃ pseudonym

Almagest, *Syntaxis Megalé* (Velká soustava) – souborné dílo (13 knih) K. Ptolemaia asi z 150 n. l., souhrn astr. znalostí starověku a jejich analýza. Obsahuje začátky sférické astronomie, výklad geocentrické soustavy, řešení některých mat. problémů (Ptolemaiova věta), popis hvězdné oblohy, katalog 1 028 hvězd.

almanach, výbor z lit. děl více autorů. ⊃ antologie

almandin ⊃ granáty

Almaty, Alma-Ata, do 1885 Zailijskoje ukreplenije, do 1921 Vernyj – m. v Kazachstánu, při úpatí Zailijského Alatau, 741 m n. m., v pásmu ničivých zemětřesení a mur; 1,16 mil. obyv. (1991). Prům. stroj. (hut. a energ. zařízení, zeměd. tech.), bavlnářský, potr., kožedělný. Univ. (1934). – 1854 založena na místě osady Almaty ruská pevnost; 1929–95 hl. m. Kazachstánu.

Almeida Garrett, 4.2.1799–9.12.1854, vl. jm. João Baptista da Silva Leitão, port. romant. spisovatel. Autor lyriky, eposu o Camõesovi, románu *Podlouhí u Svaté Anny*.

alod, ve feudalismu nemovitost v plném (neděleném) vlastnictví, zejm. šlechtická (svobodný statek na rozdíl od lenního).

aloe, rod jednoděložných rostlin z čeledi liliovitých s tuhými špičatými listy.

alogamie ⊃ cizosprašnost

alogismus, nelog. soud; výrok, který odporuje logice, pravidlům správného usuzování.

alograf, závěť psaná rukou.

alochton, ⊃ *geol.* horninové těleso, které bylo přemístěno na vzdálenost i několika desítek km; ⊃ *etnogr.* obyvatelstvo, které žije v určité lokalitě, ale pochází odtud. ⊃ autochton

aloí, množství drahého kovu ve slitině pro ražbu plnohodnotných mincí, vyjádřeně v procentech.

alokace, rozmístění; ⊃ *sděl. tech.* rozložení výr. délek kabelů po kabelové trase tak, aby se dosáhlo co největší homogenity parametrů kabelu; ⊃ *ekon.* rozmístění zdrojů výr. prostředků, deviz, úvěrů ap.; oblast nebo obor jejich investování nebo použití.

alokační efektivnost [-ty-], ⊃ *ekon.* zákl. typ efektivnosti vyskytující se na dokonalé konkurenčním trhu. Vyjadřuje rovnost mezních užiteků spotřebitelů a mezních nákladů výrobců.

alopatie [-ty-], léčebná metoda používající léčiva, která působí proti příznakům nemoci. Její zásadou je *contraria contrariis curantur* (opačně se léčí opačným), kterou formuloval Galénos z Pergamu. ⊃ homeopatie

alopatrie, ⊃ *zool.* výskyt dvou nebo více druhů ve zcela oddělených územích. ⊃ sympatrie

alotropie, schopnost prvku existovat ve dvou a více strukturně odlišných modifikacích, krystalických nebo amorfních, lišících se svými fyz., někdy i chem. vlastnostmi (grafit, diamant). ⊃ polymorfie; uhlík

alpaka, slitina mědi (58–66 %), niklu (11–26 %) a zinku.

Alpha ⊃ ISS

alpinismus [-nyz-], alpské horolezectví – zlézání hor a skal podle určitých zásad v příslušných stupních obtížnosti. Jako sport se a. vyvinul ve 2. pol. 19. st. v Alpách. ⊃ skialpinismus

alpínský typ, západní typ – jeden z hl. antropologických typů, vyskytující se v obyvatelstvu Evropy. Vyznačuje se střední postavou, krátkou širokou hlavou, nízkým a širokým obličejem, středním až širokým nosem. Kůže je snědé barvy, vlasy hnědé, oči světlé nebo temně hnědé.

alpské horolezectví ⊃ alpinismus

alpské lyžování ⊃ sjezdové lyžování

Alpy, it. Alpi, fr. Alpes, něm. Alpen, slovinsky Alpe – nejvyšší h. soustava Evropy mezi pobřežím Ligurského moře a údolím Dunaje u Vídně; oblouk 1 200 km dl. a 150–260 km široký, nejvyšší Mont Blanc (4 807 m) na fr.-it. hranicích. A. se dělí na Záp. a Vých., rozhraní tvoří spojnice údolí mezi j. Bodamským a Como. V podélném směru jsou nejvyšší centrální pásma krystalická se skalnatými hřebeny, ostrými štíty a ledovci, nižší jsou vápencová pásma s krasem. A. byly vyvrátněny v křídě a třetihorách, ve čtvrtohorách téměř souvisle zaledněny. Zalednění ovlivnilo tvary reliéfu (morény, kary, jezera), recentní ledovce jsou jen nepatrný zbytek (4 244 ledovců, 2 707 km²; 1975). Horní hranice lesa v 1 700–2 300 m n. m., výše horské hole a skalnaté svahy. Lázeňská, rekreační a sport. střediska.

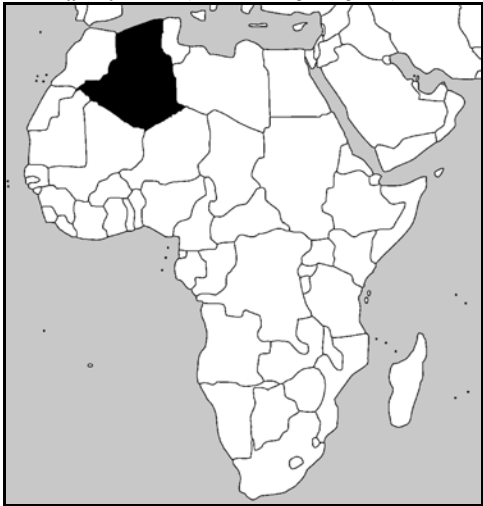
alraun ⊃ mandragora

Alsace [alsas], č. Alsasko – kr. v sv. Francii u hranic se SRN; 8 280 km², 1,62 mil. obyv. (1990), správní středisko Strasbourg.

alt, hluboký ženský hlas; tónový rozsah asi e–f².

Alta, m. v sev. Norsku na pobřeží fjordu, při ústí f. Altaelva. – Archeol. lokalita, skalní kresby jsou památkou svět. kult. dědictví UNESCO.

Altair, Altair – nejjasnější hvězda (bílá hvězda hl. posloupnosti) v souhvězdí Orla; jasnost

0,77 mag, vzdálenost 16 světelných roků.

Altaj, h. soustava v Asii na rozhraní Rus. federace, Kazachstánu, Číny a Mongolska; celková délka 2 000 km, nejvyšší vrchol Bělucha, 4 506 m. Ledovce, rozsáhlé lesy i stepi.

Altaj, Altajská republika, dříve Horský Altaj, Horská altajská republika – rep. v Rus. federaci, na JV regionu Záp. Sibiř; 92 600 km², 201 000 obyv. (Rusové, Altajci; 1996), hl. m. Gorno-Altajsk. Pastevectví, chov skotu, ovčí, maralů (jelen evropský). Prům. hltr., dřevozpracující. – Autonomní republika od 1990.

altajské jazyky, jaz. rodina dělená na větev: 1. tureckou; 2. mongolskou; 3. mandžusko-tunguzskou. Turecké (turkotatarské) jazyky se dělí na jv. (uzbečtina), jz. (turečtina), sz. (baškirtina), sv. (chakaština), patří sem i čuvaština a jakutština. Turečtina užívala modifikované arab. písmo, od 1928 psána latinkou. Ázerbájdžánština užívá vl. písmo (na zákl. azbuky). Do kypčacké skupiny patří baškirtina (do 1929 psána arab. písmem, 1929–39 latinkou, od 1939 azbukou) a kazaština (základem spisovného jazyka se stal sv. dialekt). Patří sem i kyrgyzština, krymská tatarština, nogajština. Mongolské jazyky jsou aglutinační; dělí se na sev. (klas. a chalchská mongolština), stř. (mongolština) a jv. (burjaština, kalmyčtina). Mandžusko-tunguzské jazyky tvoří skupinu malých jazyků vých. Sibiře a Dálného východu; mandžuština je význ. jazykem v dějinách Číny (dyn. Čching), důžrečština vymřelý jazyk dyn. Ming, evenkštinou se mluví zejm. na ostrově Sachalin a na Dálném východě.

Altamira, jeskyně v sz. Španělsku, proslulá od 1868 objevem 150 maleb z ml. paleolitu (po 13 000 př. n. l.), zobrazujících převážně tehdejší lovnou zvěř (bizony, koně, jeleny). Památka světového kult. dědictví UNESCO.

Aldorfer Albrecht, asi 1480–12.2.1538, něm. malíř, grafik a stavitel; představitel podunajské školy a jeden ze zakladatelů něm. krajinomalby. Autor krajin bez figurální stafáže, bibl. výjevů a alegorií.

alter ego [lat.], druhé já; ⊃ *psychol.* a) přirozený rozpor osobnosti; b) ozn. osoby natolik blízké danému jedinci, že se zdá být jeho druhým „já“.

alterace, změna, porucha, poškození, např. tkáně, osobnosti, nemoci nebo prostředí.

alternace, střídání; ⊃ *jaz.* střídání hlásek v různých tvarech slova při skloňování, časování nebo při tvoření nových slov. K samohláskovým kvantitativním a. patří obměna krátké za dlouhou (svítit, sviť!), ke kvalitativním ablaut, diftongizace, přehláska, pohyblivé e (*lev, lva*), přesmyk (*melu, mlel*), stahování (*prý* z pův. *praví*), úžení (změna samohlásky nižší ve vyšší, např. sněhu, snňh); souhláskové a. jsou palatalizace a depalatalizace

alternariózy, choroby rostlin vyvolané houbami rodu *Alternaria* ze skupiny hub *Fungi imperfecti*; škodí na košťálovinách, bramborech, tabáku. Způsobují skvrnitost nadzemních částí nebo suchou hnilobu na hlízách brambor, u klíčících rostlin jejich padání.

alternativa [-ty-, lat. *alter*, jeden ze dvou], nutnost výběru mezi dvěma nebo několika vzáj. se vylučujícími možnostmi; jedna z možností.

alternativní divadlo [-ty-], netradiční, autorská, otevřená a jiná divadla od konce 60. let 20. století. Volí různé žánry a poetiky, usiluje o osobní výpověď, zdůrazňuje kolektivnost a proces tvorby.

alternátor, synchronní el. stroj, el. generátor na výrobu střídavého el. proudu. Skládá se ze statoru s obv. trojfázovým vinutím (trojfázový a.) a rotoru tvořeného soustavou polů napájených (buzených) stejnosměrným proudem. Podle konstrukce rotorů se dělí na a. s vyjádřenými póly (hydroalternátory) a a. s hladkým rotorem (turboalternátory).

alternující posloupnost, ⊃ *mat.* posloupnost reálných čísel $a_1, a_2, a_3, \dots$, jejíž členy jsou střídavě kladné a záporné.

alternující řada, nekonečná řada $\sum_{n=1}^{\infty} a_n$, jejíž členy $a_1, a_2, a_3, \dots$ jsou střídavě kladné a záporné.

Althing [altýng], islandský parlament, dvoukomorový; nejst. v Evropě (doložen 930). Jeho význam klesal od připojení Islandu k Norsku (1262). 1271 ztratil zákonodárnou moc, do 1798 se pravidelně scházel. 1800 zrušen dán. vládou, 1843 obnoven.

altruismus, mravní princip vyjadřující schopnost nezištně obětovat vl. zájem ve prospěch druhého. Do etiky termín zavedl A. Comte. Principiálně tkví ve starověkých morálních zásadách, např. v křesťanství. V 17. a 18. st. složka mnohých etických učení. ⊃ egoismus

altruistické chování [-ty-], pomáhající, nesobecké, obětavé chování živočichů ve prospěch jiné živé bytosti, aniž by byla očekávána odměna.

alveol, ⊃ *lék.* dutinka, sklípek; např. plícní sklípek nebo zubní lůžko.

Alverová Betty, 23.11.1906–19.6.1989, estonská básnířka. Autorka sbírek *Tähetund* (Hvězdná hodina), *Tolm ja tuli* (Prach a plamen); č. výbor *Hrom je můj bratr*.

Alves Redol Antónia, 29.12.1911–22.11.1969, port. spisovatel. V neoreal. románech (*Fanga*) líčil sociální problémy dělnictva.

Alweg, dop. systém navržený švéd. průmyslníkem Aelem Wennerem-Grenem (1881–1961); vozidla se pohybují obkročmo po vyvýšené dráze z betonu s jednou nosnou a čtyřmi vodicími kolejnicemi.

Alžběta I. z dyn. Tudorovců, 7.9.1533–24.3.1603, od 1558 angl. královna; dcera Jindřicha VIII. a Anny Boleynové. Opírala se o obchodní kruhy a novou šlechtu, podporovala zámořské objevy; spory se Španělskem vedly k anglo-šp. válce 1587 až 1604. Spolu s anglikánskou církví vystupovala proti katolíkům i puritánům. Za její vlády rozkvět umění (alžbětinská renesance).

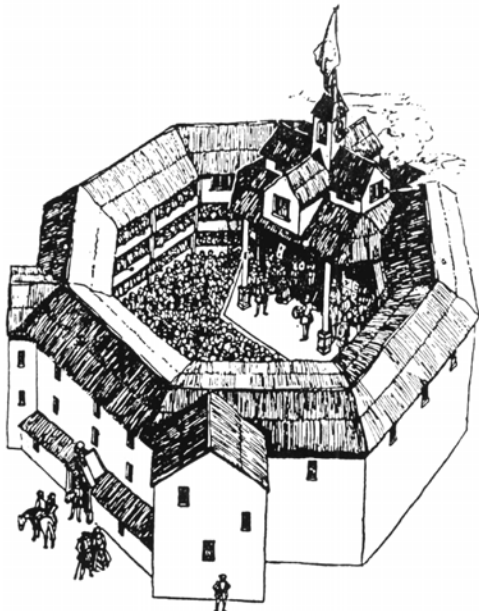
Alžběta II. z windsorské dynastie, *21.4.1926, od 1952 brit. královna.

alžbětinky, řád svaté Alžběty – ženský řeholní řád; zal. v Itálii koncem 14. století. Věnuje se péči o nemocné.

alžbětinské divadlo, období angl. divadla za vlády Alžběty I., spjaté s tvorbou renes. dramatiků (W. Shakespeare, Ch. Marlow, B. Jonson). Vznikaly první profesionální div. soubory a budovy (Globe, 1599). ⊃ anglické divadlo.

Alžběta II.

Divadlo Globe v Londýně

Alžír, arab. Džazá'ir, El-Djazā'ir, fr. Alger – hl. m. Alžírsko, na pobřeží Středozemního moře; 1,68 mil. obyv., aglomerace 3 mil. obyv. (1993). Hosp., obch. a kult. středisko státu. Prům. chem., petrochem., stroj. a potravinářský. Dop. křižovatka, nám. přístav, mez. letiště; metro. Univ. (1879, 1974). Hist. část m., Kasba, je památkou svět. kult. dědictví UNESCO. – Zal. koncem 2. tis. př. n. l. Foiničany, později ovládnut Římany, v 5. st. n. l. zničen Vandaly, v 10. st. obnoven. Ve středověku jedno z center středomořského obchodu, od 16. st. pod formální nadvládou osmanské říše. 1830 obsazen Francií, hl. m. její kolonie Alžírsko, 1943–44 sídlo prozatímní fr. vlády; od 1962 hl. m. samostatného Alžírsko.

alžírská literatura, vzešla ze společné liter. arabské. V 19. st. převládala fr. psaná literatura. Lit. obrození nastalo poč. 20. st. pod eg. vlivem; upevnilo se postavení arabštiny v moderní literatuře, hl. v poezii. Od 20. let se v a. l. prosazovala francouzsky psaná literatura a v 50. letech kvalitativně převládla. Próza se vyznačuje hl. románovou tvorbou a pestrou tematikou. Prosadili se autoři, kteří přinesli v 60. letech nové lit. formy a postupy – A. Djebarová (*1936), Y. Kateb (*1929), R. Boudjera (*1941). Arab. psaná a. l. se rozvíjí pomaleji (A. Rdá Hühü, 1911–1956).

Alžírsko, Alžírská demokratická a lidová republika, arab. Al-Jumhūriya al-Jaza'iriya ad-Dīmūqrātiya ash-Sha'bīya – stát v sev. Africe při pobřeží Středozemního moře; 2 381 741 km², 27,96 mil. obyv. (1995), hl. m. Alžír. – Skalnaté pobřeží lemuje h. pásma Malého (Přímorského) Atlasu, která se snižují do vnitrozemské bezodtokové plošiny, lemované na J Velkým (Saharským) Atlasem (2 328 m). Většinu území pokrývá Sahara. S výjimkou nejsev. části neexistuje stálá ř. síť. Zdrojem vody artéské studny. Subtrop. středomořské podnebí při pobřeží přechází k J v trop., výrazně kontinentální suché podnebí. Období bez dešťů často trvá až několik let, typické jsou horké suché větry a pisečné bouře. Přímorská obl. má středomořské rostlinstvo s porosty macchie, v horách rostou vzdyčeléné a opadavé lesy. – 99 % Alžířanů arabsko-berberského původu. Úř. jaz. arabština. Náb. islám (sunnité). Stř. délka života 68 let, kojenecká úmrtnost 51 ‰ (1995). – Zemědělský stát s rozvíjejícím se těžebním prům.; snaha o diverzifikaci hospodářství. Patří k nejvyspělejším v Africe (HNP 1 600 US \$/obyv., stát. dluh 32,61 mld. US \$; 1995). – 80 % rozlohy tvoří poušť; zeměd. využívá 17 %, soustředěno při pobřeží a v oázách. Hl. plodiny brambory, pšenice, ječmen, datlová palma, olivovník, vinná réva, ovoce, korkový dub. Chov ovcí, koz, skotu, velbloudů; rybolov. – Těží se zemní plyn, ropa, rtuť, fosfáty, rudy železa, zinku, olova. Prům. potr., metalurgický, chem. (zpracování ropy, zemního plynu, fosfátů). – Pět mez. letišť (Alžír, Oran). Hl. nám. přístavy Arzew, Alžír, Bejaïa. – Využívá se ropa a zemní plyn (97 % příjmů z exportu), víno, ovoce, korek. Měn. jed. 1 alžírský dinár (DZD) = 100 centimů. – Stát. zřízení: republika, v čele prez.; jednokomorové Nár. lid. shromáždění (od 1992 rozpuštěno, od 1994 prozatímní parlament). – Správní členění: 48 okresů (vilajetů).

Alžírsko–dějiny

př. n. l.	
konec 2. tis.	kolonizace Foiničany
1. tis.	ve vnitrozemí numidské státy
46 n. l.	Numidie připojena k římské říši
5. st.	vpád Vandalů
6.–7. st.	nadvláda Byzance
7. st.	poč. arabské expanze
711	A. součást říše Umajjovců
909–973	Fátimovci
11.–12. st.	arabizace
1236–1554	dynastie Abdalwadovců
16. st.	pobřežní města ovládnuta Španělskem
1536	ve spolupráci s islámským obyv. území A. připojeno k Turecku
2. pol. 16. st.	
až 18. st.	korzárská rep. – formální součást osmanské říše
1830	počátek fr. expanze
1832–47	povstání proti fr. nadvládě vedené emírem Abd al-Kádirem (1808 až 1883)
1847	Francie ovládla většinu teritoria, upevněna fr. správa
1. pol. 20. st.	poč. politiky národnostního hnutí
1942	vyhlášení anglo-americké armády

1943–44	sídlo prozatímní fr. vlády
2. pol. 40. let	růst nár. uvědomění arabského obyv., počátek úsilí o samostatnost
1947	A. poskytnuta omezená samospráva, z velké části nerealizovaná
1954	vznik Fronty národního osvobození (FNO)
1954–62	nár.osvob. válka, Francie ztratila více než 0,5 mil. vojáků
1962	Evianskými dohodami mezi FNO a Francií ukončena nár.osvob. válka; A. suverénní republika, člen OSN, dominance FNO v polit. životě
1965	svržen prez. A. Ben Bella (*1918), hlavou státu H. Boumedienne (1921 až 1978)
70. léta	levicové reformy, zestátnění části průmyslu, agrární reforma
1979	prez. zvolen Š. Bendžedid (*1929)
80. léta	ekon. potíže, růst popularity islámských fundamentalistů
1990	oslaben vliv FNO, povolena činnost polit. stran
1992	po vítězství extremistické Fronty islámské spásy v parlamentních volbách nastolena voj. diktatura, prez. A. Káfi (*1928); poč. totální války proti islámským fundamentalistům
1994	dočasným prez. jmenován generál L. Ziruál (*1941); pokračující ozbrojený boj islámských extremistů s vládní voj. mocí
1997	v parlamentních volbách zvítězilo Dem. národní shromáždění, prez. L. Ziruál

Am ⊃ americium

Amado Jorge, *10.8.1912, braz. spisovatel. Ve starší tvorbě vycházel z kom. postojů, v pozdějším vývoji od radikalismu upouští (romány *Mulatka Gabriela*, *Dona Flor a její dva manželé*).

amalgám, slitina rtuti s jedním nebo několika kovy (sodík, zinek, olovo, draslík, cín, zlato, stříbro). Používá se v eltech., při výr. zrcadel, ve stomatologii.

Amapá, spolkový stát v severní Brazílii při pobřeží Atlantského oceánu; 142 359 km², 289 050 obyv. (1991), správní středisko Macapá. Řídce obydlená oblast trop. lesů. Těžba dřeva a rud manganu, vývozní přístav Macapá.

amara, léčiva obsahující přír. hořké látky (hořčiny, chinin); slouží ke zvýšení chuti k jídlu a k podpoře trávení.

amarylkovité, *Amarylloideaceae* – čeled' jednoděložných rostlin. Vytrvalé byliny s úzkými čárkovitými listy. Plodem je tobolka nebo bobule. V ČR běžné sněženka, bledule, narcis.

Amarylloideaceae ⊃ amarylkovité

amatérské divadlo ⊃ ochotnické divadlo

amatérský film, film. dílo (hrané, dokumentární, animované, experimentální) natočené tvůrcem nepracujícím v oboru kinematografie profesionálně. S rozšířením videotechniky ustoupilo natáčením na klas. film. materiál (osmi- nebo šestnáctimilimetrový).

amazoňan ⊃ papoušci

Amazonas, federální teritorium Venezuely na Guyanské vysočině; 175 750 km², 55 717 obyv. (1991), správní středisko Puerto Ayacucho. Převážně trop. lesy bez pozemních komunikací. Indiánské kmeny. Nejméně rozvinutá oblast Venezuely.

Amazonas, největší stát Brazílie, na SZ v povodí Amazonky; 1 567 954 km², 2,09 mil. obyv. (1991), správní středisko Manaus. Trop. lesy, zeměd. kolonizace, výstavba dop. infrastruktury. Těžba dřeva a nerostných surovin.

Amazonia ⊃ Amazonská nížina

Amazonka, port. i šp. Rio Amazonas, Solimões – veletok v Již. Americe, největší na světě průměrným průtokem v ústí 220 000 m³.s⁻¹, povodím 7,18 mil. km² (s ř. Tocantins) i délkou 7 025 km (s pramenným tokem Apurimac v Peru). Vzniká soutokem zdrojnic Ucayali a Maraňon (Marañón), největší část toku na území Brazílie. Před nálevkovitým ústím do Atlantského oceánu se řečiště rozšiřuje až na 80 km a ř. se větví v četná ramena. Splavná 4 600 km, do m. Manaus (1 690 km) pro nám. lodě.

Amazonky, □ *řec. mytol.* kmen bojovných žen v Malé Asii.

Amazonská nížina, Amazonia – v Jižní Americe v povodí Amazonky, mezi Andami a Atlantským oceánem; 5 mil. km². Největší aluviální nížina na Zemi. Převaha trop. deštného lesa. Ozn. jako „plíce Země“ (velký význ. pro oběh kyslíku v atmosféře). Ohrožena devastací přír. zdrojů, zejm. těžbou dřeva trop. deštného lesa.

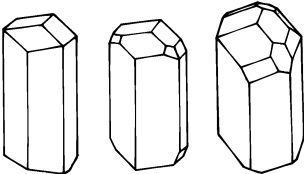
ambice, □ *psychol.* ctížádost, životní plány; sebehodnotící moment osobnosti, obv. v oblasti zvládnutí úkolů, dosažení kariéry.

ambient, □ *hud.* převážně syntezátorová hudba s využitím přír. či tech. zvuků (start motoru, zvuk letadla, kapání vody); k tvůrcům patří zejm. multiinstrumentalisté.

ambiofonie [-ny-], □ *elektroakustika* a) způsob ozvučení místností a prostorů, v nichž se tvoří zvukové pole, aby se v celém prostoru dosáhl požadovaný zvukový vjem; b) vícekanálový přenos zvuku, při kterém se aspoň jedním kanálem přenáší signál odpovídající akustickému u polí odražených vln v prostoru, z něhož se přenos děje (efektový kanál). Ambiofonii lze kombinovat se stereofonií.

ambit ⊃ rajský dvůr

ambivalence, dvojakost, dvojznačnost; vnitřní nebo formální možnost dvojího významu, úsudku, závěru; vnitřní rozpornost, rozpolcenost.

Typy krystalů amfibolu

amblyopie, tupozrakost; stav, kdy zraková ostrost oka je nižší než objektivně zjištěný organický nález. Obv. se projevuje už v útlém dětství. Funkcionálně zjištěnou a lze při včasné diagnóze vyléčit nebo alespoň podstatně zlepšit.

Ambon, dříve Amboina – m. v Indonésii na o. Ambon; 277 000 obyv. (1990). Hosp. a obch. centrum Moluk. Prům. potr., dřevozpracující. Přirozený přístav. Univ. (1962). – V 16. st. obchod kořením.

ambona, vyvřené řečnické v antice, přeneseno do starokř. baziliky a umístěno po obou stranách chóru.

ambrózie, □ *řec. mytol.* jídlo bohů dávající nesmrtelnost a věčné mládí. ⊃ nektar

ambulakrální soustava, u ostnokožců soustava vodních cév. Podílí se na pohybu, dýchání, vylučování a rozvádění látek po těle.

amen [hebr., vpravdě „jistě“], ve *Starém zákoně* zakončení modliteb; shromáždění se tímto zvoláním připojovalo k modlitbě kněze. V 1. st. n. l. přešlo i do kř. liturgie.

amence, neschopnost orientovat se v prostředí; porucha vědomí vyvolaná nebo dopro-
vázená halucinacemi, vizemi nebo iluzemi.

Amenhotep IV. ➤ Achnaton

American Friend's Service Committee [emerikn frendz servis komitý], Sdružení kvakerů (USA) – kvakerská organizace zal. 1672 v Sev. Americe. V duchu kvakerských zásad (pacifismus, tolerance) se podílela na mírovém hnutí v průběhu 2. svět. války. Nc za mír (1947, s Friend's Service Council).

Americká federace práce, AFL – nejst. am. odborová ústředna; zal. 1881. Z levé frakce, jež se 1935 odtrhla, vznikl 1938 Kongres prům. organizací (CIO), 1955 se obě ústředny sjednotily v AFL-CIO.

americká hudba a) v širším smyslu hudba všech obyvatel Ameriky; b) v užším smyslu hudba obyv. USA od konce 18. st., jejímiž zdroji jsou evr. hudba, lid. černošská a indiánská hudba. Hl. rozvoj nastal v 19. st., kdy v USA působili evr. umělci (A. Dvořák) a řada am. hudebníků studovala v Evropě; nový impulz přinesli evr. emigranti po 1933 (B. Bartók, P. Hindemith, E. Křenek, B. Martinů, D. Milhaud, A. Schönberg, I. Stravinskij). Zakladatelem vlastní a. h. je Ch. E. Ives, hl. představiteli L. Bernstein, C. Copland, G. Gershwin. Am. skladatelé ovlivnili zejm. muzikál, scénickou, film. a moderní populární hudbu (E. A. Presley). ➤ country and western music; džez; rhythm and blues

americká kinematografie, 16.4.1896 bylo v New Yorku první vef. film. představení na am. kontinentě. Prvním význ. filmem se stala *Velká železniční loupež* (1903). Od 1907 se rozvíjí největší centrum film. průmyslu na světě Hollywood. Za první zvukový film bývá označován *Jazzový zpěvák* (1927). Průkopníkem am. film. režie byl D. W. Griffith. V 20. letech získala am. kinematografie prvenství v oblasti zábavného filmu (grotesky, Ch. Chaplin) i dram. tvorby, od 30. let se v USA prosazovala sociálněkrit. kinematografie (J. Ford, 1895–1973, F. Capra, 1897–1991), rozvíjel se kreslený (W. Disney) a taneční film. Ve vál. a poválečných letech vynikli režiséři O. Welles, W. Wyler (1902–1981) a A. Hitchcock. Hereckou školu (Actor's Studio), již prošla řada pozdějších filmových hvězd, založil 1947 v New Yorku E. Kazan, který patří spolu s J. Hustonem a S. Lumetem ke klasikům poválečného údobí. Po nástupu generace New American Cinema reprezentují současnou am. tvorbu zejm. F. Coppola, W. Allen, S. Spielberg, moderní experimentální film je dílem A. Warhola.

americká literatura, v období 1492–1620 omezena na cestopisné a deníkové záznamy prvních kolonistů. 1620–1776 převážně pod vlivem evr. literatur, podobně i po vyhlášení nezávislosti 1776. První autentické projevy am. bělošské literatury z 19. st. označovány „am. renesance“ (filozofové transcendentalismu R. W. Emerson a H. D. Thoreau, prozaici N. Hawthorne a H. Melville, v poezii novátorský W. Whitman). Osudy am. černochů zaznamenávány kolem pol. 19. st. v komerční beletrii (H. B. Stoweová) i seriózněji (F. Douglass, 1817–1895). Originální rysy nově se rodícího národa zachytil M. Twain. V dílech realistů a naturalistů z přelomu st. (S. Crane, T. Dreiser) pak společně s psychol. „literaturou čajových dýchánek“ (H. James ml.) vykristalizovaly základy moderní am. prózy. Nejvýzn. autoři 1. pol. 20. st. spojovalo modernistické pojetí tvorby; v próze znamenalo dílo W. Faulknera poč. plnokrevné tradice jižanské (R. P. Warren, C. McCullersová, T. Capote), úsečný styl E. Hemingwaye zůstal téměř bez následovníků, za epika „džezového věku“ považován F. S. Fitzgerald, v poezii doplňují tradicionalistický směr (R. Frost) tvůrci formálně avantgardnější (C. Sandburg, W. Stevens, W. C. Williams, E. Pound) a autoři tzv. harlemské renesance (L. Hughes). Povál. am. poezie (R. Lowell, A. Ginsberg, S. Plathová) byla panoptikem mnohých škol a vlivů. Am. próza po 2. svět. válce nesla podobně rozmanité podoby – tradiční (R. Ellison, B. Malamud, S. Bellow, J. Heller, J. Baldwin, J. Updike), experimentátorskou, zahrnující i tzv. postmoderní autoři (V. Nabokov, K. Vonnegut, J. Barth, T. Pynchon) a nebeletristickou (T. Wolfe). Nejnověji lze rozpoznat tzv. minimalistickou prózu (R. Carver).

Americká Samoa, angl. American Samoa – vých. část souostroví Samoa v Polynésii, auton. zámořské území USA; 197 km², 57 600 obyv. (1995), správní středisko Pago Pago na největším o. Tutuila. Lov a zpracování ryb, produkce kopry, pěst. ovoce. Voj. základna.

americké divadlo, formovalo se pod vlivem evropského, kočovné angl. společnosti se objevovaly od pol. 18. st.; 1765 vznikl soubor Am. společnost, od pol. 50. let 18. st. uváděno původní am. drama a postaveny první div. budovy. Zábavné žánry (vaudeville, burlesky) vedly ke zrodu am. muzikálu. Am. drama dosáhlo vysoké úrovně v první třetině 20. st. v tvorbě E. O'Neill. Od 2. pol. 19. st. se vyvinul specifický komerční systém (soubory k uvádění jedné hry). Od konce 19. st. vznikl Div. syndikát kontrolující provoz několika set div. budov, monopolizace a koncentrace div. produkce vyvrcholila na newyorské třídě Broadway ve 20. letech. Opoziční div. soubory (off-Broadway) se brzy komercializovaly. 1947 vznikla div. škola Actor's Studio (L. Strasberg, E. Kazan) rozvíjející psychol. herectví. Předními dramatiky povál. období byli A. Miller, T. Williams, T. Wilder, W. Saroyan. Od 60. let se rozvíjelo hnutí malých divadel (off-off-Broadway), kde působily i avantgardní a experimentální soubory svět. významu (1947 Living Theatre, 1961 Bread and Puppets Theatre). 1963 zal. v New Yorku moderní div. středisko Lincoln Centre. K souč. předním am. dramatikům patří E. Albee, S. Shepard.

americké jazyky, několik tisíc jazyků pův. obyvatel Ameriky. Vedle eskymácko-aleutských jazyků i indiánské jazyky. Severoam. indiánské jazyky se člení do 57 rodin, z nichž mnohé jsou vymřelé; živý je jazyk navajo ve státě Arizona, tlingit, algonkinské jazyky. Stfedoam. skupina zastoupena větším počtem mluvčích, např. jazyky nahuatl, yucatec, quiché-tzutujil-cakchiquel. Indiánskými jazyky Již. Ameriky se hovoří zejm. v Andách; nejznámější jsou kečua v Peru a guarani v Paraguai; řada jazyků v braz. vnitrozemí je neprobádaná.

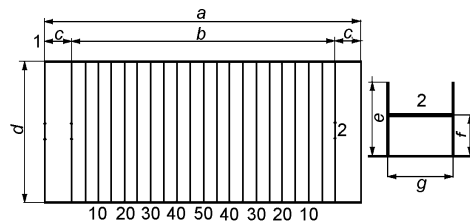
Americké Panenské ostrovy, angl. The Virgin Islands of the United States – záp. část Panenských ostrovů v Malých Antilách, zámořské teritorium USA; 344,5 km², 97 120 obyv. (1996), správní středisko Charlotte Amalie. Hl. ostrovy: Saint Croix, Saint John, Saint Thomas. Cest. ruch, zpracování dováženého bauxitu a ropy, výroba rumu.

americké výtvarné umění a) umění USA; poč. souvisí s kolonizací území; v architektuře se koloniální sloh (17.–18. st.) projevil pravidelnou dispozicí měst, převzetím prvků palladiánského klasicismu a angl. typu venkovského sídla. V období 1776–1830 se architektura zaměřila na tech. stavby a systematickou výstavbu velkoměst (výr. prefabrikovaných dilů), do konce 19. st. vznikaly věžové domy s ocelovou konstrukcí, na které navazují mrakodrapy 20. st. (Home Life Insurance Building). V malířství 18. a 19. st. převládala krajinomalba, rozvíjela se mytol. a hist. malba (B. West) a portrét (J. Whistler). Na přelomu 19. a 20. st. se malířství vyrovnávalo s tendencími impresionismu a postimpresionismu, sochařství s vlivem A. Rodina; v užitém umění vynikl L. C. Tiffany. 1913 proniklo do USA moderní souč. evr. umění, část am. umělců však tvořila dle v tradičním duchu. Na um. tvorbu 40. let měla vliv skupina evr. umělců (A. Archipenko, L. Moholy-Nagy), na základě evr. podnětů se rozvinulo hnutí Action Painting (J. Pollock, W. de Kooning). V 50. letech jako reakce na abstraktní umění vznikl pop-art (R. Rauschenberg, R. Lichtenstein, A. Warhol), souč. existovaly a nově vznikaly figurativní i figurativní tendence (minimal-art, hyperrealismus); b) tvorba pův. obyvatel Sev. Ameriky; na severu převládá eskymácké umění (obličejové masky, přívěsky, drobné figury); východ kontinentu stojí pod vlivem um. stylu Irokézů (obličejové masky); pro severozápad a přilehlé ostrovy jsou typické tezbárské práce z

cedrového dřeva (totemové sloupky, masky, drobné plastiky zvířat a člověka); na jihozápadě se pod vlivy Stř. Ameriky uplatňuje na drobné dřevěné plastice, na keramice i tkaninách geom. dekor.

americko-mexická válka 1846–1848, po připojení Texasu 1845 k USA a následných konfliktech mezi osadníky a mex. vojskem došlo k válce, jež 1848 skončila mírem v Guadalupe Hidalgo. Mexiko se zřeklo Texasu a za 15 mil. US \$ odstoupilo USA území Kalifornie a Nového Mexika – 1,3 mil. km² (dnes části Kalifornie, Arizony, Nevady, Utahu, Nového Mexika, Colorada, Wyomingu).

americký balet, do 30. let 20. st. ovlivňován evr. klas. baletem, souč. se od poč. st. prosazoval nový taneční směr (I. Duncanová, M. Grahamová). Nár. a. b. se zformoval ve 30. letech; 1934 zal. G. Balanchine The School of American Ballet, vznikaly další soubory (New York City Ballet, zal. 1935 jako American Ballet), American Ballet Theatre (zal. 1939 jako Ballet Theatre). Od 2. pol. 20. st. se am. taneční umění inspiroje džezovou a rockovou hudbou, černošským folklorem a moderními směry výt. umění (M. Cunningham) a směřuje k syntetickému projevu.

Hřiště na americký fotbal: 1 hřiště, 2 branka; a 120 yardů, b 100 yardů, c 10 yardů, d 53,5 yardů, e 6,1 m, f 3,5 m, g 5,5 m

americký fotbal, angl. football – sport. hra; vznikla 1875 v USA. Mužstvo tvoří 11 hráčů, čistý herní čas je 60 min ve 4 čtvrtinách. Pravidla dovolují skládání soupeře i bez míče.

Američané, obvyklé ozn. obyv. USA bez ohledu na etnický pův. (255,1 mil., 77,5 % žije v metropolitních obl.; 1992). Pův. obyv. (indiáni a Eskymáci) tvoří malou, ekon. i polit. nevýzn. menšinu (0,8 % obyv. USA, 1990). Dominantní skupinou jsou tzv. Wasps (bílí anglosaští protestanti) a jiní potomci evr. přistěhovalců (80,3 %), 12,1 % tvoří černoši; od 2. svět. války roste podíl přistěhovalců z Lat. Ameriky a z Asie.

Amerika, světadily na záp. polokouli (Sev. a Již. A.) spojené Stř. A.; 42,2 mil. km² (28,2 % souše Země), 734 mil. obyv. (13,6 % svět. populace, 1992), roční přírůstek obyv. 1,5 % (1985–90), hustota zalidnění 17,4 obyv./km²; podíl městského obyv. 73 % (1990). Světadily mají společné rysy geol. stavby. Rozdělení A. na Sev. a Již. A. je dělením fyzicko-geogr.; z důvodu odlišného hist. a kult. vývoje území ležícího jižně od USA bývá toto označováno jako Latinská Amerika.

amerikanistika ➤ anglistika

Amerling Karel Slavoje, 18.9.1807–2.11.1884, č. pedagog a filozof; stoupenec názorů J. A. Komenského, 1848 navrhl demokratickáni reformu školství.

ametyst ➤ křemen

amfibion, organismus schopný žít na souši i ve vodě (obojživelník, krokodýlové, bažinné rostliny).

amfibolit, metamorfovaná hornina složená hl. z amfibolu a plagioklasu; občas navíc přítomen granát, diopsid nebo biotit.

amfiboly, □ *miner.* silikáty ze skupiny inosilikátů. Krystalují v soustavě rombecké-orto, monoklinické-kliho a jednoduché monoklinické. Jsou charakteristické dokonaleu štěpností.

amfion, amfoterní ion, obojetný ion – elektroneutrální částice nesoucí zároveň kladný i záporný el. náboj, např. vnitřně autoionizovaná molekula aminokyseliny NH⁺–CHR–COO[–]. ➤ amfolyt

amfiteátr, budova se stupňovitě se zvedajícími řadami sedadel pro diváky. Vznikl v ant. Římě jako uzavřená budova elipsoidního tvaru; později ozn. pro všechna ant. divadla.

amfolyt, elektrolyt, jehož molekuly tvoří amfionty.

amfora a) ant. nádoba s vejčitou bání, štíhlým hrdlem a dvěma visle připojenými uchy. Sloužila k uchování potravin.

Řecká amfora z 6. st. př. n. l.

amfoterní ion ➤ amfion

Amharové, vl. jm. Amhara – národnost v Etiopii (19 mil., 37,7 % obyv.; 1990). Jazyk (amharština) patří do semitské větve afroasijské rodiny. Křesťané – monofyzité.

amid, anorg. i org. sloučeniny obsahující aminoskupinu –NH₂; používají se např. jako speciální rozpouštědla, léčiva.

Amiens [amjen], m. v sev. Francii na f. Somme, správní středisko kr. Picardie; 136 234 obyv. (1990). Text. prům. s tradicí od 16. st.; prům. stroj. a chemický. Obchod zeměd. produkty. Univ. (1965). Katedrála Notre Dame z 1220–70 s 22 sochami fr. králů a sochou Krista (kolem 1230) je památkou svět. kult. dědictví UNESCO.

amin, derivát amoniaku; vzniká (odvodí se) náhradou jednoho až tří vodíků molekuly NH₃ uhlikatou skupinou, např. alkylem R (RNH₂ alkylamin, R₂NH dialkylamin, R₃N trialkylamin).

aminokyselina, karboxylová kyselina, na jejíž řetězec je vázána aminoskupina $-NH_2$, například glycin NH_2-CH_2-COOH . A. jsou výchozími látkami (monomery) biosyntézy bílkovin, peptidů a dalších biologicky významných látek. Důl. pro organismy. Zastoupení a. v bílkovině určuje její vlastnosti a je důl. pro její funkci. A. nezbytné pro zachování života se ozn. jako esenciální. ⊃ amfion; bílkoviny; enzymy

aminoplasty, polymery, nejčastěji teplem tvrdné pryskyřice, vyráběné polykondenzací formaldehydu s aminy (melamin, anilin) nebo amidy (močovina); melaminoplasty jsou zákl. složkou vypalovacích emailů. Nanášením na vhodné materiály vznikají vrstvené materiály používané např. k obkládání nábytku, ve stavebnictví (umakart, umakur, dukol).

Amis [ejmis] Kingsley, 16.4.1922–22.10.1995, angl. spisovatel. V poezii představitel Hnutí, v próze rozněvaných mladých mužů (humoristické romány *Luke Jim – Ší astný Jim*, *The Old Devils – Staří parláci*).

amitóza, přímé dělení jádra buněčného, spočívající v jeho prostém zaškrcení. Někdy je považována za pouhou modifikaci mitózy.

Ammán, Ammán – hl. m. Jordánska v polopouštní hornatině, 918 m n. m.; 1,21 mil. obyv. (1990). Hosp. a kult. centrum státu. Sídlo arab. organizací. Prům. potr., text., kožedělný. Mez. letiště. Dvě univ. (1962, 1987).

Amnianus Marcellinus, asi 330–asi 400, řím. historik řec. původu. Navázal na Tacita, vyličil řím. dějiny od 96 do své současnosti. Zachovaly se knihy 14 až 31 o událostech 353–378 (č. *Soumrak římské říše*).

Amóchostos ⊃ Famagusta

Amónios Sakkás [amónyos], asi 175–asi 242, řec. filozof; inspirátor a patrně zakl. novoplatonismu, učitel Plótina, jenž novoplatonismus formuloval a systemizoval.

amnestie [-ty-], hromadné udělení milosti individuálně neurčeným osobám.

Amnesty International [emnysty internešenl], AI – liberálně orientovaná mez. nevládní organizace se sídlem v Londýně; zal. 1961. Poskytuje pomoc osobám vězněným z polit. a náb. důvodů (věznům svědomí). Sdružuje přes 400 nář. sekcí, asi 2 500 místních skupin, v nichž působí více než 200 000 aktivistů. – V 70. a 80. letech 20. st. se význam angažovala ve prospěch čs. disidentů. Ne za mír (1977).

amnézie, ztráta paměti vyvolaná nemocí nebo úrazem. Je buď celková, např. u těžké demence, nebo částečná, např. při otřesu mozku.

amnion [-ny-], vnitřní zárodečný obal přímo obklopující zárodek. ⊃ alantois; chorion

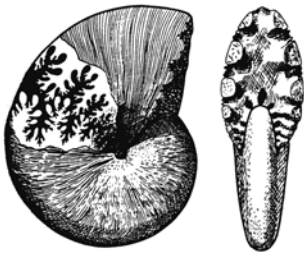
Amniota [-ny-], vyšší, tzv. blanatí obratlovci (plazi, ptáci, savci), jejichž zárodky jsou obaleny zárodečnými obaly. ⊃ Anamnia

Amoebina ⊃ měňavky

amok, šílenství; náhlá agresivní psychická porucha, přenesená zuřivost, emoční vzplanutí.

Amón ⊃ egyptské náboženství

amoniak [-ny-], ěpavek, NH_3 – bezbarvý štiplavý plyn zásadité povahy; rel. mol. hmotnost 17,030; t. t. –77,75 °C; t. v. –33,35 °C; hustota 0,682 g/cm³ (kapalný při t. v.), 0,761 g/dm³ (plyn, 0 °C). Při vdechování poškozuje sliznici, koncentrovaný leptá pokožku. Vyrábí se syntézou z prvků (dusíku a vodíku); klíčový meziprodukt výroby dusíkatých hnojiv, kyseliny dusičné a čtených prům. a voj. výbušnin a trhavín.

Amonit z jury

amoniiti [-ny-], vymřelí hlavonožci podřádky *Ammonoidea* charakterizovaní vápnitou vnější schránkou, obvy. v rovině spirálně stočenou, s různě zprohbanými septy, která na styku se stěnou schránky vytvářejí různé složité švy. Dělí se do 11 řádů. K největšímu rozvoji a. docházelo ve druhohorách, koncem druhohor vymřeli. Známí pouze z mořských usazenin.

Amor, lat. Cupido (touha), řec. Erós (láska) – □ *ant. mytol.* syn Venuše a Marta, resp. Afrodity a Área. Zobrazován s křídly, lukem a šípem. Zlatý šíp působí šťastnou lásku, olověný nešťastnou. Bývá doprovázen manželkou Psýché a Amorky.

Amor, planetka o průměru asi 15 km, přibližující se k Zemi až na 15 mil. km.

amoralismus, etický směr, který popírá platnost či existenci jakýchkoli mravních norem, principů a hodnot, nebo k nim má nihilistický vztah.

Amorejci ⊃ Amorité

amoreti, □ *výt. um.* nahé okřídlené dítě; motiv ant. um., odvozený z mytol. představy boha Eróta (Amora). Ve střed. umění kř. Evropy nahrazen andílkem, novověkou obdobou je nahé dítě bez křidel – putto.

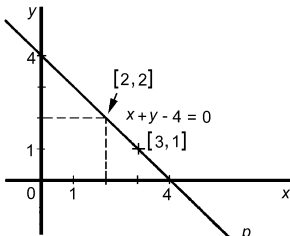
amorfní kovy, kovová skla – kovové slitiny vzniklé prudkým ochlazením z kapalného stavu. Nejsou krystalické, mají velkou pevnost v tahu a dobré magnetické vlastnosti.

amorfní látky, pevné látky nemající pravidelné prostorové uspořádání atomů (iontů) na dlouhou vzdálenost. A. l. jsou izotropní. Typickými a. l. jsou skla a kaučukovitě polymerní látky.

Amorité, Amorejci – západosemitské kmeny. Koncem 3. tis. př. n. l. se z východu přesunuli do Mezopotámie a napomohli pádu Sumeru.

amoroso [-rózo, it.], □ *hud.* a) milostně, něžně; b) krátka milostná skladba.

amortizace [-ty-], úmor – □ *právo* umoření listiny, její úřední prohlášení za neplatnou. Amortizací se odnímá právní význam např. ztracené nebo zničené listiny, aby z ní nebylo možné uplatnit právo; □ *ekon.* metoda likvidování dluhu splátkami. V účetnictví

Analytické vyjádření přímky $p: x + y - 4 = 0$

termín používán pro odpisování nehmotných a hmotných aktiv; vyjadřuje úbytek jejich hodnoty. ⊃ odpisy

amortizér [-ty-], tlumič – zařízení snižující nepříznivý účinek pulzujícího přívodu energie, obvy. kinetické.

ampér, zn. A – jednotka el. proudu, zákl. jednotka SI; proud, který při stálém průtoku dvěma rovnoběžnými vodiči zanedbatelného kruhového průřezu, umístěnými ve vakuu ve vzdálenosti 1 m, vyvolá mezi těmito vodiči sílu $2 \cdot 10^{-7}$ N na 1 m délky.

Ampér [ampér] André-Marie, 22.1.1775–10.6.1836, fr. fyzik a matematik. Vybudoval zákl. elektromagnetismu, zejm. elektrodynamiku, navrhl mnoho měřicích technik a přístrojů.

ampérhodina, zn. A.h – vedlejší jednotka SI pro el. náboj rovná $3,6 \cdot 10^3$ C.

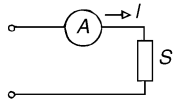

Schéma zapojení ampérmetru:

A ampérmetr, S spotebič, I elektrický proud

ampérmetr, el. přístroj k měření el. proudu. A. k měření proudů řádu jednotek až setin miliampérů (mikroampérů) je miliampérmetr (mikroampérmetr). A. se zapojuje do série s obvodem, jehož proud se měří. Pro měření velmi malých proudů se používá pikoampérmetr. ⊃ bočník

Ampérovo pravidlo pravé ruky, pravidlo pravé ruky – pravidlo udávající směr mag. indukčních čar: a) ukazuje-li palec pravé ruky směr proudu protékajícího přímým vodičem, pak ostatní zahnuté prsty ukazují orientaci indukčních čar; b) ukazují-li prsty pravé ruky směr stejnosměrného proudu protékajícího solenoidem, pak palec ukazuje orientaci indukčních čar.

ampérsekunda, zn. A.s – vedlejší jednotka SI pro el. náboj rovná 1 C.

Ampérův zákon, vztah pro výpočet síly F , kterou působí mag. pole s indukcí B na vodič délky l protékáný el. proudem I a svírající se směrem B úhel φ . Platí $F = BIl \sin \varphi$.

ampérvoltová charakteristika [-ty-], □ *eltech.* analytické nebo graf. vyjádření vztahu mezi stejnosměrným proudem a napětím na svorkách měřeného prvku. ⊃ voltampérová charakteristika

Amphibia ⊃ obojživelníci

Amphineura ⊃ paplži

Amphipoda ⊃ různonožci

amplion ⊃ reproduktor

amplituda, rozkmit – max. hodnota periodicky proměnné fyz. veličiny.

amputace, chirurgické odnětí periferně uložené části těla nebo části některého orgánu, např. končetiny, prsu. ⊃ ablace

Amritsar, město v Indii v Paňdžábu, 231 m n. m.; 709 456 obyv. (1991). Prům. chem., text. (vlnářský) a potravinářský. Remesla. Univerzita. Posvátné m. síkhů (Zlatý chrám). – Zal. 1574 Akbarem Velikým.

amritsarský masakr, 1919 krvavý zásah brit. armády proti pokojné demonstraci v ind. Amritsaru. Střelba si vyžádala asi 1 000 mrtvých a 2 000 raněných.

Amsterdam, č. Amsterdam – hl. m. Nizozemska, v provincii Noord-Holland v ústí ř. Amstel do IJsselmeeru; 724 856 obyv., aglomerace 1,09 mil. obyv. (1994). Fin., hosp. a věd.-kult. středisko státu. Všestranný prům. včetně petrochem. a loďařského, tradice broušení diamantů. Dop. křižovátka; nám. přístav spojený s mořem Severomořským a Severohol. průplavem, mez. letiště Schiphol, metro, žel. uzel. Univ. (1877, 1880). Místo konání OH 1928. – Zal. ve 12. st. jako rybářská osada, ve 14.–15. st. člen hanzy. Za niz. revoluce polit. centrum sev. Nizozemí, v 17. st. středisko svět. obchodu a financí. 1814–30 hl. m. Spojeného král. niz., od 1830 Niz. království.

amsterdamská smlouva, pozměněná verze zákl. dokumentu EU; přijata 1997 v Amsterdamu. Posílila pravomoci Evr. parlamentu, přijala soc. protokol a zakotvila přímou souvislost institucionální reformy s rozšířením EU. ⊃ maastrichtské dohody

AMU ⊃ Akademie múzických umění

Amudarja, ř. ve střed. Asii; dl. 1 415 km (s Pjandžem 2 540 km), povodí 309 000 km². Vzniká soutokem ř. Pjandž a Vachš v Tádžikistánu, ústí do Aralského jezera. V poušti voda rozváděna na zavlažování.

amulet, talisman – drobný předmět nošený na krku nebo jinde na těle; připisují se mu léčivé a ochranné účinky.

Amundsen Roald, 16.7.1872 až 19.6.1928, nor. polární badatel a cestovatel. Jako první proplul 1903 až 1906 Šť. průjezdem. 14.12.1911 dosáhl již. pólu, 1926 s L. Ellsworthem (1880–1951) a U. Nobilem přeletěl vzducholodí Norge sev. pól. Zahynul při pátrání po Nobileho výpravě po katastrofě vzducholodí Italia. ⊃ Scott Robert Falcon

Amundsen-Scott [skot], am. stálá vědeckovázk. stanice v Antarktidě na již. pólu. Zbudovaná pod povrchem ledovce. Zal. 1957.

amur, kaprovitá ryba z řádu máloostných. Dorůstá délky až 1 m, chová se v rybnících jako doplňková ryba s kaprem.

Amur, čín. Chej-lung-t'iang, Heilong Jiang – veletok ve vých. Asii na hranicích Ruska s Čínou; dl. 2 824 km (od pramene Arguni 4 416 km), povodí 1,86 mil. km², průměrný průtok v Chabarovsku 7 549 m³.s⁻¹, v ústí 10 900 m³.s⁻¹. Vzniká soutokem Šilky a Arguně, ústí do průlivu (Amurskij l'iman) mezi pevninou a o. Sachalinem. Splavný, zamrzá až na 6 měsíců.

amylasy, amylázy – třída enzymů štěpících škroby nejčastěji na di- a monosacharidy; jsou obsaženy např. ve slinách, trávicích šťávách, sladu (výr. piva).

amyllopektin [-ty-], polysacharid, rozvětvená (1–4)poly- α -D-glukosa (přes uhlík číslo 6), druhá hl. složka škrobu; mol. hm. 10–200 milionů.

amylosa, amyulóza – polysacharid, lineární (1–4)poly- α -D-glukosa; složka škrobu tvořící s jodem fialový komplex (důkaz škrobů); mol. hm. 1–2 mil.; rozpustná ve vodě.

an sich ⊃ víc o sobě a víc pro nás

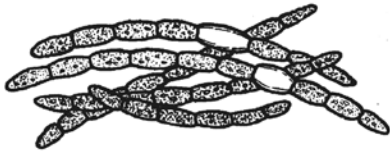
An-chuej ⊃ Anhui

An-šan ⊃ Anshan

R. Amundsen

Anabaena, rod sinic se spirálně vinutými vlákny a plynovými vakuolami v buňkách.

Anabaena

Vyskytuje se v planktonu č. rybníků a tůní, některé druhy i v půdě. Součást vodního květu.

anabaptisté $\supset$ křtěnci

anabióza, dočasné klidové stadium organismu charakterizované nízkou úrovní metabolismu a zastavením růstu jako přizpůsobení se nepříznivým podmínkám. U rostlin tak přežívají výtrusy, semena, z živočichů např. vlniči, prvoci.

anabolika, látky steroidní povahy blízké mužským pohlavním hormonům; zvyšují tvorbu živé hmoty, zvl. svalstva. V lék. se podávají po těžkých, vyčerpávajících chorobách. Jejich používání ve sportu je zakázaný dopink.

anabolismus, $\square$ *lék.* metabolismus spojený se syntézou nových organických látek a výstavbou struktury. $\supset$ katabolismus

Anacardiaceae $\supset$ ledvinovnickovitě

anaerobióza, život organismů v atmosféře bez kyslíku. $\supset$ aerobióza

anaerobní organismus [-nyz-], organismus nevyžadující ke svému životu kyslík. Fakultativně a. o. mohou žít v prostředí bez kyslíku i s kyslíkem, obligátně a. o. jen v prostředí bez kyslíku.

anafáze $\supset$ mitóza

anafora, bás. figura; opakování stejných slov na začátku veršů, půlveršů nebo strof.

anafrodizie [-dý-], výrazný nedostatek sexuality, pohlavního citění; frigidita. Způsobena obvykle sexuálními (fyzilogickými), nebo psychickými poruchami v dětství nebo dospívání.

anafylaxe, imunitní reakce prudké přecitlivělosti, podmíněná přítomností protilátek vzniklých předchozím setkáním s tímž antigenem.

anaglyf, stereoskopické zobrazení s dílčími obrazy v doplňkových barvách (obvykle červené a zelené), pozorované brýlemi v těchto barvách.

anagram, nové slovo vzniklé přeskupením písmen nebo slabik výchozího slova; uplatňuje se jako základ hádanek (přesmyčka), zašifrovaných výpovědí v um. textu a při tvoření pseudonymů.

anachoréti, křesťané rozhodného života, kteří opouštěli majetek, rodinu i občanskou společnost, uchýlovali se do samoty (poustevníci), často do pouště (eremité). První vzmach anachorétského hnutí lze pozorovat v Egyptě ve 2. pol. 3. st. (zakl. Antónios, asi 250–356).

anachronismus [-nyz-], nerespektování souvislosti v čase; co odporuje dané době; zařazení do jiné doby, než je správné; přežitě.

anakolout, $\square$ *jaz.* vybočení z větné vazby; následující část věty nenavazuje syntakticky správně na část předchozí (*oni dva, s nimi to dopadne špatně*).

anakonda, rod hadů z čeledi hroznýšovitých; dorůstá délky až 10 m, žije v Jižní Americe.

Anakreón, 2. pol. 6. st. př. n. l., řeck. básník z Tea v Malé Asii. Dověřil vývoj sólové lyriky (č. ve výboru *Nejstarší řecká lyrika*). Napodobováním A. lyriky vznikla anakreontská poezie.

anakreontská poezie, anakreontika – poezie opěvující lásku, erotiku, víno, přátelství; tematicky, stylově i veršovými formami navazuje na tvorbu Anakreonta, stala se vzorem i pro novodobé básníky (T. Tasso, A. S. Puškin).

anakruze $\supset$ předrážka

analeptika [-ty-], látky povzbuzující základní životní důl. funkce, hl. krevní oběh a dýchání.

analgetika [-ty-], látky tlumící vnímání bolesti. Podávají se v dávkách, které nesnižují bdělost nemocného. Jedno z nejrozšířenějších a., kyselina acetylsalicylová, je například účinnou složkou Acylpirinu. $\supset$ antipiretika

analogie, obdoba, podobnost; $\square$ *právo* použití právní normy v případě, který neupravuje, ale který se právně podobá případu, pro nějž je určena a který není upraven jinou právní normou. A. umožňuje vyplňovat mezery v právu; na otázky právem neupravené, lze při a. použít obecné právní zásady (a. práva) nebo jednotlivá ustanovení práv. předpisů (a. zákona). – A. je nepřipustná v moderním trestním právu (vč. práva ČR) při posuzování trestnosti činu a při ukládání trestu.

analogon [řec., odpovídající] $\square$ *fil.* výraz užívající zejm. v teorii poznání, označující ideální entitu (pojem, děj, teorii) adekvátní předmětu, procesu nebo zákonitosti.

analogová veličina, veličina, která se může měnit spojitě, resp. která může nabývat nekonečně mnoha různých hodnot (el. napětí, el. proud). $\supset$ digitální veličina

analogové zobrazení informace, zobrazení vyznačující se nepřetržitým, spojitým sledem hodnot, např. fyz. veličin. Analogové časové údaje označují hodinové ručičky, plynule se pohybující podél číselníku. Analogové informace o průběhu napětí, tlaku a jiných hodnot se zobrazují spojitými křivkami, grafy.

analogové digitální převodník, převodník A/D, angl. A/D converter – obvod, který provádí převod vzorkovaného analogového signálu na digitální signál. $\supset$ digitální analogový převodník; kodek; vzorkovací teorem

anály $\supset$ letopisy

analytická filozofie [-ty-], neurčitý název pro směry, které redukuji filozofii na analýzu forem či způsobů vyjádření, zejm. z log. a lingvistických hledisek.

analytická funkce [-ty-], funkce, kterou lze rozvinout v mocninou řadu. Je zobecněním pojmu meromorfní funkce.

analytická geometrie [-ty-], geometrie studiující geom. útvary prostřednictvím elementární algebry (každý bod je vyjádřen souřadnicemi, geom. útvary jsou vyjadřovány rovnicemi, popř. nerovnicemi, jimž vyhovují souřadnice bodů těchto útvarů).

analytická chemie [-ty-], chem. obor; aplikuje poznatky všech chem. oborů, fyziky, matematiky, biologie a informatiky ke zjišťování chem. složení (popř. i struktury) látek a jejich směsí a k teor. studiu, vývoji a zdokonalování metod chem. analýzy.

analytická sociologie [-ty-], sociologické směry zaměřující se na teoretickou analýzu sociálních jevů (operují s analytickými pojmy a schématy). Neobsahuje přímou empirickou zkušenosť. Hl. představitel M. Weber a T. Parsons.

analytické soudy [-ty-], $\square$ *log.* soudy, jejichž predikát je obsažen v subjektu. Podle I. Kanta jsou analytické soudy nezávislé na zkušenosti (oproti soudům syntetickým).

analytický účet [-ty-], účet podrobněji rozkládající souhrnné údaje příslušného syntetického účtu.

analýza, rozbor; $\square$ *fyz. a chem.* získávání informací o kvalitativním i kvantitativním chem. složení a o fyz. vlastnostech látek. $\supset$ aktivní analýza; elektroanalytické metody; $\square$ *mat.* $\supset$ matematická analýza

analýza a syntéza, pojmy označující myšlenkové nebo faktické rozkládání celku na součásti a opětné spojování částí v celek. Analýza rozlišuje na objektu jednotlivé části nebo prvky, vyděluje podmínky vzniku, etapy vývoje atd.; odděluje podstatné od nepodstatného, vede od složitějšího k jednoduššímu, od mnohosti k jednotě. Syntéza spojuje prvky v celek, dodává jednotě konkrétnost, doplňuje analýzu a tvoří s ní nedílný celek.

analýza časových řad, libovolná řada pozorování uspořádaných podle času. Při a. č. ř. se klade důraz na zkoumání závislosti pozorování v různých časových okamžicích, vztahů mezi běžnými a minulými hodnotami, např. ekon. proměnných, tj. vztahů v čase.

analýza lidského pobytu $\supset$ fundamentální ontologie

anamnéza, rozpomenutí; $\square$ *fil.* jeden ze základních pojmů Platónovy gnozeologie (*anamnēsis*), kdy poznávání, resp. učení spočívá v rozpominání na to, co spatřila duše člověka před vtělením do smrtelného těla ve světě věčných idejí; $\square$ *lék.* předchorobí pacienta; soubor důl. údajů o prodělaných nemocích, subj. obtížích a zdravotních, soc. a ekol. podmínkách nemocného. Od Hippokratových dob uznávaný důl. předpoklad správné diagnózy a léčení.

Anamnia [-ny-], nižší, tzv. bezblanní obratlovci, kteří kladou vejce do vody a jejichž zárodky nemají zárodečné obaly (kruhoústí, paryby, ryby, obojživelníci). $\supset$ Amniota

anamorfóza, změna měřítka zobrazení v jednom směru, využívaná např. v širokoúhlé kinematografii k záznamu širokého záběru na normální obrazové poličko stlačením v jednom směru pomocí anamorfotické předsádky, využívané ke zpětnému roztažení obrazu i při promítání.

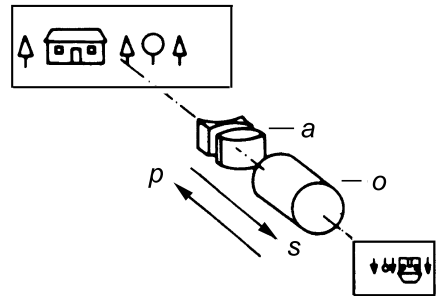

Schéma anamorfotického zobrazování v kinematografii:

a anamorfotická předsádka, o objekt, s snímání,

p promítání

ananasovník, rod jednoděložných rostlin z čeledi bromeliovitých. A. chocholatý, vytvářelá bylina pěstovaná v tropech pro žluté bobule (ananas), srůstající se zdužnatelou lodyhou a s listovitými listeny květenství v plodenství zakončené chocholem listů.

anankastická porucha osobnosti [-ty-], psychická porucha; porucha osobnosti vyznačující se nadměrnou pozorností věnovanou detailům, formální stránce činnosti (pravidlům, pořádku, seznamům, organizaci).

ananké, princip řec. filozofie, určující řád bytí. Moc či síla nadřazená i bohům; přir. nutnost, osud, personifikovaná Nutnost.

anapest, $\square$ *liter.* trojslabičná vzestupná stopa o dvou krátkých a jedné dlouhé, nebo o dvou nepřizvučných a jedné přízvučné slabice (˘ – –).

anarchismus, heterogenní ideologie a polit. směr; odmítá stát. moc, formální organizaci a právní řád, hlásá neomezenou svobodu jednotlivce. Radikální a. požaduje a často používá k dosažení svých cílů násilných prostředků. Některé teroristické skupiny (většinou levicové) jsou a. ideově inspirovány.

anastigmat [-ty-], objektiv s odstraněným astigmatismem a zklenutím pole.

anastomóza, přirozené nebo chirurgické spojení dvou dutých orgánů, např. cév, žaludku, střev.

anastylóza, způsob obnovy zbořeného nebo rozebraného stav. památky sestavením zachovaných stav. článků a jiných částí do pův. podoby.

Anatólie $\supset$ Malá Asie

Anatolská plošina, turecky Anadolu yaylası – ve vnitrozemí Malé Asie, 800–1 200 m n.m. Suché stepy.

anatolské jazyky, větev vymřelých jazyků indoevr. jaz. rodiny v Malé Asii; např. chetitská, lýdská, palajská.

anatomie, $\square$ *zool. a lék.* nauka o formě a stavbě živočišného a lidského těla, poloze a stavbě jeho částí a orgánů.

anatoxin, chemický, popř. i fyz. postupem pozmeněný bakteriální toxin, jehož toxicita byla potlačena, ale zůstala zachována schopnost vyvolat imunitní reakci. A. se používají k očkování např. proti tetanu a záškrtu.

Anaxagorás z Klazomen, asi 500–428 př. n. l., řeck. filozof. Působil v Athénách, odsouzen na smrt pro bezbožnost, uprchl. V každé věci jsou podle něj obsaženy různé proporce částíček všech kvalit (semena věcí, zárodky – *spermata chrēmátón*), jež do pohybu uvádí samostatná vnější příčina, rozum (*nús*).

Anaximandros z Milétu, asi 610–546 př. n. l., řeck. filozof iónské školy. Světy podle něj vznikají bojem protikladných tendencí pralátky (*apeiron*) a do ní se periodicky vracejí. Vytvořil sluneční hodiny, model oblohy a mapu světa.

Anaximénés z Milétu, asi 588–528 nebo 525 př. n. l., řeck. filozof iónské školy. Považoval za pralátku (*arché*) neomezený vzduch (*apeiron aēr*), z něž jsou věci vytvářeny zhušťováním a zředěním.

ANC $\supset$ Africký národní kongres

Ancona [ankóna], m. ve stř. Itálii na pobřeží Jaderského moře; 100 701 obyv. (1992). Správní středisko kr. Marche. Zpracování ropy, loděnice, konzervárny rybn. Nám. přístav a voj. základna. Univerzita (1965). – Zal. 390 př. n. l.

AND $\supset$ logický součin

Chrám St. Ciriaco v Anconé

Andalusie [andalúzie], šp. Andalucía – auton. region v již. Španělsku; 87 598 km², 7,04 mil. obyv. (1991), správní středisko Sevilla. Pěst. obilnin, cukrové řepy, olivovníku, bavlníku. Prům. zpracování zeměd. a nerostných surovin. Cest. ruch. – Ve starověku osídlena iberskými kmeny, 1100 př. n. l. kolonizována Foiničany, po dobytí Římany součást Hispánie. 711 dobyta muslimy. Po pádu Granady 1492 integrována se šp. státem. Centrum arab. kultury na poloostrově.

Andamany, angl. Andaman Islands – protáhlé souostroví mezi Bengálským zálivem a Andamanským mořem; 6 475 km², správní středisko Port Blair. Jsou částí pokleslého hřbetu Arakánského pohorí. Součást ind. svazového území Andamany a Nikobary.

Andamany a Nikobary [nykobary], dvě souostroví oddělující Andamanské moře od Bengálského zálivu. Svazové teritorium Indie; 8 293 km², 277 989 obyv. (1991), správní středisko Port Blair. Lesy, tropické zemědělství; rybolov. Zbytky negroaustraloidního obyvatelstva.

andante [it.], □ *hud.* a) volně, volným tempem; b) skladba nebo její část v tomto tempu.

anděl [fec. *angelos*, posel], v judaismu, kř. a islámu nadlidská bytost (duch) zprostředkující styk mezi Bohem a lidmi. Jednotliví a. nebo jejich skupiny mají často vl. jména (Michael, Gabriel, Rafael, Uriel, cherubové, serafové).

andělíka, rod dvouděložných mohutných bylin z čeledi miřkovitých. Roste podél horských potoků.

Anderie Jiří, *14.9.1936, č. grafik a malíř. Autor cyklů zachycujících člověka v časových, hist. a mytol. souvislostech (*Portrét v čase*) a protivál. cyklu obrazů, kreseb a grafik *Iluze a realita*, využívajících i fotografií.

Andersen [andrsen] Benny, *7.11.1929, dán. básník. Vyšel z poválečného modernismu, ohlas získal příklonem k všednímu životu, vtipnou formou a zpěvností (*Svanteho písně*).

Andersen [andrsen] Hans Christian, 2.4.1805–4.8. 1875, dán. spisovatel. Autor veršů, románů a více než sto padesátí pohádek, které vycházely v sešitech od 1835 (*Princezna na hrášku*, *Ošklivé kachňátko*, *Císařův slávik*).

Anderson [enderson] Carl David, 3.9.1905–11.1. 1991, am. fyzik. Zabýval se gama zářením a kosmickým zářením, v němž objevil pozitron a mezon. Nc (1936) za objev pozitronu.

Anderson [enderson] Sherwood, 13.9.1876–8.3. 1941, americký spisovatel. Analytikt krutosti všedního dne (soubor povídek *Winesburg, Ohio – Městečko v Ohio*).

andezin □ plagioklas

andezit, výlevná hornina z plagioklasu (oligoklas až andezin) a tmavých minerálů (biotit, amfibol, pyroxen), porfyrické struktury (vyrostlice).

Ándhrapraděš, Andhra Pradesh – svazový stát v jv. Indii; 276 814 km², 66,30 mil. obyv. (1991), správní středisko Haidarábád. Obýván drávidskými Telugy. Převažuje zeměd. (rýže, proso, pšenice, z tržních plodin podzemnice olejná, bavlník). – Vznikl 1953.

Andižan [andyžan], obl. m. ve vých. Uzbekistánu ve Ferganské kotlině; 302 000 obyv. (1992). Prům. stroj. (zeměd., eltech.), text. a potravinářský. Vyzrňování bavlny. – Znáno od 9. století.

Andorra, Andorrské knížectví, katalánsky Principat d'Andorra – stát v jz. Evropě v Pyrenejích na fr.-španělských hranicích; 468 km², 64 000 obyv. (1995), hl. m. Andorra la Vella. – 55 % Španělů, 27 % Katalánců, 7 % Francouzů. Úř. jaz. katalánština. Náb. římská; roč. přírůstek obyv. 1,0 % (1985–90). Hl. zdroj příjmů cest. ruch, prodej známek, pastevectví. HNP 9 386 US \$/obyv. (1995). Vývoz vlny, rud olova, cigaret, dřevěného nábytku. Měn. jed. fr. frank a šp. peseta. – Stát. zřízení: suverénní knížectví; formálně v čele fr. prezident a šp. biskup ze Seo de Urgel (spoluknížata); zákonodárny sbor jednokomorová Gen. rada. – Správní členění: 7 obcí (parròquia).

Andorra–dějiny

784	Karel Veliký postoupil území biskupovi ze Seo de Urgel
1278	šp. a fr. dohoda o společném protektorátu, 1285 potvrzena papežem

Martinem IV.

1582	protektorské právo fr. hrabat z Foix přešlo na fr. krále
1866	ústava; A. konstituční monarchie pod fr. a šp. protektorátem
1933	rozšíření obč. svobod
1969	všeobecné volební právo
1993	plná suverenita, člen OSN; ústava ukončila feudální závislost na Francii a šp. biskupovi ze Seo de Urgel (zůstali formálními hlavami státu); zřízena funkce min. předsedy
1994	člen Rady Evropy

Andorra la Vella, Andorra – hlavní město Andorry; 21 984 obyv. (1995). Správní a kult. středisko státu, rozvinuté služby a cest. ruch.

andosoly, půdy vyvinuté z vulkanických materiálů v obl. neovulkanické činnosti, s velkou schopností zadržovat vodu.

andradit □ granáty

andragogika, vzdělávání a výchova dospělých.

Andrea da Pontedera □ Pisano Andrea

andreeum, soubor všech tyčinek v květu krytosemenných rostlin. V květních vzorcích se ozn. symbolem A.

Andrée [andre] Salomon August, 18.10.1854–14.7. 1897, švéd. inženýr. Jako první se pokusil 1897 balonem dosáhnout sev. pólu; pokus se nezdařil a účastníci výpravy krátce po nouzovém přistání zahynuli.

Andrejev Leonid Nikolajevič, 21.8.1871–12.9.1919, rus. expresionistický spisovatel a dramatik. Autor psychol. próz a naturalistických příběhů (*Červený smích*, *Fixní idea*), novelistických (*Jidáš Iskariotský*) a románových podobeství (*Satanův deník*), symbolických a absurdních dramát (*Život člověka*, *Černé masky*).

Andrić [andrić] Ivo, 10.10.1892–13.3.1975, srb. spisovatel. Náměty většiny povídek (*Mara milostnice*) a románových kronik (*Most na Drině*) čerpal z minulosti rodné Bosny, tragice lakoty věnoval román *Slečna dělá peníze*. Nc (1961).

androfobie, chorobný strach žen z mužů. Obv. bývá způsoben poruchami normálního sociálního nebo psychického vývoje.

androgeny □ nadledviny

androgynie □ hermafroditismus

android, umělý člověk, obv. robot jako napodobenina člověka.

andrologie, nauka o mužském organismu, jeho specifických vývojových, funkčních i psychických rysech.

Andromeda, □ *fec.* mytol. manželka Persea, který ji zachránil před mořskou oblodou.

andrušovský mír, mírová smlouva 1667 ukončující rus.-pol. válku 1654–67. Rusko získalo Smolensk, Černigov, levobřežní Ukrajinu a Kyjev; Bělorusko a území záp. od Dněpru zůstalo Polsku.

Andrzejewski [andřejevski] Jerzy, 19.8.1909–20.4. 1983, pol. spisovatel. V románech ztvárnil morální a polit. problémy 20. st. (*Rád srdce*, *Popel a dýmání*, *Onť se běte po horách*).

Andské společenství, regionální hosp. sdružení států Jižní Ameriky (Bolívie, Ekvádor, Kolumbie a Peru); zal. 1996.

andulka □ papoušci

Andy □ Kordillery

anekumena, území trvale neobydlené a hosp. nevyužívané. □ ekumena

anémie, chudokrevnost – pokles krevního barviva a počtu červených krvinek pod fyziol. hranici.

anemogamie, větrosnubnost, větrosprašnost – opylování rostlin větrem.

anemochorie, rozšiřování semen, plodů, výtrusů větrem.

anemometr, přístroj k měření rychlosti nebo současně rychlosti i směru větru. A. vybavený zapisovacím zařízením je anemograf, jeho záznam anemogram.

anergie, tech. a ekon. bezcenná část celkové energie systému; nelze ji přeměnit na mech. práci. □ exergie

aneroïd □ tlakoměr

anestetika [-ty], znecitlivující látky; dělí se na a. celková (narkotika) a místní (lokální).

anestezie, znecitlivění; vyloučení vnímání bolesti prostřednictvím anestetik. Dělí se na místní (lokální) anestezii a celkovou anestezii (narkózu). První celkovou úspěšnou anestezii éterem veřejně provedl 1846 W. Morton v Bostonu.

aneuryzma, výduť – lokalizované chorobné rozšíření cévy nebo srdce důsledkem oslabení jejich stěny chorobným, nejčastěji aterosklerotickým procesem.

anexe, □ *mez. právo* připojení stát. území cizího státu nebo jeho části k území jiného (anektujícího) státu jeho jednostranným aktem, zejm. násilným. Do 20. st. mez. právem dovolený způsob odvozeného nabytí stát. území.

Anežka Přemyslovna, sv. Anežka – 20.1.1205 až 2.3.1282, dcera Přemysla I. Otakara. 1233–34 zal. v Praze klášter sv. Františka řádu klarisek, 1234–38 první abatyše. Věnovala se péči o nemocné a chudé. Svatořečena 1989.

Anežský klášter □ klášter sv. Anežky Přemyslovny

Angara, ř. v Rusku na Sibiři; dl. 1 779 km, povodí 1,04 mil. km², stf. průtok v ústí 5 100 m³.s⁻¹. Vytéká z Bajkalu, ústí do Jeniseje. Kaskáda přehradních nádrží, největší Bratská (objem 169,3 mld. m³).

Angel [anchel], Salto Angel – vodopád v již. Venezuele na řece Churun v povodí Orinoka, nejvyšší na Zemi (979 m).

Angelico [andželiko] Fra, Fra Giovanni da Fiesole, zv. Beato Angelico – 1387 nebo 1400–18.2. 1455, it. malíř. Autor oltářních obrazů a fresek spojující got. citění s prvky florentské renesance.

Angelovci, dyn. vládnoucí v Byzanci 1185–1204. Za jejich vlády oslabena ústřední moc, Byzanc ztratila většinu balk. teritorií. 1204 po dobytí Konstantinopole křižáky A. svrženi.

angína, zánět mandlí (patrových nebo mandle jazykové či hltanové) způsobený viry nebo bakteriemi.

angina pectoris [pektoris], nemoc vzniklá nedokrevností věnčitých tepen; projevuje se záchvatovou bolestí za hrudní kostí, spojenou s úzkostí a pocením.

angiologie, vědní disciplína (součást vnitřního lék.), která se zabývá stavbou, funkcí, nemocemi a léčením cév a krevního oběhu. □ flebologie

Angiospermae □ krytosemenné rostliny

Angkor, soubor khméřských chrámů v Kambodži, sev. od j. Tonlesap. Angkor Wat je chrám z 1. pol. 12. st., zasvěcený Višnuovi; uprostřed ohradní zdi centrální stavba s věžemi, mnohakilometrová reliéfní výzdoba (postavy mužů, žen, bohů, zvířat). Angkor Thom, bývalé hl. m. Kambodže; urbanistický soubor z přelomu 12. a 13. st. s věžemi zdobenými soškami lidských tváří. Byl sídlem mnichů, panovníckého dvora i správních úřadů. Po dobytí Thajci 1432 poničen, hl. m. přesunuto 1434 do Phnompenhu.

Definitivně opuštěn po 1587, zarostl džunglí, objeven 1860, postupně obnovován. Památka svět. kulturního dědictví UNESCO.

Angkorské království, Kambudžaděša – khmerský hinduistický stát v 9.–13. st. v Kambodži, hl. m. Angkor Thom (pův. Jašódharapura). Ve 12.–13. st. mocenský rozmach, ve 14. a 15. st. podlehlo thajským nájezdům.

anglická hudba, lid. hudba žánrově rozrůzněná (písňe duchovní, námořnické, jarmareční); doklady umělé a. h. svědčí o rozvoji vícehlasu (13.–14. st.). Tvorba skladatelů 15. st. (J. Dunstable, asi 1390 až 1456) ovlivnila vývoj na evr. kontinentu. V 16. st. se rozvíjela anglickánská chrámová hudba (W. Byrd, 1543 až 1623), madrigalová tvorba (J. Dowland, 1563 až 1626) a skladby virginalistů. V 17. st. se prosadil fr. a it. vliv; k představitelům angl. barokní hudby patří H. Purcell (1659–1695, první angl. opera *Dido a Aeneas*, 1689) a Němec G. F. Händel. V 19. st. převládal vliv něm. romantismu (E. Elgar, 1857–1934). Hudbu 20. st. reprezentuje zejm. B. Britten. Rozvoj populární hudby nastal od 60. let (Beatles, Rolling Stones, Pink Floyd).

anglická kinematografie, vznikla 1896, v éře němeho filmu dominovala am. film. produkce. K změnám došlo po nástupu zvukového filmu: vznikaly dokumenty, hist. dramata a adaptace literárních děl. Po 2. svět. válce vynikli režiséři C. Reed (1906 až 1976), L. Olivier a zejm. D. Lean. Na přelomu 50. a 60. let vzniklo hnutí Free Cinema (T. Richardson, 1928–1991, J. Schlesinger, *1925), které bylo obdobou tvorby rozhněvaných mladých mužů v literatuře.

anglická literatura, nejstarší staroangl. písemné památky spadají do 7. a 8. st. (epos *Beowulf*, elegie, hádanky, přísloví). Vedle toho vznikaly lat. spisy, převážně náb. charakteru, i díla poučná a zábavná. Po normanském záboru 1066 se projevil vliv románských lit. útvarů (rytířské romány, zejm. příběhy artušovského cyklu, středověká povídka a kronika, v poezii alegorie a dvorská lyrika); největší význam mělo bás. dílo Chaucerovo. Drama dosáhlo vrcholu na přelomu 16. a 17. st. za vlády Alžběty I. (alžbětinské divadlo – Ch. Marlowe, W. Shakespeare, B. Jonson). V poezii byl oblíbený sonet a další lyrické žánry, v 17. st. sílila náb. tematika (metafyz. škola), vrcholící J. Miltonem. V porestauračním období se psala i vybroušená klasie. poezie a vznikly zárodky real. románu, který se začal rozvíjet v 18. st. (D. Defoe, H. Fielding), byly vydávány spisy fil., náb.-alegorické a sat. (J. Swift). V 2. pol. 18. st. se zrodil románový experiment Sternův, vznikl román sentimentální, pikareskní a gotický. Závěr st. byl ve znamení nastupujícího romantismu, předznamenáno poezíi Blakeovou a plně rozvinutého jezerní školou a G. G. Byronem, P. B. Shelleym a J. Keatsem. V 19. st. dominoval real. román (J. Austenová, sestry Brontëovy, Ch. Dickens, W. M. Thackeray, G. Eliotová, T. Hardy). Na sklonku 19. st. se vlivem estétského hnutí opět rozvíjelo drama (O. Wilde) a poezie, hl. impuls přišel poč. 20. st. s modernismem (T. S. Eliot, V. Woolfová, J. Joyce). Po 2. svět. válce se román vrátil částečně k real. tradici a reflektoval nový vývoj brit. společnosti (Angry Young Men – rozhněvaní mladí muži). Podobné tendence lze spatřovat i u poezie (Movement – hnutí, Groupe – Skupina) a dramatu (J. Osborne). Zároveň se v próze uplatnily literární experimenty spjaté s postmodernismem, v div. tvorbě se projevil vliv absurdního dramatu (H. Pinter) a zejm. v 70. letech rozmach polit. dramatu.

anglická revoluce, období 1640–60 a 1688–89, kdy došlo ke konfliktu mezi radikálním protestantským parlamentem a absolutistickými stuartovskými panovníky. Spory krále a parlamentu 1640–42 přerostly v obč. válku 1642–48, 1649–53 následovalo období parlamentní rep., kterou 1653–58 vystrídala Cromwellova diktatura. Po restauraci Stuartůvč 1660 byla proměna pův. absolutistické monarchie v monarchii konstituční dovršena slavnou revolucí 1688–89.

Anglická revoluce

1640	
duben–květen	krátký parlament
listopad	počátek dlouhého parlamentu (do 1653)
1641	odmítnutí královy samovlády; poslanci vyhlásili právo parlamentu sestavit vlastní vládu
1642	po nezdařeném pokusu zatknout předáky opozice opustil Karel II. Londýn a sbíral vojsko proti parlamentu; počátek občanské války
1644	vítězství reorganizovaných parlamentních vojsk vedených O. Cromwellem u Marston Mooru
1645	rozhodující porážka královských oddílů v bitvě u Naseby
1646	Karel I. se vzdal Skotům, kteří jej za uhrazení válečných výloh 1647 vydali parlamentu
1647	spory mezi presbyteriány, levellery a independenty (mezi parlamentem a Cromwellovou armádou); útěk krále
1648	Cromwellovo rozhodující vítězství v Prestonu, konec občanské války, král podruhé zajat; obsazen Londýn, političti odpůrci vyhnáni z parlamentu (kusý parlament)
1649	poprava Karla I., potlačení vzpoury diggerů; 19.5. vyhlášení rep. (zrušení král. hodnosti a Horní sněmovny)
1649–51	vyslání armády k pacifikaci Skotska a Irska
1653	O. Cromwell rozehnal dlouhý parlament a stal se lordem protektorem
1658	Cromwellova smrt
1659	obnovena parlamentní republika, počátek jednání s Karlem II.
1660	obnovena monarchie, restaurace Stuartůvč
1688–89	slavná revoluce – Anglie konstituční monarchií

anglická východoindická společnost ⇨ východoindické společnosti

anglické divadlo, poč. středověkého náb. divadla od 11. st., vrcholné období v 14. a 15. st. (mysteria, miráky). Světské divadlo reprezentovaly morality, interludia a frašky. Od pol. 16. st. existovaly profesionální div. skupiny. Hráló se na nádvorech hostinců s ochoty a z tohoto prostorového uspořádání se vyvinul typ alžbětinské div. budovy; první postavena 1576. Alžbětinské divadlo se provozovalo jako profesionální městské divadlo, amatérské divadlo řemeslníků, školské divadlo a později i dvorské divadlo. 1642–60 divadla uzavřena, po 1660 získala v Londýně monopol dvě divadla: Drury Lane (zal. 1663) a Covent Garden. Prosazoval se vliv fr. klasie. dramatu a italské opery. V 18. st. probíhaly spory mezi monopolními a periferními divadly, vznikaly nové žánry (1728 *Žebrácká opera* J. Gaye), došlo k reformě dramatu (sentimentální drama, salonní komedie), hry W. Shakespeara vrátil na jeviště D. Garrick. V romantismu ovládly jeviště melodramy, výpravné hry a virtuozní herecké osobnosti (E. Kean). V 2. pol. 19. st. vzrostl počet divadel, pokračoval kult hereckých hvězd, uváděl se Shakespeare poprvé bez úprav. Koncem 19. st. začal vliv naturalismu, kolem 1900 se objevily první modernistické režie E. G. Craiga. V 1. pol. 20. st. se centrem a. d. stal Old Vic a shakespearovské festivaly ve Stratfordu. Po 2. svět. válce nastoupila spol. angažovaná generace dramatiků (J. Osborne), poetické drama (T. S. Eliot), později absurdní drama (H. Pinter, T. Stoppard) a divadlo krutostí. K význam. režisérům patří P. Brook a J. Littlewoodová. K předním nekomerčním divadlům se řadí Royal Shakespeare Company (zal. 1960) a

National Theatre (zal. 1962).

anglické výtvarné umění, formovalo se pod anglosaským a normanským vlivem (těž podněty umění severského a írského). Mimořádných hodnot dosáhla středověká knižní ilustrace a got. architektura, jejíž tradice přetrvala do 19. století. Mal. škola 17. a 18. st. (J. Reynolds, T. Gainsborough, W. Hogarth) vyvrcholila v pol. 19. st. díly krajinářů, kteří ovlivnili evr. impresionismus (W. Turner, J. Constable). Na evr. území pronikla také vlna angl. romantismu (preraffaelité). K význam. svět. osobnostem 20. st. patří sochař H. Moore a malíř F. Bacon.

anglický roh, hud. nástroj dechový (dřevěný); altový hoboj v ladění F, psaný rozsah (b)h – f³ zní o kvintu níž es (e)–h².

anglický valčík ⇨ waltz

Angličané, vl. jm. the English – národ ve Velké Británii (53,3 mil., 1990), Irsku a v zámoří (býv. kolonie). Potomci keltských a germ. kmenů smíšených s Normany; tvořili jádro evr. přistěhovalců do USA, Austrálie, Jihoafrické republiky. Jazyk (angličtina) je nejrozšířenější jazyk mezinettické komunikace (jako mateřský nebo druhý jazyk jej užívá asi 450 mil. lidí; 1991).

angličtina ⇨ germánské jazyky

Anglie, angl. England – hist. země Spojeného král. Velké Británie a Sev. Irska, ve stř. a již. části o. Velká Británie; 130 357 km², 48,9 mil. obyv. (1995), hl. m. Londýn. Člení se na 7 metropolitních hrabství (včetně hl. m.) a 39 hrabství. – Anglosaská území sjednocena v 9. st. Wessexem (Alfréd Veliký), 1066 dobytá Normany, 1707 zákonem o unii spojena se Skotskem a 1801 s Irskem.

anglikanismus [-nyz-], vedle luterství a kalvinismu třetí hl. směr reformačního křesťanství. Hist. vychází z reformace na brit. ostrovech. Zásada, že v církvi nemá být měněno nic, co neodporuje Božímu slovu, způsobilá, že a. ponechal v platnosti řadu tradic z předreformačního stadia vývoje záp. církve.

anglikánské církve, církve hist. navazující na anglikanismus. Jsou organizovány teritoriálně zejm. v býv. brit. koloniích. Jsou samostatné, ale v 2. pol. 19. st. se sdružily ve společenství církví (Anglican Communion). Mají biskupské církevní zřízení.

anglistika [-ty-], obor zabývající se jazykem, historií a kulturou angl. mluvících zemí, zejm. Velké Británie, Austrálie, Nového Zélandu; pro USA se nověji užívá pojem amerikanistika.

anglo-afghánské války, tři války vedené Velkou Británií s cílem kolonizovat Afghánistán: v první válce 1838–42 Britové poraženi; ve druhé 1878–80 obsadili zejm. Kandahár a vnutili afghánské vládě protektorátní smlouvu, přes velká protibrit. povstání udrželi částečně vliv v zemi; třetí válka vypukla 1919 po vyhlášení nezávislosti Afghánistánu a skončila brit. neúspěchem.

anglo-americká válka 1812, v Sev. Americe mezi USA a Velkou Británií; ozn. jako druhá válka za nezávislost. Vyrována mocenskými zájmy a ekon. spory (am. obchod s Francií) za napoleonských válek. Britové uhájili Kanadu a vypálili Washington; mírem 1814 byl uznán předvá. stav a plná suverenita USA.

anglo-búrská válka 1899–1902, ozbrojené konflikty mezi brit. armádou a búrskými rep. Transvaal a Oraňsko, úsilí Velké Británie o anexi obou států. Po těžkých bojích a silném odporu Búrů brit. vojska okupovala jihoafr. území a 1902 likvidovala i odpor guerillových jednotek Búrů.

anglo-nizozemské války, tři války ve 2. pol. 17. st. o vedoucí postavení ve svět. nám. obchodě. V první 1652–54 obhájila Anglie navigační akta namířená proti Nizozemsku; ve druhé 1664–67 získala Anglie nez. državy v Sev. Africe (Nový Amsterdam); ve třetí 1672–74 dosáhla rozhodující převahy nad Nizozemskem za niz. války 1672–78 Ludvíka XIV.

anglo-španělská válka 1587–1604, konflikt mezi anglickánskou Anglií a kat. Španělskem; začal 1587 po popravě Marie Stuartovny. Španělé podporovali kat. opozici v Irsku, Anglie protestantské Nizozemsko. Šp. invaze do Anglie se nezdařila, odrazen i druhý pokus 1601. Mír uzavřen po nástupu Stuartůvč 1604. ⇨ Alžběta I.; Armada Invencible; Drake, sir Francis; Filip II.

anglosaská království, sedm germ. kmenových král. v Anglii v 6.–10. st. vytvořených kmeny Anglů, Sasů a Jutů, které pronikaly do Anglie od pol. 5. st.: tři saská (Wessex, Sussex, Essex), tři Anglů (East Anglia, Northumbria, Mercia) a jutský Kent. Také užíván název heptarchie (sedmivládí). V 9. a 10. st. se prosadili při sjednocování vládci Wessexu.

Angola, Angolská republika, port. República de Angola – stát v jz. Africe při Atlantském oceánu; 1 246 700 km², 10,77 mil. obyv. (1995), hl. m. Luanda. – Většinu území zaujímají náhorní plošiny v nadmořské výšce 1 500–1 800 m, nejvyšší je masiv Moco, 2 620 m. Trop. podnebí je zmírnováno v pobřežní nížině studeným Benguelským proudem a ve vnitrozemí nadmořskou výškou. Vodní toky jsou lemovány vždyzelenými galeriovými lesy, řídké savanové lesy přecházejí k J ve stepi a poušti. – Kmeny skupiny Bantu (90 %). Úř. jaz. portugalsltina. Náb. (1990): kř. 88 %, tradiční afr. 9,5 %. Koje-necká úmrtnost 170 ‰, stř. délka života 48 let (1995). – Málo rozvinutý agrární stát se začínajícím těžebním průmyslem. Značné surovinové zdroje a předpoklady pro zeměd. výrobu. HNP 410 US \$/obyv., státní dluh 11,5 mld. US \$ (1995). – Zeměd. využívá 3,4 % rozlohy; hl. plodiny kávovník, sisal, bavlník, banánovník, kukuřice, cukrová třtina, maniok. Savanové a galeriové lesy 42,5 % rozlohy. Chov skotu. – Těží se ropa, diamanty, sůl. Prům. potr., chem., textilní. – Mez. letiště Luanda. Hl. přístavy Lobito, Luanda, Namibe. Využívá se ropa, diamanty, káva. Měn. jed. 1 kwanza (AOK) = 100 lewi. Státní

zřízení: republika, v čele prezident; jednokomorový parlament. – Správní členění: 18 provincií.

angolská literatura, v port. jazyce existovala před 2. svět. válkou. Od 50. let silil v a. l. protikolonialistický tón. Dominantní postavení si udržuje poezie – A. A. Neto (1922–1979, od 1975 prezident Angoly; č. výbor *Posvátná naděje*), A. Jacinto (*1924), C. Andrade (*1936), H. Guerra (*1937).

Angora ⊃ Ankara

Angra de Heroísmo, přístavní m. v Portugalsku, v Azorách na o. Terceira; 12 156 obyv. (1981). Památka svět. kult. dědictví UNESCO.

Angola – dějiny

14. st.	v sev. části A. konžská říše
15.–17. st.	stát Ngola
1482	příchod prvních Portugalců
16. st.	počátek port. kolonizace pobřeží
18.–19. st.	pustošení země, vyvezeno několik milionů otroků
1885	A. oficiálně port. kolonie
30. léta 20. st.	počátky rezistence domorodého obyvatelstva
1953	A. byla formálně prohlášena zámořskou provincií Portugalska
50.–60. léta	rozvoj nár.osvob. hnutí, vznik odbojových organizací
1974	po pádu Salazarova režimu Portugalsko zahájilo dekolonizaci Angoly
1975	proklamace nezávislosti
1975–76	obč. válka mezi býv. odbojovými organizacemi; člen OSN; intervence kubánských jednotek, nastolen marxistický režim
2.pol. 70. let až 1. pol. 80. let	opakované vojenské intervence JAR, okupace jižní části A. vojsky JAR
1979	prezident J. E. dos Santos (*1942, MPLA – Lid. hnutí za osvobození Angoly)
80. léta	rezistence Nár. svazu pro úplnou nezávislost A. (UNITA) podporovaného JAR
1988	uzavřena dohoda o odchodu kubánských jednotek
1989	jíhoaf. armáda vyklidila okupované území
1991	ukončeno stahování kubánských jednotek, dohoda mezi vládou a organizací UNITA o zastavení občanské války; příchod jednotek OSN
1992	první svobodné volby; prez. opět J. E. dos Santos; změna ústavy, odklon od marxismu
1993–94	pokračování občanské války, hladomor
1994	exkláva Cabinda získala autonomii; smlouva mezi vládou a organizací UNITA o ukončení obč. války; amnestie pro příslušníky UNITA
1997	ustavena vláda národního usmíření, zvl. pravomoci pro vůdce UNITA v parlamentu

angrešt ⊃ srstka

angström [angstrem], zn. Å – stará délková jednotka užívaná ve spektroskopii; 1 Å = 10⁻¹⁰ m.

Ångström [angstrem] Anders, 13.8.1814–21.6.1874, švéd. fyzik a astronom. Spoluzakl. spektroskopie; zabýval se studiem spektra Slunce, kde 1862 objevil vodík a které 1868 zmapoval.

Anguilla [engvila], o. v sev. části Malých Antil; 96 km² (včetně o. Sombroero), 10 300 obyv. (1994, černoši a mulati), správní středisko The Valley. O. s korálovými útesy. Trop. podnebí zmírněvané pasáty; trop. cyklony. Úř. jaz. angličtina. Protestantské náboženství. Roční přírůstek obyv. 1,4 % (1985–90). – Britská kolonie s vnitřní autonomií. Pěstují se obilniny, zelenina, ovoce, bavlník. Chov skotu a ovcí; rybolov. Získávání mořské soli. Rozvíjí se cestovní ruch. Mezinárodní letiště Wallblake. Měn. jed. 1 východokaribský dolar (XCD) = 100 centů.

A. Ångström

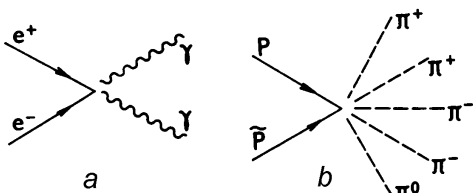
Anguilliformes ⊃ holobřiši

z **Anhaltu** Kristián, 11.5.1568–17.4.1630, něm. diplomat a válečník; od 1590 ve službách falckých kurfiřtů. V bitvě na Bílé hoře 1620 jeden z velitelů č. stavovského vojska.

Anhui, An-chuej – provincie na V Číny; 139 900 km², 56,18 mil. obyv. (1990), správní středisko Hefei. Intenzivní zeměd. (rýže, zelenina, čajovník). Těžba uhlí. Prům. zpracovává zeměd. suroviny. – 481 př. n. l. poč. čín. osídlení, ve 2. pol. 19. st. rolnická povstání. Za 2. svět. války většina území okupována Japonci. 1946–49 pod kontrolou Kuomintangu, od 1954 provincie Číny.

anhydrid, sloučenina vzniklá z jiné sloučeniny (svého prekurzoru) odnětím jedné či více molekul vody, např. acetanhydrid vzniklý dehydratací kyseliny octové: 2 CH₃COOH → CH₃CO–O–COCH₃ + H₂O.

Anchorage [enkoridž], m. v USA ve státě Alaska v Aljašském zálivu; 248 296 obyv. (1995). Nejvýzn. hosp. středisko a nám. přístav na Aljašce, voj. a let. základna. Lov a konzervace ryb, prům. dřevařský. Mez. letiště. Univ. (1957). – Zal. 1914 v souvislosti se stavbou železnice.

Anihilace párů: *a* elektron-pozitron, *b* proton-antiproton; γ gama záření, π piony

anihilace [-ny-], □ fyz. zánik částice nebo kvazičástice, nejčastěji její přeměnou na jiné částice či při srážce částice s antičásticí.

anilin [-ny-], aminobenzen, C₆H₅NH₂, nejjednodušší aromatický amin; bezbarvá, na vzduchu tmavnoucí toxická kapalina; palivo raketových motorů, přísada barviv, surovina při výrobě herbicidů, fungicidů.

animace [-ny-], vytváření iluze pohybu při zobrazování; iluze se dosahuje rychlým

střídáním jednotlivých obrazů.

animal rationale [anymal racionále, lat.], tvor rozumný, nadaný vědomím. Pův. pojem fec. filosofie (*zoon logon echon*), který přijal zejm. R. Descartes, u nějž v mechanistických důsledcích vede k dualismu ducha a těla.

Animalia ⊃ živočichové

animismus [-ny-], víra v existenci nadpřirozených bytostí a sil, projevujících se ve všech předmětech a jevech a působících na člověka. Považuje se za ranou vývojovou náb. formu.

animovaný film [-ny-], druh film. tvorby, ve kterém kamera postupně snímá statické obrazy a iluze pohybu vzniká spojením krátkých snímků (1–2 film. okénka) jednotlivých fází. Kromě klas. způsobů animace (kresba – kreslený film, loutka – loutkový film) existují i netradiční metody (rytí kresby do emulze filmu, animace různých materiálů: písek, vlna, sklo). Od 60. let 20. st. se vyvíjejí elektronické metody, při kterých je pohyb vytvářen vizuální kompozicí elektronických zařízení. Zakl. českého a. f. jsou H. Týrlová, J. Trnka a K. Zeman. ⊃ ploskový film

animozita [-ny-], předrážděnost; zaujatost (předpojatost, nenávisťnost) vůči něčemu, někomu.

anion [-ny-], aniont – záporný ion; částice atomárního nebo molekulového typu se záporným elektrickým nábojem.

anizofylie ⊃ nestejnolistost

anizogamety [-ny-], gamety, které se vzááj. liší velikostí a tvarem.

anizotropie [-ny-], závislost fyz. vlastností látek na směru, ve kterém se měří. ⊃ ortotropie

Anjouovci [anžuovci], fr. šlechtický rod; vedlejší větev Kapetovců; získali vládu 1245 v Provinci, 1246 v Anjou, 1266 v Neapolsku a na Sicilii, 1308 v Uhrách a 1370 v Polsku.

Anka Paul, *30.7.1941, kan. zpěvák, skladatel a herec syrského původu. Úspěchu dosáhl písní *Diana* a spolu s E. Presleyem se stal idolem generace.

Ankara, dříve Angora – hl. m. Turecka na Anatolské plošině, 870 m n. m.; 2,78 mil. obyv. (1994). Prům., stroj. a textilní. Centrální úřady, kult. zařízení, několik univ. (nejst. 1946). Mez. letiště Esenboğa. Mauzoleum Atatürka. – Zal. v 7. st. př. n. l., od 4. st. n. l. náležela Byzancii, ve 14. st. dobyta Osmany, v době Atatürkova sídlo rev. vlády, od 1923 hl. m. Turecka.

Anna Boleynová [bulinová], 1507–19.5.1536 (popravena), druhá manželka Jindřicha VIII., matka Alžběty I.; od 1533 angl. královna.

Anna Klévková, 22.9.1515–28.7.1557, čtvrtá manželka Jindřicha VIII. od 1540, krátce poté manželství rozvedeno. ⊃ Cromwell Thomas

Annaba, dříve Bône – m. v sv. Alžírsku u Středozemního moře; 305 526 obyv. (1987). Středisko hut. železa. Dop. křižovátka, nám. přístav (vývoz rud železa, fosfátů, zeměd. produkce), mez. letiště. – Zal. asi ve 12. st. př. n. l. Foiničany, v řím. době název Hippo Regius. 431 zničena Vandaly, 533 dobyta byz. Justinianem, 697 připojena k arab. chalífátu. 1832 ovládnuta Francouzi.

Annales [anal], fr. historiografická škola; nazvaná podle čas. *Annales d'Histoire Économique et Sociale* (Kronika hosp. a soc. dějin), zal. 1929. Klade důraz na soc.-ekon. a kult.-antropologickou analýzu a podněcuje interdisciplinární výzkum. Hl. představitelé: M. Bloch, F. Braudel.

Annam [čín., pacifikovaný jih], stř. část Vietnamu. Název používán při obsazení Čínou od konce 7. do poč. 10. st. a poč. 15. st.; převzat Francouzi v době jejich kolonizace Vietnamu, od 1883 fr. protektorát. ⊃ Indočina

Annapurna, h. štít v Himálaji v Nepálu; 8 091 m. První zlezená osmitisícovka (1950, fr. výprava M. Herzoga, *1919).

Annelida ⊃ kroužkovci

anno [anó, lat.], v roce, roku, léta Páně (anno Domini, A. D.).

anoda, kladná elektroda; elektroda, na níž probíhá reakce oxidačního typu; při elektrolýze elektroda, ke které se pohybují anionty. ⊃ katoda

anodická ochrana [-dy-], způsob ochrany kovů proti elektrochem. korozi. Přesun potenciálu korodující soustavy do pasivní oblasti např. připojením vyššího vnějšího potenciálu. ⊃ katodická ochrana

anodická reakce [-dy-], zákl. proces elektrochem. koroze; rozpouštění kovu v korozním prostředí.

anodické povlaky [-dy-], ochranné povlaky na povrchu kovů, které se v korozním prostředí chovají ve spojení s podkladovým kovem jako anoda, např. pozinkovaný ocelový plech.

anofeles ⊃ Anopheles

anoli ⊃ leguánoviti

anomálie, nepravidlost; □ *biol.* vývojová odchylka orgánu od normálního tvaru neumožňující jeho normální funkci; □ *astr.* úhel popisující pohyb tělesa po dané eliptické dráze: a) pravá a. – úhel mezi průvodícím tělesa a přímkou apsid; b) excentrická a. – úhel mezi spojnicí středu elipsy a průmětu tělesa na soustřednou kružnici a přímkou apsid; c) střední a. – úhel měřený u středu elipsy od pericentra, pravidelně rostoucí během celého oběhu.

anomalistický měsíc [-ty-], doba oběhu Měsíce kolem Země vzhledem k perigeu Měsíce; trvá 27,554 6 dne. Měsíc během a. m. opíše úhel větší než 360°.

anomalistický rok [-ty-], doba mezi dvěma průchody Země perihéliem; trvá 365,259 6 stř. slunečního dne. Země během a. r. opíše úhel větší než 360°. Je o 4 min 43,5 s delší než siderický rok.

anomer, epimer – jeden z dvojice izomerů, který se liší pouze konfigurací jediného centra konfigurační izomerie, např. α-D-glukosa lišící se od β-D-glukosy jen konfigurací acetalového uhlíku. ⊃ diastereoizomerie; glukosa

anomerie ⊃ epimerie

anomie, sociální situace, kdy dochází k rozkladu a zhroucení normativního řádu (soustavy hodnot) společnosti nebo spol. skupiny. V sociologii pojem zavedl E. Durkheim.

anonymita, neuvedení nebo zatajení jména, bezjezennosti; soc. vztah, v němž jeden ze subjektů vztahu (individuum, soc. skupina) vystupuje z různých příčin záměrně bez vl. jména.

anonymní FTP archiv, v Internetu označení pro uzel fungující v roli veřejně přístupného archivu souborů. Uživatel se k archivu přihlašuje pod uživatelským jménem anonymous (anonymní uživatel) a soubory si k sobě přenáší pomocí protokolu FTP.

Anopheles [-fe-], anofeles – rod dvoukřídlého hmyzu z čeledi komárovitých; některé druhy přenáší malárii.

Anoplura ⊃ vši

anorektikum [-ty-], léčivo potlačující pocit hladu; používá se při léčbě otlosti.

anorexie ⊃ mentální anorexie; nechutenství

Poloha těla komára vůči podkladu: *a* Culicinae, *b* Anopheles

anorganická chemie [-ny-], chemický obor; zabývá se chemií všech prvků a jejich sloučenin, kromě téměř všech sloučenin (organických) uhlíku. Studuje jejich chem. stavbu, metody přípravy a obecné principy těchto metod, zákonité vztahy mezi jejich chemickou stavbou a chemickými a fyzikálními vlastnostmi. ⊃ organická chemie

anorgasmie, sexuální porucha spočívající v nemožnosti dosáhnout orgasmu. Příčiny mohou být anat., fyziol., ale zejm. psychického charakteru.

anortit [-ty-], minerál, $\text{CaAl}_2\text{Si}_2\text{O}_8$; bezbarvý, bílý, žlutavý, tvrdost 6–6,5; ze skupiny plagioklasů.

anortozit, hlubinná vyvřelá hornina z plagioklasu (labradorit až bytownit), středně až hrubě zrnitá.

Anostraca ⊃ žábronožky

anotace a) stručná poznámka nebo vysvětlivka k textu; b) obsahová charakteristika díla nebo jeho části s příp. údaji o autorovi, zaměření, určení.

Anouilh [anuj] Jean, 23.6.1910–3.10.1987, fr. dramatik (*Le Bal des voleurs* – *Karneval zlodějů*, *La Répétition* – *Zkouška*, *Pauvre Bitois* – *Chudák Bitois*, *Cher Antoine* – *Dráhý Antonín*, *Antigone* – *Antigona*, *L'Alouette* – *Sktivánek*).

Anselm z Canterbury [kentrbery], 1033–21.4.1109, filozof a teolog it. původu; arcibiskup, představitel středověkého real. platonického směru, tzv. otec scholastiky. Viru nadřazoval rozumu a vědě. Autor ontologického důkazu boží existence (i ten, kdo Boha popírá, má ho již ve své mysli jako předmět popírání).

Anseriformes ⊃ vrubozobí

Anshan [anšan], An-šan – m. na SV Číny v provincii Liaoning; 1,20 mil. obyv., v adm. hranicích 1,39 mil. obyv. (1990). Těžba uhlí, hut. železa (ocelárny, válcovny, kokosárny, těžké strojírenství). – Zal. 1387 jako poštovní stanice, 1587 opevněn Mingy. Za rus.-jap. války 1904–05 téměř zcela zničen, po 1909 postupně obnoven.

ANSI, angl. American National Standards Institute, Národní standardizační a normotvorný institut USA – am. instituce, která vytvořila mnoho obch. a komunikačních standardů s celosvět. významem, např. znakovou sadu ASCII, rozhraní SCSI, ANSI verze programovacích jaz. (C, COBOL, FORTRAN). Zal. 1918, sídlí v New Yorku.

anšlus, něm. Anschluß – politika připojování území s ním. obyvatelstvem k Německu; realizovaná po nástupu nacistů k moci, uplatňovaná vůči Rakousku (pokus o puč 1934; a. 1938) a ČSR (mnichovská konference 1938).

antacidum, léčivo snižující kyselou reakci žaludeční šťávy její neutralizací, např. uhličitany, nebo absorbcí, např. sloučeniny hliníku, nebo jinými mechanismy, např. omezením její sekrece.

antae [anté], anta – zesílené čelo stěny ant. architektury, vyjádřeně patkou a hlavicí použitého sloupového řádu.

antagonismus [-nyz-], protiklad, rozpornost, nepřátelství (a. osobní, třídní, národnostní); ⊃ *biol.* protichůdný, příp. i vzáj. se rušící účinek různých látek vstupujících do buňky. V ekologii vztah mezi populacemi dvou druhů organismů, které se vzáj. negativně ovlivňují.

Antalya [antalja], m. na J Turecka na pobřeží Středozemního moře; 379 000 obyv. (1990). Správní středisko stejnojmenné provincie. Rozvíjející se centrum jihoturecké riviéry. Nám. přístav, mez. letiště.

Antananarivo, Antanánarive, dríve Tananarive – hl. m. Madagaskaru, ve vnitrozemí 1 431 m n. m.; 1,05 mil. obyv. (1993). Hosp., polit. a kult. středisko státu. Zpracovatelský prům., hl. potravinářský. Dop. křížovatka, mez. letiště. Univ. (1961). – Zal. v 17. století.

antarktická oblast [-ty-], floristická oblast. Ze všech oblastí světa nejchudší, největší zastoupení mají mechorosty a lišejníky.

antarktické podnebí ⊃ polární podnebí

Antarktický poloostrov [-ty-], v záp. Antarktidě, odděluje moře Weddellovo od Bellingshausenova. Jeho již. část se nazývá Palmerova země, sev. část Grahamova země. Hornatý, částečně zaledněný. Četné sezonní i stálé vědeckovýzk. stanice.

Antarktida [-ty-], Antarktis – jihopolární pevnina; 13,2 mil. km² (8,8 % souše Země), včetně šelfových ledovců 14,1 mil. km², bez trvalého osídlení (asi 5 000 osob roč. ve věd. a met. stanicích). Je obklopena již. okrajovými moři Atlantského, Tichého a Ind. oceánu. Pevninský štít překrývá z 99 % ledovcový štít, který představuje asi 80 % svět. sladkovodních zásob. Výchozy skalního podloží (nejvyšší h. Vinson, 4 897 m) jsou jen ojediněle obnaženy. Střední výška povrchu (2 040 m) je největší ze všech kontinentů. Drsné polární podnebí s extrémně suchou ledovou pouští (abs. minimum – 89,2 °C). Nedostatek srážek, na většině území 50–650 mm ročně. Rostlinstvo a živočišstvo chudé. Ve snaze uchránit životní prostředí A. byly přijaty: *Antarktická smlouva o mírově vědecké spolupráci a demilitarizaci* (1959; 1992 39 signatářů), *Dohoda o ochraně fauny a flóry Antarktidy* (1964), *Konvence o ochraně antarktických tuleňů* (1972), *Konvence o ochraně živých mořských zdrojů Antarktidy* (1980), vyhlášení A. chráněným přír. parkem (1989), *Protokol o ochraně přírodního prostředí Antarktidy a Dohoda o zákazu těžby nerostných surovin do r. 2041* (1991). Smlouva o A. z 1959 pozastavila územní nároky států na jednotlivé části Antarktidy.

Antarktis [-ty-], již. polární oblast zhruba vymezená izotermou 10 °C nejteplejšího měsíce; zahrnuje Antarktidu s ostrovy a okrajovými moři. Často synonymum pro Antarktidu.

antecedence, předpoklad, podmínka; ⊃ *genet.* převládající vliv jednoho z předků na genotyp jedince.

antecedent ⊃ implikace

anténa, zařízení (vodíče určitého vhodného geom. tvaru) sloužící k vysílání (vysílací a.) a příjmu (přijímací a.) rádiových elmag. vln. ⊃ radiolokační anténa; směrovost antény

anteneandertálec ⊃ člověk steinheimský

antepozice, ⊃ jaz. postavení jaz. prostředku před jiným, s nímž tvoří nedílný celek (*černá díra*). ⊃ postpozice

antelmintika [-ty-], antihelminatika – léčiva proti červům cizopasícím ve střevech (helmintům), kteří jsou působením a. usmrceni nebo ochrnuti (a vyloučeni spolu se stolici).

antheridia ⊃ gametangia

Anthocerotopsida ⊃ hlevíky

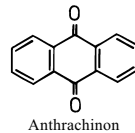
anthokyany, deriváty fenylpropanu. Rostlinná barviva květů a plodů rozpuštěná

v buněčné šťávě vakuol. V kyselém prostředí jsou červená, v zásaditém modrá. Mezi a. patří např. delfinin.

Anthony [tenony], Anthony Island – ostrov v nejjiž. části ostrovů královny Charlotty v Kanadě v Brit. Kolumbii. – Pozůstatky osídlení indiánským kmenem Haida, zachovaná část vesnice (obydli, totemy, pohřební sloupky). Památka svět. kult. dědictví UNESCO.

Anthozoa ⊃ korálnatci

anthrachinon, 9,10-anthrachinon – aromatický diketon odvozený od anthracenu $\text{C}_{14}\text{H}_{10}$; žluté jehličkovité krystalky; použití k výrobě barviv a peroxidu vodíku; ⊃ *farm.* deriváty a. se vyskytují v houbách, v některých čedičích jednoděložných a dvouděložných rostlin. U mechorostů a nahosemenných chybějí. Ojediněle se vyskytují i u živočichů. Je známo asi 40 různých typů (dianthron).

Anthrachinon

Anthropoidea ⊃ opice

Anthurium, chvostokvět – jednoděložná rostlina z čeledi áronovitých s červeným nebo až bílým toulcem.

antianemika [-ty-], prostředky proti chudokrevnosti (anémii).

antiarytmika [-ty-], léčiva, která při poruchách srdečního rytmu normalizují vznik a rozvod impulzů v srdečním svalu.

antiastmatika [-ty-ty-], léčiva používaná při průduškovém astmatu v závislosti na pův. onemocnění (např. antihistaminika při astmatu alergického pův.) a na jeho průběhu (např. bronchodilatancia).

antibiotika [-ty-ty-], org. látky vytvářené mikroorganismy nebo synteticky připravované, které i v nízkých koncentracích (10^{-5} g/ml) zabraňují pomnožování bakterií (a. bakteriostatická) nebo je hubí (a. baktericidní). Některá a. působí proti houbám (polyenová a.) a nádorům.

antibióza [-ty-], potlačování životních projevů jednoho organismu jiným organismem. ⊃ symbióza

antiblokovací systém ⊃ ABS

anticipace [-ty-], předjímání, předvídaní, předzvěst; ⊃ *fil.* předběžné přesvědčení, že něco, co nebylo dokázáno, je pravda.

antická demokracie [-ty-], forma ant. státu, rozvíjející se ve starověkých, zejm. řec. městech, později i v Římě. Byla přímou demokracií, tj. organizací všech dospělých svobodných občanů (mužů). Obč. práva neměli přistěhovalci, cizinci a otroci.

antická hudba [-ty-], hud. projev starověkých Řeků (jednohlasý sólový nebo sborový zpěv s doprovodem nástrojů) byl spojen úzce s poezií, divadlem a tancem; hud. teorie (Pythagorás, Aristotelés, Platón) se stala vzorem evr. středověké hud. teorie. Římané přejali hud. teorii i praxi od Řeků; hudba se uplatňovala v divadle, cirku a při hostinách; pramenem je spis *De institutione musica* (O základech hudby) od Boëthia (480–524).

antická literatura ⊃ řecká literatura antická; římská literatura

antické divadlo [-ty-], řec. a řím. divadlo ve starověku od 6. st. př. n. l. v oblasti Středomoří a Blízkého východu. Vznikly zde základy evr. divadla a dramatu. Poč. v Řecku v souvislosti s kultem boha Dionýsa, jehož každoroční oslavy se proměnily v pořádání div. her formou soutěže. Tragédie se vyvinuly z *dithyrambu* a komedie z improvizovaných falických písní *kommos*. Autory tragédie byli Aischylos, Sofoklès a Euripidés, starou atickou komedii reprezentuje Aristofanés a novou atickou komedii Menandros. Uváděly se tři tragédie jednoho autora (trilogie) doplněné satyrským dramatem. Hrál se v přír. divadlech (*theátron*) stavěných ve svazích; div. prostor se skládal ze stupňovitého půlkruhového hlediště, orchestry a prosceia, za kterým stála budova (*skéné*). 338–326 př. n. l. první kamenné divadlo v Athénách pro 10 000 diváků, další vznikla v Epidauru a Efesu. Zpočátku hráli dva herci, Sofoklès zavedl třetího. Hrál se ve slavnostních kostýmech s maskami, ženské role hráli muži. V období helénismu vznikly herecké spolky k pořádání představení. – Řím. divadlo se konalo v rámci svátků a scénických her (*ludi scaenici*) a napodobovalo řecké. 240 př. n. l. přenesl do Říma Livius Andronicus (asi 284 – asi 204) řeckou tragédii a komedii, Naevius (asi 270 – asi 200) vytvořil římské drama, vznikly žánry *fabula togata* (římská komedie) a *fabula palliata* (řecká komedie), ozn. podle kostýmů herců. Z autorů komedií vynikli Plautus a Terentius. Dalšími žánry byly attelána, pantomimus a mimus (herci – poprvé i ženy – předváděli kratší parodie a satiry na různá témata). Vznikala kamenná divadla podle řec. vzoru, ovšem ve volném prostoru, a měnila se v uzavřenou budovu s půlkruhovým hledištěm, půlkruhovou orchestrou a jevištěm s bohatou soch. výzdobou.

Achilles a Ajax hrající v kostky, detail výzdoby řecké amfory z 6. st. př. n. l.

antické výtvarné umění [-ty-] a) umění národů ant. světa, zejm. starověké umění egejské, řec., etruské, římské, rané kř. a rané byz.; b) v užším smyslu řec. a řím. umění ant. starověké. Řec. navázalo na egejské výt. umění, překonalo je v archaickém období (8. st. až 1. pol. 5. st. př. n. l.) a dospělo k vl. výt. projevu ve všech oborech tvorby. V klas. období (480–1. pol. 4. st. př. n. l.) jsou nejprůzračnějším projevem architektury sloupové chrámy v dórské, iónské a korintské řádě, klas. malba (vázové malířství) a sochařství (Feidiás, Myrón, Polykleitos z Argu, Praxitelés, Skopás) dospěly k rovnováze ušlechtilého typového idealismu a realismu. V helénistickém období (od 1. st. př. n. l.), kdy se řec. panství rozšířilo na východ a došlo k prolínání řec. a orient. prvků, přešla klas. umělost k projevům naturalismu a k formalismu. Arch. rozvíjela tech. stavby (maják na ostrově Faros, vododvody) a divadla, kombinovala arch. řády, pův. tektonické články měnila na dekorativní. Malířství rozvinulo žánr a krajinomalbu. Pro soch. (monumentální i drobná terakotová plastika) se stal typický dynamismus, zobrazování krajnosti a individualizovaný portrét vč. karikatury. Po 2. st. se začaly napodobovat klas. vzory. Řec. výt. umění ovlivnilo zejm. umění ant. Říma, programově se k němu přihlásila renaissance. – Řím. výt. umění (3. st. př. n. l. – 5. st. n. l.) přetavilo prvky etruského, z něhož vyšlo, a silný řec. vliv v osobitý projev, na němž stavělo pozdější evr. umění. Proti řec. článkové architektuře stavělo masivní zděné stavby s novými prvky (oblouk, klenba), v plastice a malbě se uplatnil realismus (individuální portrét, konkrétní hist. děj) na rozdíl od řec. sklonu k typizaci a harmonii.

anticyklona ⊃ tlaková výše

antičástice [-ty-], objekt existující ke každé elementární částici; má s ní stejnou hmotnost, spin a dobu života, opačně znaménko el. náboje, mag. momentu a některých kvantových čísel. Při srážce a. s částicí dochází k anihilaci.

antidepresiva [-ty-], léčiva ze skupiny psychofarmak používaná k léčení chorobného smutku, stísněnosti a deprese. ⇨ thymoleptika

antiidiabetika [-tydy-ty-], léčiva používaná při cukrovce (*diabetes mellitus*) u pacientů, jejichž onemocnění nelze zvládnout dietou. Základní a. je injekčně podávaný inzulín. U části pacientů je možno použít perorální a. (např. látky podobné sulfonamidům), které snižují obsah glukózy v krvi.

antidota [-ty-], protijedy – látky používané k zrušení účinků jedů nebo při předávkování léky.

antidumpingová opatření [-tydam-], souhrn opatření vlády daného státu směřujících k ochraně proti různým formám dumpingu, např. antidumpingové clo. – V ČR platí od 1997 zákon na ochranu před dovozem dumpingových výrobků.

antiepileptika [-ty-ty-], antikonvulziva – léčiva potlačující vznik epileptických záchvatů tím, že snižují pohotovost ke vzniku křečí. Pův. se jako a. používaly některé barbituráty, později byla syntetizována řada látek se specifickým účinkem na motorickou oblast kůry mozkové.

Antifašistická rada národního osvobození Jugoslávie [-ty-ty-], AVNOJ – nejvyšší polit. orgán kom. křídla jug. rezistence za 2. svět. války; partyzánský parlament složený ze zástupců všech národů Jugoslávie a reprezentantů různých polit. stran a směrů. Od svého vzniku 1942 ovládána komunisty, 1943 zbavila emigrační vládu a krále pravomoci, 1945 po doplnění několika nekom. poslanci přeměněna v prozatímní parlament.

antiferomagnetismus [-ty-tyz-], vlastnost látek (antiferomagnetik) spojená s existencí obv. vzájemně paralelně orientovaných, stejně velkých mag. dipólových momentů, vedoucí k nulové spontánní magnetizaci. A. existuje pod tzv. Néelovou teplotou, nad touto teplotou se látka chová jako paramagnetikum.

antiflogistika [-ty-ty-], léčiva působící proti zánětům. Patří k nim některé steroidy a některé analgetika-antipyretika.

antifona [-ty-], v gregoriánském chorálu zpívaný verš, obv. před žalmem a po něm. Od baroka též sborové a orch. skladby pro potřeby chrámové hudby.

antigeny [-ty-], látky schopné vyvolat za vhodných podmínek specifickou imunitní reakci (tvorbou protilátek, buněčné reakce nebo specifickou imunologickou toleranci).

Antigona [antygoná], □ *fec. mytol.* dcera Oidipa a lokasté. Provázela otce do vyhnanství. Když po návratu do Théb pohřbila přes král. zákaz svého bratra, byla zavřena do hrobky, kde se oběsila.

Antigonovci [antyonovci], mak. dynastie, založená diadochem Antigonem I. (†asi 301 př. n. l.). 276 př. n. l. dobyli Makedonii a porazili koalici Athén a Sparty podporovanou Egyptem. Rozšířili svou moc v Řecku a spojili se 215 př. n. l. s Hannibalem v první mak. válce proti Římanům. Ve druhé mak. válce prohráli a uzavřeli pro Makedonii nepříznivý mír.

antigorit ⇨ serpentín

Antigua [antygva], Antigua Guatemala – m. ve stř. Guatemale, záp. od hl. města. – Původní hl. m. Guatemaly, postižené 1773 zemětřesením; zachovány památky koloniální architektury 18. st. (univ., klášter Santa Clara); památka svět. kult. dědictví UNESCO. Od 1776 je hl. m. Guatemala.

Antigua a Barbuda [antygva], angl. Antigua and Barbuda – stát na stejnojmenných ostrovech v sev. části Malých Antil; 442 km², 65 000 obyv. (1995), hl. m. Saint John's. – Sopečné o. s trop. podnebím, zmírněným oceánickými vlivy. – 94,4 % černochů, 3,5 % mulatů. Úřední jaz. angličtina. Náb. protest. (hl. anglikáni). Kojenecká úmrtnost 19 ‰, stř. délka života 72 let (1995). – Agrární stát s rozvíjejícím se cest. ruchem. HNP 9 385 US \$/obyv. (1995). Pěst. cukrové třtiny, bavlníku, zeleniny, trop. ovoce. Chov skotu, prasat, drůbeže; rybolov. Prům. zpracovává zeměd. plodiny. Rafinerie ropy. Výr. spotřební elektroniky. Cest. ruch vytváří asi 50 % HDP. Přístav Saint John's, mez. letiště Vere Bird. Měn. jed. 1 východokaribský dolar (XCD) = 100 centů. – Státní zřízení: konstituční monarchie, v čele britská královna; dvoukomorový parlament.

Antigua a Barbuda – dějiny

1493	objevení Antiguy K. Kolumbem
1620	pokus o šp. osídlení
1667	Antigua anglickou kolonií
1668	Barbuda anglickou kolonií
1871–1958	součást brit. kolonie Závětných ostrovů
1958–62	člen Západooindické federace
1967	přidružený stát Velké Británie s vnitřní samosprávou
1981	parlamentní monarchie; přijata ústava; nezávislost v rámci brit. Společenství; člen OSN a OAS

antihelmintika ⇨ anthelmintika

antihistaminika [-ty-ny-], léčiva bránící vzniku nebo působení histaminu, který se podílí na projevech alergie a vyvolává též zvýšenou sekreci žaludeční šťávy. Podle toho, na který typ receptoru působí, se používají a. k léčení alergie nebo k léčení vředové choroby.

antihmota [-ty-], hmota složená z antičástic.

antihypertenze [-ty-], léčiva snižující krevní tlak; např. látky působící na centrální nervový systém, na vylučování solí (diuretika) a na cévní stěny (vasodilatancia).

antika [-ty-], období starověkého Řecka a Říma. Typickým znakem byla městská civilizace a jednotná kultura založená Řeky, kteří rozvíjeli krétsko-mykénské tradice. Klas. obdobím bylo 5. st. př. n. l. Ve 2. pol. 4. st. př. n. l. začalo období helénismu. Ve 3.–5. st. n. l. nastal úpadek ant. civilizace.

antiklimax ⇨ gradace

antiklinála [-ty-], ohyb vrstev horniny či souboru hornin do oblouku nahoru; v jádru se

nacházejí st. vrstvy, v obalu mladší. ⇨ synklinála

antikoagulancia [-ty-], léčiva bránící srážení krve.

antikoncepce [-ty-], ochrana před početím pomocí mechanických (prezervativ, nitro-želožní tělíska) a hormonálních prostředků a antikoncepčních metod.

antikonvulziva ⇨ antiepileptika

Antikristus [-ty-], Antikrist – protivník, protihráč Krista. Novozákonní představa A., který vyšel z lůna křesťanstva a bojuje proti Kristu, hrálá roli v kritice zlořádů středověké církve.

antikva [-ty-], rod latinkového písma klasického tvaru. Výrazné stínování a patky v tloušťce vlasových čar.

antilopy [-ty-], rod sudokopytníků střední velikosti. Obývají pouště a stepi Afriky a Asie, obv. žijí ve stádech.

Antily [-ty-], dříve Západooindické souostroví, šp. Antillas, fr. a angl. Antilles – řetězec ostrovů ve Stř. Americe od Yucatánského poloostrova k pobřeží Venezuely. Člení se na Velké a Malé Antily.

antimalarika [-ty-], léčiva používaná k chemoterapii malárie. Přerušují vývoj plasmodia v lidském organismu. Nejstarším a. je chinin.

antimon [-ty-], lat. *stibium*, Sb – amfoterní chem. prvek skupiny V A; ox. č. –3, 3, 5; šedý kov, žluté krystaly nebo černá amorfní látka; at. č. 51; rel. at. hm. 121,75; t. t. 630,74 °C; t. v. 1 635 °C. Trigonální minerál, tvrdost 3,5, kovové lesklý; vyskytuje se na rudních žilách. Rudy: antimonit Sb₂S₃, kermesit (antimonový květ) Sb₂O₃; užiti k ztvzování slitin měkkých kovů.

Krystal antimonitu

antimonit [-ty-ny-], rombecký minerál, sulfid antimonitý Sb₂S₃; tvrdost 2, dokonale štěpný, tvoří sloupečky až jehličky, kovově šedý s odstínem do modra. Vyskytuje se na rudních žilách.

antimykotika [-ty-ty-], léčiva proti mykózám. Dělí se na fungicida, která působíce mykózy vmořuje, a na fungistatika, která tlumí některé jeho životní funkce.

antimomie [-ty-], protimluv, paradox, aporie; dvojice výroků, jež se navzájem vylučují, třebaže samy o sobě se jeví jako dostatečně zdůvodněné.

antimomie lháře [-ty-], jeden z klas. log. paradoxů; formulován ve starověku: Kréť an Epimenidés prohlásil, že všichni Kréť ané jsou lháři; mluví-li pravdu, pak je lhář i on, lhář-li, pak Kréť ané ani Epimenidés nejsou lháři. Přes chybný poslední závěr (správně: alespoň jeden Kréť an není lhář) tento paradox vede k nutnosti rozlišování jazyka a metajazyka.

Antiochos III. Veliký [antyochoš], 242–187 př. n. l., syrský král z dyn. Seleukovců; ovládl Parthii, Baktrii a Arménii; 192–189 prohrál ve válce s Římany a musel odstoupit území v Malé Asii.

Antiochos IV. Epifanés [antyochoš], †164 př. n. l., od 175 př. n. l. syrský král z dyn. Seleukovců. 168 dobyl Egypt, ale po zákraku Římanů ustoupil. Náslinou helénizací Židů vyvolal povstání Makabejských.

antipatie [-ty-ty-], odpor, nechuf i nelibost ve vztahu k určitým osobám, činnostem, věcem. Dána obv. některou formou negativní zkušenosti, často ovšem jde o podvědomé příčiny, reakce či impulzy.

Antipatros [antypatros], asi 400–319 př. n. l., mak. vojevůdce za Filipa II. a Alexandra Velikého. Po Alexandrově smrti zvolen 321 př. n. l. regentem jeho říše.

antipod ⇨ enantiomerie

antipyretika [-ty-ty-], látky snižující horečku a působící analgeticky.

antisaprobie ⇨ saprobiologie

antisemitismus [-ty-tyz-], projevy rasové, národnostní a náb. nesnášenlivosti a nepřátelství vůči Židům (opovržení ke způsobu života, nenávisť a práv. diskriminace, pogromy, genocida).

antisepse [-ty-], ničení choroboplodných mikroorganismů nebo jejich spor dezinfekcemi prostředky na povrchu těla nebo v tělních dutinách, popř. na povrchu nástrojů, které nelze podrobit sterilizaci. Do chirurgie a. zavedl angl. chirurg J. Lister (1827–1912), který první antiseptickou operaci provedl 1865 (k a. užíval roztok kyseliny karbolové).

antispastika ⇨ spasmolytika

antitěze [-ty-], protiklad; □ *liter.* přirovnání kontrastem, zdůrazněním rozdílů; a. může být trojčlenná (obraz, jeho popření, závěrečný obraz), nebo dvojčlenná (neúplná, tj. bez střední části).

antitoxiny [-ty-], protilátky, vytvořené v cizím organismu; váží se s příslušným bakteriálním toxinem, a tím blokují jeho účinky. Užití k pasivní imunizaci.

antitrustové zákony ⇨ protitrustové zákony

antitusika [-ty-], léčiva snižující frekvenci a intenzitu kašle tlumením dýchacího centra v prodloužené míše, například kodein, nebo ovlivňováním periferních receptorů.

antiulcerosa [-ty-óza], léčiva používaná k léčení vředové choroby. Patří k nim anacida, některá antihistaminika a látky, které podporují hojení poškozené sliznice. Pokud se na vzniku vředové choroby podílejí bakterie, používají se též některá antibiotika a chemoterapeutika.

antiuratika [-ty-ty-], urikosurika – léčiva používaná k léčení dny. Snižují tvorbu kyseliny močové vzniklé metabolismem purinů nebo zvyšují její vylučování močí.

antiutopie ⇨ utopie

antivirotika ⇨ virostatika

antivirový program [-ty-], □ *výp. tech.* program, který slouží na ochranu před počítačovými viry. Antivirové programy se dělí na a) scannery – programy detekující přítomnost virů; b) cleanery – programy odstraňující již existující virovou náказ; c) programy průběžně kontrolující přenosy dat v počítači a snažící se bránit šíření počítačových virů. A. p. jednotlivých typů existují samostatně nebo jsou řešeny jako jednotné balíky zajišťující všechny funkce spojené s antivirovou ochranou.

Antofagasta, m. v sev. Chile na pobřeží Tichého oceánu v zálivu Bahia Jorge; 221 200 obyv. (1991). Hut. neželezných kovů, chemie, zpracování ryb. Důl. přístav (vývoz mědi, síry, ledku). Mez. letiště. – Zal. 1870.

Antoine [antoan] André, 31.1.1858–19.10.1943, fr. režisér a herec; průkopník evr. div. moderny (1887 zal. první naturalistické divadlo Théâtre Libre, 1896 Théâtre Antoine). Od 1916 film. režisér (*Dělníci moře*, *Divka z Arles*).

antologie, výbor z lit. děl více autorů. ⇨ almanach

Anton Karel, 25.10.1898–12.4.1979, č. film. režisér (němé filmy *Cikáni*, *Pohádka máje*, první č. zvukový film *Tonka Šibenice*); od 1934 v zahr. (Francie, SRN).

Antonello da Messina, asi 1430–mezi 14. a 25.2. 1479, it. malíř rané renesance (portréty, oltární obrazy). Rozšířil v Itálii novou niz. techniku olejomalby, která vystřídala temperové barvy.

Antonescu [antonesku] Ion, 14.6.1882–1.6.1946 (popraven), rum. maršál a diktátor. 1937–38 min. obrany. 1940 v době vnitřní krize jmenován předsedou vlády, donutil krále Carolu II. k rezignaci a prohlásil se vůdcem Rumunska. Inicioval vstup Rumunska do 2. svět. války na straně Německa. 1944 při převratu zatčen, 1946 odsouzen k trestu smrti.

Antonioni [antonjóny] Michelangelo, *29.9.1912, it. režisér dokumentárních a hraných filmů (*Výkřik, Noc, Červená pustina, Zvěšena, Povolání: reportér, Identifikace jedné ženy*).

Antonius ⊃ Marcus Antonius

Antonyč Bohdan Ihor, 5.10.1909–6.7.1937, ukr. básník z prostředí národnostní menšiny v tehdy pol. Lvově (sbírka *Rotace*).

antonyma, opozita – slova opačného významu (*světlo* – *tma, ostrý* – *tupý*). ⊃ homonyma; synonyma

antracit ⊃ kaustobiolit; uhlí

antraknózy, choroby rostlin, způsobené hl. houbami rodu *Colletotrichum* a *Gleosporium*, projevující se skvrnitostí na nadzemních částech rostlin, hl. luskovin, lnu, jetele, okurek a melounů, rybizu a révy vinné.

antraxoxen, □ *miner.* černohnědý zemní vosk.

antrax, sněh slezinná, uhlák – vážné celkové onemocnění zvířat a lidí. Původcem je *Bacillus anthracis*, objevený 1849 A. Pollenderem (1800–1879). Objev 1876 potvrzen R. Kochem.

Antro della Corchia [korkja], propast, součást jeskynní soustavy Fighiera-Farolfi-Corchia (dl. 40 km, hluboká 1 208 m) v Itálii v Toskánsku na J Apuánských Alp; l 200 m n. m., hluboká 950 m.

antropické půdy, antroposoly – půdy přetvořené člověkem z přír. půd výraznými antropogenními procesy (hluboká akumulace humusu, změna vod. režimu) a půdy vytvářené na antropických substrátech, např. haldy.

antropický princip, □ *fil.* otázka po „volbě“ základních kosmologických parametrů při vzniku vesmíru a problém, zda mohl vzniknout i za jiných výchozích zákonitostí.

antropocentrismus, □ *fil.* názor, podle nějž je člověk centrem i cílem světa či vesmíru.

antropofagie ⊃ kanibalismus

antropofyty, rostliny cizího původu, úmyslně zavedené (kulturní, léčivé a okrasné rostliny) nebo neúmyslně zavlečené (plevele). Tvoří asi 40 % č. flóry.

antropogeneze, proces vzniku, vývoje a utváření člověka jako biol. a soc. bytosti.

antropogenní jevy, tvary a procesy, které vznikají přímou činností člověka nebo jsou jejím následkem (výsypky, lomy; pokleslá, zaplavená nebo vysušená území).

antropogenní uložení, uložení vzniklé činností člověka (sklárky, navážky, násypy, haldy) nebo jako důsledek jeho činnosti (jilovitě sedimenty vznikající vodní erozí zeměd. půd).

antropochorie, rozšiřování semen, plodů, výtrusů činností člověka.

antropoid, primát z podřádu opic, např. lidoop.

antropologický typ, často a zákonitě se vyskytující kombinace vlastností (např. vzhled osoby), které se projevují u určité skupiny lidí. Lidé mající určitý počet stejných vlastností patří ke stejnému antropologickému typu.

antropologie, věda o člověku v nejširším slova smyslu. Studuje celkový tělesný stav a variabilitu jednotlivých tělesných znaků u souč., hist. a předhist. skupin obyvatelstva.

antropomastika ⊃ onomastika

antropometrie, metody měření lidského těla.

antropomorfismus, přenesení lidských vlastností a charakteristik na přír. síly a mytol. bytosti. Antropomorfní původ náb. představ zastával již Xenofánés, později osvícenci a L. Feuerbach.

antropomotorika, věda zkoumající pohybové předpoklady a projev člověka, jejich vývoj a vztah k pohybové výkonnosti; podobor kinantropologie.

antroposociologie, sociol. disciplína odvozující sociální postavení jedince od jeho anat. znaků.

antroposoly ⊃ antropické půdy

antropozofie [fec., moudrost o člověku], učení vycházející z novoplatonismu a ind. filozofie. Tvrdí, že člověk má obnovit ztracená spojení s vyššími světy a odtud utvářet svůj život. Zakl. R. Steiner (1861 až 1925). Podle a. byly vytvořeny alternativní pedagogika a školství.

antropozoonózy, infekční onemocnění primárně postihující zvířata, z nichž se mohou příležitostně přenášet na člověka, zejm. při styku s nemocnými zvířaty. Původci a. jsou bakterie (brucelóza, tuberkulóza, vozňivka, listerióza, salmonelózy, tularémie), chlamydie (ornitóza, psitakóza), viry (vzteklina, slintavka), leptospiry a prvoci (toxoplazmóza). Zvl. typem jsou helmintoózy vyvolané parazity (trichinelóza, teniariynchóza). Vnímavost k bakteriálním původcům je buď širší pro řadu živočišných druhů (salmonelózy), nebo naopak úzká (vozňivka). Na šíření původců se významně podílí hmyz, je potvrzena tzv. přírodní ohniskovost nákaz.

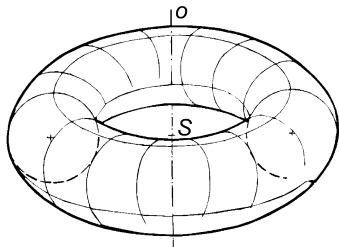
antuka, dřív z mletých pálených cihel; používá se jako povrchová vrstva venkovních sportovních hřišť.

Antwerpen, fr. Anvers, č. Antverpy – provincie v sev. Belgii; 2 867 km², 1,62 mil. obyv. (1993), správní středisko m. Antwerpen.

Antwerpen, fr. Anvers, č. Antverpy – m. v sev. Belgii na dolní Šeldě, správní středisko stejnojmenné provincie; 459 072 obyv. (1994). Přístav; středisko obchodu. Prům. stroj. (loďařský, automobilový), petrochem., potr. (cukrovarnický). Tradice broušení diamantů. Dop. křižovatka, mez. letiště. Kult. centrum Vlámů. Tři univ. (1852, 1965, 1971). Místo konání OH 1920. – Zal. v 7. st., ve 14.–15. st. člen hanzy. 1579 přistouplí k utrechské unii, ale dobyty Španěly a začleněny do Šp. (od 1714 Rak.) Nizozemi. 1794 až 1814 součást Francie, 1815–30 Spojeného král. nizozemského, od 1830 Belg. království.

anuely ⊃ byliny

anuíta, úmor – forma splácení dluhu; pravidelná, obv. roční umořovací splátka, kterou se splácí dlouhodobé dluhy, např. hypotéky.

Anuloid

anuloid, torus – plocha vytvořená rotací kružnice kolem přímky *o*, která leží v rovině této kružnice a neprotíná ji.

Anura ⊃ žáby

anxiozita, chorobná úzkostnost. Převládající pocit úzkosti při jakémkoli kontaktu s neznámou osobou nebo prostředím.

anýz, bedrník anýz – jednoletá bylina z čeledi miřkovitých s heterofylií. Plody (nažky) se užívají v potr. a lih. prům., obsahují silici.

ANZAM, tajná dohoda o voj. spolupráci Velké Británie, Austrálie a Nového Zélandu pro obranu Malajska; uzavřena 1949, 1971 na ni navázal ANZUK.

Anzoátegui [anconateigi], spolkový stát Venezuely mezi Karibským mořem a dolním Orinokem; 43 300 km², 859 758 obyv. (1991), správní středisko Barcelona. Těžba ropy a petrochemie (El Tigre, Puerto la Cruz). Chov dobytka (llanos).

ANZUK, voj.-polit. bezpečnostní pakt Austrálie, Nového Zélandu, Malajsie, Singapuru a Velké Británie; vznikl 1971. Navázal na ANZAM.

ANZUS, voj.-polit. tichomořský bezpečnostní pakt Austrálie, Nového Zélandu a USA; zal. 1951. Cílem paktu bylo blokovat voj. expanzi komunismu, zejm. v oblasti jv. Asie.

aoidos [aojdos], skladatel a přednášeč epických básní v ant. Řecku. ⊃ rapsód

aorist, slovesný čas vyjadřující děj prostě minulý; např. v řečtině, staročeštině. ⊃ čas slovesný

aorta ⊃ srdečnice

Aostalli [avostali] Ulrico, †10.5.1597, italský renesanční stavitel pracující na stavbách na Pražském hradě; stěžejním dílem je zámek v Litomyšli s G. B. Aostallim (†1575).

Apači, vl. jm. Dine – skupina indiánských kmenů na pomezí jz. USA a sev. Mexika. Pův. kočovní lovci a sběrači, část zemědělců (vliv Pueblanů).

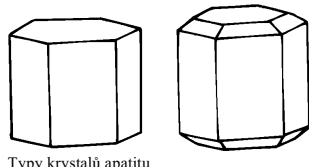
apage, **satanas** [lat.], fec. hypage, Satana – odstup, satane, pokušiteli; přeneseně nepokoušej, nesváděj ke hříchu, k nepravosti.

Apalačské pohorí, angl. Appalachian Mountains – horská soustava ve vých. části USA a jv. Kanadě, dlouhá 2 600 km; Mitchell, 2 037 m. ⊃ Great Smoky Mountains

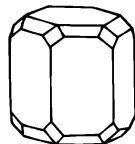
apartheid [hol., oddělování], oficiální rasistická doktrína v JAR po 2. svět. válce; formálně proklamovala nutnost oddělené koexistence jednotlivých rasových komunit v JAR, její realizace zák. cestou však ve skutečnosti zaručovala nadvládu bělošské minority a její ekon. výhody a diskriminovala zejm. černošskou většinu. Odpor proti a. potlačován represemi (poprav za polit. delikty, stěhla do demonstrací). Z důvodu a. byla JAR od 60. let v mez. izolaci, od poč. 90. let byl systém a. postupně odstraňován. Prozatímní dem. ústava z května 1994 definitivně ukončila systém apartheidu. ⊃ segregace

apatie [-ty-, fec. *pathos*, cit], □ *psychol.* netečnost vůči podnětům z okolí; zeslabení emočních reakcí na přijímané informace. Vyskytuje se při některých psychických onemocněních; □ *fil.* stav bez vášně, hostejnost, pasivita. V etice učení kynické školy a stoiků o fil. klidu, jenž je základem fil. poznání a jednání.

apatit [-ty-], hexagonální minerál, fosforečnan vápenatý s podíly fluoru, chloru, popř. skupiny (OH); zrnitý, nebo v různobarevných krystalech, tvrdost 5.

Typy krystalů apatitu

apatrida ⊃ bezdomovec

apeiron [apejron, fec.], neomezeno, nekonečno; Anaximandros z Milétu tak nazýval kvalitativně nediferencovanou a snad i prostorově neomezenou pralátku. Později termín pro prostorově, časově a mat. nekonečno.

apeiron aé ⊃ Anaximénés z Milétu

apelace, □ *právo* a) odvolání; b) soustava opravného řízení, zejm. soudního, v níž odvolací orgán projedná rozhodnutí nižšího orgánu, napadené odvoláním, zásadně znovu a sám je potvrdí, změní či zruší (v odvolacím řízení lze uplatnit nové skutečnosti a důkazy). ⊃ kasace

apelativum [-ty-], □ *jaz.* obecné jméno.

Apellés, 2. pol. 4. st. př. n. l., fec. malíř na dvoře Filipa II. Makedonského a Alexandra Velikého. Dílo se nezachovalo.

apendix [-dy-], dodatek; □ *lék.* výběžek, vyčníhající část různých orgánů. *A. vermiformis* – slepé zakončené červovité přívěsek poč. části tlustého stěva, ozn. slepé střevo.

Apeninský poloostrov [-ny-], it. Penisola di Appennino – v již. Evropě, vyčníhá do Středozemního moře; asi 149 000 km². Převážně hornatý (Apeniny), s pobřežními nížinami. Na A. p. leží větší část Itálie, San Marino a Vatikán.

Apeniny [-nyny], it. Appennino – h. soustava v Itálii, nejvyšší Abruzzi (Corno Grande, 2 914 m). Tvoří páteř celého poloostrova v délce 1 500 km od Alp po Kalábrii. Vyvrážděna ve třetihorách.

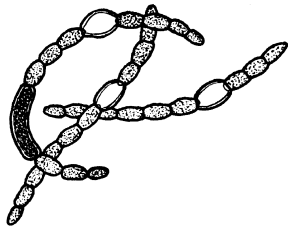
apertura, otvor, otevření; a) velikost otvoru opt. soustavy; b) numerická (číselná) a. – míra světelnosti objektivů (hl. mikroskopických); součin indexu lomu opt. prostředí, v němž je předmět umístěn, a sinu úhlu svíraného hl. osou objektivu a okrajovým paprskem svazku, vymezeného aperturou.

aperturní syntéza, radioastr. metoda pozorování. Využívá interferenci signálů přijímaných soustavou radioteleskopů umístěných ve vzáj. vzdálených polohách. Největší systém radioteleskopů pro a. s. má délku 5 km, byl vybudován pod vedením angl. astronoma M. Ryleho (1918–1984) v brit. Cambridgi.

apetence, chuf, touha, obv. erotická, sexuální.

apetenní chování, soubor aktivit (prvků chování) vedoucí k bezprostřednímu uspokojení některé aktuální potřeby, např. hladu.

apex, □ *biol.* vrchol některých orgánů.

Aphanizomenon

Aphanizomenon [afany-], rod vláknitých sinic vytvářejících až 2 cm dlouhé kolonie. V planktonu č. rybníků a tůní součást vod. květu.

Apia [apja], hl. m. Nezávislého státu Samoa, na sev. pobřeží o. Upolu; 32 859 obyv. (1991). Letiště, přístav. – Na místě st. osídlení se od poč. 19. st. usazovali evr. kolonisté, od 1959 hl. město

Apicomplexa [-ko-], výtrusovci – kmen prvoků. Vysoce specializovaní cizopasníci bezobratlých i obratlovců; např. krvinkovky, kokcidie. Vyskytuje se u nich rodozměna.

Ápis, eg. Hapi – ve starověkém Egyptě posvátný černý býk s bílou lysinou; symbol plodnosti.

aplanace ⊃ planace

aplanát, objektiv s odstraněnou otvorovou a barevnou vadou, komou a zkresením, ale se zorným úhlem omezeným astigmatismem.

aplazie, vrozené chybění orgánu nebo části těla způsobené poruchou vývoje.

aplikace, použití, uplatnění, přiložení, přenesení; □ *výt. um.* dekorativní prvek různým způsobem upevňovaný na zákl. materiál.

aplikační programové vybavení, □ *výp. tech.* programové vybavení určené pro provádění specifické funkce požadované uživatelem počítače.

aplikované umění ⊃ užité umění

apocentrum ⊃ apsidá

apodiktika [-dykty-], apodiktické soudy, platné bezpodmínečně, bez výjimky. Soud log. zdůvodněný, a proto nepopíratelný, vyjadřuje logickou nutnost. Lze v něm namísto výrazu *nutno* použít též obecný kvantifikátor nebo jen obecný soud, např. výrok (*každý člověk je smrtelný*). Pojem zavedl Aristotelés, podle I. Kanta jsou a. mat. axiomy.

apogeum, odzemi – bod na dráze Měsíce nebo umělé družice Země nejvíce vzdálený od středu Země. ⊃ apsidá; perigeum

apochromát, opt. soustava s korigovanou otvorovou a primární a sekundární barevnou vadou, vhodná pro barevnou a reprodukční fotografii, pro mikroskopy.

apokalypsa [fec., odhalení, zjevení], lit. dílo rozšířené v žid. prostředí v období helénismu. Pomocí fantastických obrazů jsou v a. líčeny děsivé události, které brzy nastanou při konci dějin, které ale nezabrání, aby Bůh nastolil svoji vládu. ⊃ Daniel; Zjevení Janovo

apokopa, □ *jaz.* vypuštění, zánik hlásky na konci slova (*země* > *zem*). ⊃ apostrof; elize

apokryf [fec. *apokryfos*, utajený], □ *náb.* a) římsk. náb. spis, který nebyl pojat do kánonu *Starého zákona* nebo *Nového zákona*, ačkoli je podobného obsahu (*Kniha Henochova*, *Tomášovo evangelium*); b) protestantská deuterokanonická kniha; c) nepravý nebo podvržený spis; □ *liter.* útvar moderní literatury využívající známého motivu k alegorické či parodické konfrontaci s novým výkladem (*Apokryfy* K. Čapka).

apolita ⊃ bezdomovec

Apollinaire [apolinér] Guillaume, 26.8.1880–9.11.1918, vl. jm. Wilhelm Apollinaris de Kostrowicki, fr. spisovatel a teoretik umění (*Peintres cubistes – Kubističtí malíři*, manifest *L'Esprit nouveau et poètes – Nový duch a básníci*). Autor polytematické asociativní poezie (*Alcools – Alkoholy*, *Calligrammes – Kaligramy*), předchůdce surrealismu (*Les Mamelles de Tirésias – Prsy Tirésiovy*).

Podobizna G. Apollinaira od A. Modiglianiho

Apollo, am. program pilotovaných letů na Měsíc, zahájený 1961, předčasně ukončený 1972. Součástí bylo získání technických zkušeností s manévrováním na oběžné dráze (Gemini), konstrukce obří rakety (Saturn 5) a výzkum Měsíce sondami Ranger, Lunar Orbiter a Surveyor. Kosm. loď se skládala z velitelské, pomocné a měsíční (přistávací) sekce. Celk. hmotnost 46 t; tříčlenná posádka, z níž dva kosmonauti přistávali na Měsíci. A. 8 (1968) první pilotovaný let k Měsíci, A. 11 (20.7.1969; N. A. Armstrong, E. E. Aldrin) první přistání na Měsíci. Při 6 výpravách přivezeno 385 kg měsíčních hornin.

Přistávací sekce (lunární modul) kosmické lodi Apollo

Apollón, □ *fec. mytol.* bůh světla, slunečního jasu, umění, věštění a léčení; vládce delfské věštírny a Múz; syn Dia a Létó, bratr Artemidin. Zobrazován se zlatou lyrou a stříbrným lukem.

Apollónios z Pergy [apolónyos], asi 260–asi 190 př. n. l., fec. matematik. Autor prací o kuželosečkách. Jeho výsledky využil Ptolemaios u svého modelu sluneční soustavy.

apologéti, obránci; autoři spisů z 2. a 3. st. na obranu křesťanství.

apologetika ⊃ teologie

apomixie, vznik nového jedince obv. z neoplozené gamety.

apomorfie, vlastnosti (resp. znaky) u potomků, které neexistovaly u předka a které se vyskytují jako vývojová novinka jen u části potomků.

apoplexie ⊃ mrtvice

aporéma, sporná log. otázka; obtížně řešitelný myšlenkový problém, který z taktó položené otázky vyplývá. Obv. má charakter sofismatu.

aporie, obtížný či neřešitelný problém, paradox. Nejslavnější jsou Zenónovy a. (želva a Achilles, který ji nikdy nedohání; letící šíp, který se nepohybuje).

apostaze, odpadnutí od víry – odmítnutí kř. nauky jako celku. ⊃ hereze

apostrof, odsuvník, ' – znaménko ozn. v písmu vypuštění hlásky (*pek'* místo *pekl*). ⊃ apokopa; elize

apostrofa, oslovení nepřítomné osoby, personifikované ideje nebo věci.

apoštolové [fec. *apostolos*, vyslaný, posel] a) dvanáct učedníků vyvolených Ježíšem Nazaretským: Šimon Petr, Ondřej, Jakub a Jan (synové Zebedeovi), Filip, Bartoloměj, Matouš, Tomáš, Jakub (syn Alfeův), Tadeáš, Šimon Kananejský, Jidáš Iskariotský (po jeho sebevraždě zvolen Matěj); b) vyvolení svědkové vzkříšeného Ježíše Krista, zejm. Pavel z Tarsu; c) šifitelé křesťanství, např. a. Slovanů Cyril a Metoděj.

Apoštolská církev ⊃ letniční hnutí

Apoštolská církev Východu, starobylá vých. církev; oddělila se v 5. st. od antiochijského patriarchátu, odmítla odsouzení Nestoria na Efezském koncilu (odtud nestoriáni). Užívá východosyrský ritus. Působila v Persii a vých. Sýrii, rozvinula rozsáhlou misi až do Indie a Číny. Uchovala a zprostředkovávala ant. vzdělanost a písemnictví. Od 13. st. pronásledována islámem, s nímž předtím žila v dobré shodě. Pod tlakem pronásledování uzavřela část církve v pol. 15. st. unii s římsk. církví (chaldejská církev). Nepočetné skupiny příslušníků žijí na Blízkém východě a v USA.

apoštolská sukcese, nástupnictví apoštolů jako předpoklad souvislosti církve s jejím apoštolským původem. V římsk. církvi, pravoslavi a anglikanismu je garantována kontinuitou předávaného biskupského úřadu. Protestantismus mluví o vnitřní kontinuitě apoštolské víry.

Apoštolské vyznání víry, *Apostolicum* – stručná formulace zákl. obsahu kř. víry. Souč. znění pochází z 5. st., vyvinulo se ze stručnějšího vyznání říms., doloženého od 3. st. Uznáváno všemi kř. církvemi.

apoštolští otcové, autoři kř. literatury poapoštolské doby (do pol. 2. st. n. l.). Tyto spisy položily základy církv. řádů i některých dogmatických formulací.

apoteóza, přijetí, vyzvednutí mezi bohy, např. Homéra, Caesara; oslava hrdiny vůbec.

apothecium [-tě-], terčovitá (miskovitá) plodnice vřekovkytrusých hub a lišejníků.

apozice, □ *jaz.* ⊃ přístavek

appeasement [epizment, angl.], usmířovací politika ústupků, zejm. brit. diplomacie vůči Německu ve 30. letech 20. století. ⊃ clivedenská skupina

Appia [apja] Adolphe, 1.9.1862–29.2.1928, švýc. režisér, scénograf a teoretik. Zprvu inspirovan hud. dramatem R. Wagnera, později spolupracoval s E. Dalcrozem.

applet, □ *výp. tech.* program v jazyku Java, který lze vložit do hypertextové stránky služby World Wide Web. Jednotlivé a. jsou nezávislé na konkrétní platformě, protože jsou při svém provádění interpretovány (nikoli nejprve kompilovány do přímo spustitelného tvaru a pak spouštěny). Mohou běžet na libovolném počítači, na kterém je k dispozici interpret jazyka Java.

apreciace, □ *ekon.* zhodnocení měnového kurzu v režimu pružných (plovoucích) měnových kurzů, v jehož důsledku kupní síla domácí měny ve srovnání s kupní silou zahr. měny roste. ⊃ depreciace

apretura, konečná úprava (zlepšení vzhledu) tkanin, papíru, kůže.

aprobace, schválení, ověření, kvalifikace; způsoblost vyučovat určitý předmět na určitém druhu školy získaná ukončením předepsaného studia.

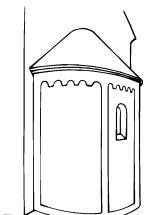
aproximace, přiblížení; nahrazení čísla vhodným blízkým číslem, např. Ludolfovo číslo π hodnotou 3,14. ⊃ diferenciál; regula falsi

APS, angl. advanced photo system – tříformátová fot. soustava; snímá na film o šířce 24 mm opatřený mag. vrstvou pro záznam interaktivní informace (pro zpracování i uživatele).

apsida, □ *arch.* prostor polygonálního či okrouhlého půdorysu, v němž bývá umístěn oltář; je přičleněn k chrámovému půdorysu, nebo ho ukončuje; □ *astr.* dvojice bodů na dráze kosmického tělesa, pohybujícího se kolem jiného tělesa, ve kterých je vzdálenost obou těles nejmenší (pericentrum) a největší (apocentrum); například perihélium a afélium planet, perigeum a apogeum Měsíce, družic. Spojnice obou apsid je přímka apsid, v důsledku gravitačních poruch dochází k jejímu stáčení.

Apulie, it. Puglia – kr. v již. Itálii; 19 357 km², 3,99 mil. obyv. (1991), správní středisko Bari. Pěst. obilnin, olivovníku, vinné révy, fíkovníku, tabáku, zeleniny. Prům. ve městech na pobřeží.

Apure, spolkový stát Venezuely v Orinocké nížině; 76 500 km², 285

půdorys

Apsida

412 obyv. (1991), správní středisko San Fernando de Apure. Rídce zalidněná zeměd. obl. s dominujícím chovem skotu. Trop. lesy, těžba dřeva.

Aquincum [akvinkum], řím. voj. tábor na místě dnešní Budapešti. Od konce 1. st. sídlou legie, která za válek Marka Aurelia válčila na sl. území (Trenčín).

Aquitaine [akiten], č. Akvitánsko – kr. v jz. Francii u Atlantského oceánu; 41 308 km², 2,80 mil. obyv. (1990), správní středisko Bordeaux.

ar, zn. a – starší jednotka plošného obsahu rovná 100 m².

Ar ⊃ argon

ara ⊃ papoušci

arabeska, □ *liter.* povídka jednoduché stavby a nekomplikovaného děje s humorným pohledem na drobné události, postavy nebo prostředí (J. Neruda); □ *výtř. um.* souměrně komponovaný ornament, užívaný zvl. v renesanci a klasicismu. ⊃ akant

Arábie ⊃ Arabský poloostrov

Arabové, jaz. a kult. příbuzné obyv. většiny sev. Afriky, Arab. poloostrova a části Blízkého východu. Jaz. arabština, s množstvím dialektů; většinou muslimové (sunnité i šiité), v Sýrii a Libanonu i křesťané. Ze svého pův. území na Arab. poloostrově se A. jako nositelé islámu rozšířili od Pyrenejského poloostrova po jv. Asii.

arabská guma ⊃ kapinice

Arabská liga ⊃ Liga arabských států

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ ۝ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ ۝
 مَلِكِ يَوْمِ الدِّينِ ۝ إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ
 نَسْتَعِينُ ۝ اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ ۝
 صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ
 عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ ۝

Arabské písmo

arabská literatura, liter. psaná ve spisovné arabštině pův. Arabů, později příslušníky různých národností, kteří patří i do nár. literatur (Íránci, Turci, Berbeři). V předislámské epoše (5.–poč. 7. st.) převládala poezie. Syntéza starověkých kultur (helénismus) s islámskou kulturou vedly k rozmachu přfr. a spol. věd. Vznikala lit. kritika, poetika, rétorika, vyvíjelo se právo a náb. vědy (Abú l-Alá al-Ma'arri). Od 14. st., kdy se Arabové dostali pod nadvládu Osmanů, byla i liter. odrazem úpadku; nejvýzn. postavou byl Ibn Chaldún. Rozkvět zaznamenala lid. liter. (*Tisíc a jedna noc*). ⊃ alžírská literatura; egyptská literatura arabská; marocká arabská literatura; palestinsko-jordánská arabská literatura; súdánská arabská literatura; syrská arabská literatura; tuniská arabská literatura

Arabská poušť, Východní poušť, arab. Aš Šahrá' ash Sharqíyah – v Egyptě mezi Nilem a Rudým mořem; 181 300 km². Hornatá (do 2 187 m). Těžba ropy a fosfátů.

arabská říše, chalífát – středověký arabský stát v 7. až 10. století. Počátky spjaty s šířením islámu. Po Muhammadově smrti (632) vládli do 661 volení chalífové z Mediny. První vlna výbojů a. ř. rozšířila – součástí Palestina, Sýrie, Egypt, Kypr, Kyrenaika, Írán, Arménie, Gruzie a část stf. Asie. Expanze přerušena vnitřní válkou mezi Alím a Mu'ávijou (Alíovci a Umajjovci) 656–670; Umajjovci přenesli 661 centrum říše do Damasku a zahájili druhou vlnu výbojů 670–720; připojen Maghrib, Pyrenejský poloostrov, záp. Indie a další část stf. Asie. 732 Arabové poraženi Karlem Martelem u Poitiers. 762 přenesli Abbásovcí centrum říše do Bagdádu. V silně centralizované, na provincie rozdělené říši od 8. st. decentralizační tendence. Postupně se odtrhly chalífáty Córdoba, marocký, tuniský, eg. a bucharský. Koncem 10. st. a. ř. jako jednotný celek zanikla. ⊃ Fátimovci

arabské číslice, znaky pro zápis číselné hodnoty 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 0; pův. z Indie, v Evropě známé od 9. st., užívané od 13. století.

Arabské moře, okrajové moře Ind. oceánu mezi Arab. poloostrovem a Přední Indií; 4,6 mil. km². Největší přístavy Bombaj a Karáčí.

arabskoislámská hudba, hudba národů mluvících arabsky. Obv. vokální, s mnoha ozdobnými tóny a malým doprovodem nástrojů. Tónový systém zal. na rozdělení oktávy nejčastěji na 24 čtvrttónů; tónové řady jsou samostatným melodickým typem s charakteristickými znaky, pro danou skladbu závaznými; rytmus doprovodu je na rytmu melodie nezávislý.

Arabský poloostrov, Arábie – největší poloostrov na Zemi, v jz. Asii; 3 mil. km². Od Afriky oddělen Rudým mořem. Převážně arabský území s pouštěmi. Současná nejvýzn. obl. těžby ropy. – Osídlen od 3. tis. př. n. l. semitskými Sabejci, od 2. tis. př. n. l. styky s Mezopotámií, Egyptem a Indií. V 1. tis. př. n. l. čelily kmeny nomádských pastevců asyrským a perským útokům. 106 n. l. vytvořena řím. provincie Arabía. V 7. st. se zde šířil islám, jenž napomohl sjednocování Arabů a přispěl k jejich následné expanzi. Do 634 Arábie sjednocena, kult. a polit. centrum se přesunulo do Sýrie a Mezopotámie (Damask, Bagdád). Od 11. st. samostatný vývoj Hidžázu, Jemenu a Ománu. V 16. st. Arábie ovládnuta osmanskou říší, v 19. st. Britové obsadili Aden, Omán, Bahrajn a Kuvajt, vnitrozemí kontrolováno Saúdovci. Po rozpadu brit. kolon. soustavy po 2. svět. válce vznikly samostatné arab. státy.

arabština ⊃ afroasijské jazyky

Araceae ⊃ áronovité

Arad, m. v západním Rumunsku v Sedmihradsku při hranicích s Maďarskem, na ř. Mureș; 190 088 obyv. (1992). Správní středisko stejnojmenné župy. Stroj. (vagony, obráběcí stroje), potr., bavlnářství. Dop. křivozatka, mez. letiště. Žel. hraniční přechod (Curtici) do Maďarska. – Pův. turecká pevnost ze 17. století.

Arafat Jásir, *4.8.1929, palestinský politik. Od 50. let se aktivně účastní boje za samostatnost palestinského lidu, od poloviny 70. let prosazuje ideu palestinského státu na záp. břehu Jordánu a v pásmu Gazy. Od 1969 předseda OOP. 1988 vyhlásil formální nezávislý stát Palestina, od 1989 prezident, 1996 ve volbách ve funkci potvrzen. Ne za mír (1994).

Aragac, nejvyšší h. masiv Arménie; 4 090 m. Sopečného původu.

Aragon Louis, 3.10.1897–24.12.1982, fr. spisovatel. Zakl. surrealismu (próza *Le Paysan de Paris* – *Pařížský venkovan*, básnická sbírka *Feu de joie* – *Radostroj*). Ve 20. letech obhájce kom. myšlenek (román *Les Cloches de Bâle* – *Basilejské zvony*). Za 2. svět. války se zúčastnil odboje (sbírka *Le Crève-cœur* – *Velké hoře*). Neopustil však zcela tradiční lyriku (poéma *Le Roman inachevé* – *Nedokončený román*). Ke konci života psal

experimentální romány (*Blanche où l'oubli* – *Blanche aneb zapomnění*).

Aragonie [-ny-], šp. Aragón – auton. region v sv. Španělsku; 47 720 km², 1,22 mil. obyv. (1992), správní středisko Zaragoza. Pěst. obilnin, chov ovcí. Těžba hnědého uhlí. Prům. soustředěn v Zaragoza. – Od 2. st. př. n. l. pod nadvládou Římanů, 415 n. l. součást království Vizigótů, 715 obsazena muslimy. V průběhu reconquisty v 9. st. vzniklo hrabství Aragonské, 1035 král. s hl. m. Zaragozou; 1134 spojeno s Katalánskem, 1479 začleněno do šp. státu.

aragonit [-ny-], rombický minerál, uhličitán vápenatý CaCO₃; tvrdost 3,5, nedokonale štěpný, čirý, bezbarvý, žlutavý, růžový; stébelnaté, vláknité agregáty. Vyskytuje se na rudních žilách, v některých metamorfitech; usazuje se z důlních vod, resp. z horkých pramenů např. na Karlovarsku. Odrůdy: hrachovec (kuličkovité útvary velikosti několika mm až cm), vrídlovec (rovnoběžná vlákna kolmá ke zvrstvení).

Aragua [araga], spolkový stát v centrální části Venezuely; 7 014 km², 1,12 mil. obyv. (1991), správní středisko Maracay. Hosp. velmi rozvinutá obl. s různorodým prům. a pokročilým tržním zemědělstvím.

Arachnida ⊃ pavoukovci

arachnologie, obor zool. zabývající se pavoukovci.

Araliaceae ⊃ aralkovitě

Aralkovitě:

břečťan obecný, a květ, b list, c přičepivé kořinky

aralkovitě, *Araliaceae* – čeleď dvouděložných, zejména trop. a subtrop. rostlin. Obv. dřeviny, často popínavé, s oboupohlavnými květy. Plodem je bobule, peckovice. Mezi a. patří např. břečťan, aralka.

Aralské jezero, bezodtokové slané j. ve stf. Asii v Kazachstánu a Uzbekistánu; 53 m n.m., 37 500 km² (pův. rozloha 64 500 km²), max. hloubka 55 m. 1960 až 1990 se rozloha zmenšila následkem nadměrných odběrů vody na zavlažování z jediných přítoků Amudarji a Syrdarji.

Aramejci, semitské obyvatelstvo; od 2. tis. př. n. l. sídlili v obl. mezi Palestinou a Eufratem, ve 12. st. př. n. l. podrobili Babylonii, v 7. st. př. n. l. po porážce Asýrie stáli u zrodu chaldejské říše. V 7. st. asimilováni Arabů. ⊃ Chaldejci

aramejská literatura ⊃ syrská literatura starověká

aramejščina ⊃ afroasijské jazyky

Araneae ⊃ pavouci

áranjaky ⊃ Véd

Ararat, turecky Ağrı Dağı, arménský Masis – sopečný masiv ve východním Turecku při hranicích Arménie s Íránem. Dva vrcholy: Velký Ararat (5 165 m), Malý Ararat (3 925 m).

arašidy, plody (lusky) podzemnice olejné; lisuje se z nich olej nebo se praží na burské oříšky.

arat, mongolský pastevec nebo rolník.

Araucariales ⊃ blahočetotvaré

araukánské války, ozbrojené konflikty 1536–1882 indiánského kmene Araukánů se šp. kolon. mocí a posléze i s chilskou vládou. Po porážce posledního povstání 1880–82 Araukáni uznali svrchovanost chilské republiky.

araukárie ⊃ blahočet

Arbes Jakub, 12.6.1840–8.4.1914, č. spisovatel a novinář. Tvůrce romaneta (*Svatý Xaverius*, *Newtonův mozek*), autor soc. románů (*Štrajchpudlici*, *Mesiáš*) a psychol. studií o umělcích (K. Sabina).

arbitr, rozhodčí soudce – rozhodce určený všemi účastníky právního vztahu (např. rozhodčí smlouvou), resp. stranami sporu, aby jej rozhodl. ⊃ rozhodčí soud

arbitráž, □ *právo* a) rozhodování (rozhodnutí) sporu arbitrem nebo rozhodčím soudem; b) státní a. – 1949 až 1991 v Československu státní orgán, který rozhodoval mezi social. organizacemi spory z hosp. smluv. Státní a. byla orgánem hosp. řízení a nebyla vázána návrhy stran sporu; □ *mez. právo* mez. a. – způsob smírného řešení sporů mezi státy prostřednictvím soudů, jejichž rozhodnutí státy uznají za závazné.

arbitrážový obchod, obchod zahrnující současnou koupí a prodej aktiva (komodity, měny) na dvou nebo více trzích, mezi nimiž existují cenové rozdíly za účelem zisku z těchto cenových rozdílů.

arboreál, oblast přír. lesních porostů.

arboretum, parková sbírka živých dřevin domácího i cizího původu. V ČR jsou nejznámější a. Průhonice a zámecký park Lednice.

arccos ⊃ arkuskosinus

arccotg ⊃ arkuskotangens

arcibiskup, v římkat. církvi titul metropolitů a biskupů význ. diecézí (arcidiecézí).

arcidiecéze ⊃ arcibiskup

Arcimboldo [arcimboldo] Giuseppe, asi 1527 až 11.7.1593, it. malíř, inženýr, návrhář kostýmů, hudebník. 1562–87 působil na pražském dvoře Rudolfa II. Autor obrazů sestavených z motivů květín, plodů, předmětů (*Rudolf II. jako Vertumnus*).

arcivévoda, titul užívaný nejvyššími říšskými knížaty; od 14. st. rozšířen u Habsburků.

arcsin ⊃ arkussinus

arctg ⊃ arkustangens

Arďabil, Ardabil – m. v sz. Íránu v horách iránského Ázerbájdžánu, 1 372 m n.m.; 329 869 obyv. (1994). Zpracování zeměd. produktů. Výr. kobereců. – Býv. rezidence perských panovníků.

Ardašir I. ☞ Sasánovci

ardenská operace, prosinec 1944–leden 1945, něm. ofenziva usilující zničit spojenecké síly na záp. frontě. Úspěch měl usnadnit jednání o separátní mír s Velkou Británií a USA. Po prvotních něm. úspěších byla 16.–31.1.1945 Spojenci zastavena.

Ardeny, fr. Ardennes – vrchovina v jv. Belgii, část. v sev. Lucembursku a sev. Francii; Botrange, 694 m.

areál, vymezená část území; □ *biol.* část zemského povrchu, kde se vyskytuje určitý taxon.

Arecaceae ☞ arekovité

Areios, †336, kněz v Alexandrii. Popíral, že by Ježíš Kristus byl s Bohem Otcem téže podstaty. A. a jeho stoupenci vytvořili přítažlivé učení (arianismus), které bylo sice zamítnuto jako heretické již na I. ekumenickém sněmu, ale zůstalo dlouho populární, rychle se šířilo a vytvořilo své formy zbožnosti a círk. života (ariánství).

Arekovité. Datlovník pravý: *a* habitus, výška až 25 m; *b* část laty samčích květů, 1 toulec; *c* samčí květ; *d* část z laty samičích květů; *e* samičí květ; *f* část plodenství bobulí; *g* semeno

arekovité, *Arecaceae* – čeled stromovitých trop. jednoděložných rostlin s obv. nevětveným kmenem zakončeným chocholem listů, např. datlovník, kokosovník, ságovník. Květy obv. jednopohlavné, plodem je tobolka, peckovice. Dříve ozn. jako palmy.

aréna a) starořím. zápasišť vysypané pískem; b) letní div. budova. V č. prostředí vznikaly a. v 19. st. (Pištěkova a. v Praze).

arenaviry, obalené živoč. víry obsahující jednovláknovou RNA. Způsobují infekční onemocnění malých hlodavců, ze kterých mohou být přeneseny i na člověka a vyvolat vážné onemocnění.

Arendtová Hannah, 14.10.1906–4.12.1975, am. filozofka a socioložka něm. původu. Analyzovala vztah člověka ke světu jako starost v trojí podmíněnosti: práci k minulosti, vyráběním k současnosti a jednáním k budoucnosti. Soustředila se též na studium totalitarismu jako formy vlády a analyzovala mechanismus totalitní diktatury. Hl. díla: *O životě ducha*, *Počátky totalitarismu*.

areopag, ve starověkých Athénách rada býv. archontů s doživotním členstvím; měl správní a soudní pravomoc, od 5. st. př. n. l. pravomoci omezeny, soudil jen hrdelní zločiny.

Arequipa [arekípa], m. v Peru v údolí ř. Chili v Záp. Kordillere, 2 329 m n. m.; 634 500 obyv. (1990). Hosp. a obch. středisko již. Peru. Prům. potr., bavlnářský, kožedělný. Dopravní křižovatka. Univ. (1821). – Zál. 1540.

Arés, □ *fec. mytol.* bůh zuřivé války; syn Dia a Héry, mileneц Afrodity. ☞ Mars

aretace, mech. zařízení chránící choulolistivý měřicí nebo jiný systém. Uvádí se v činnost zejm. při dopravě nebo přemístění ování systému.

areté [fec., zdatnost, dokonalost, statečnost], u Sókrata ctnost, spočívající zejm. ve starosti a péči o duši. Dosahováním a. je zároveň dosahováno blaženosti, absolutního dobra.

Aretino [aretýno] Pietro, 19.4.1492–21.10.1556, it. renes. spisovatel. Barvitý obraz polit. a spol. života podávají zejm. jeho dopisy, řada komedií (*Cortigiana* – Kurtizána) a lehké pornografické *Rozpravy o mravech hříšných kurtizán*.

Argentina [-ty-], Argentinská republika, šp. República Argentina – stát na J Již. Ameriky; 2 780 092 km², 34,66 mil. obyv. (1995, 97 % evr. pův.), hl. m. Buenos Aires. – Povrch území se zvedá od atlantského pobřeží přes bažinatou Laplatskou nížinu a stepní pampy k h. pásmům And s nejvyšší h. Ameriky Aconcaguou (6 959 m). Již. část zaujímá suchá Patagonie. Většina území má subtrop. podnebí. – Náb. římkat. (92,8 %). Úř. jaz. španělština. Kojenecká úmrtnost 24 ‰, stf. délka života 73 let (1995). – Rozvojový agrárně-prům. stát se značným zeměd. potenciálem. HNP 8 030 US \$/obv., státní dluh 89 mld. US \$ (1995). – V zeměd. využíváno 64,3 % rozlohy, většinou jako pastviny (pampy). Jeden z nejdůl. svět. producentů zemědělských výrobků. Hl. plodiny pšenice, kukuřice, brambory, zelenina, sója, cukrová třtina, bavlník, tabák, ovoce, slunečnice. Rozsáhlý chov skotu, ovců, koní a prasat; rybolov. Těžba dřeva. Světově významný vývozece obilovin, masa a kůži. – Těžba ropy, zemního plynu, uhlí, rud železa, neželezných kovů a stříbra, uranové rudy. Prům. potr. (mrazírny masa, mlýny), text., hut., stroj., chemický. Největší mezinárodní letiště Buenos Aires (Ezeiza); největší přístavy Buenos Aires, Bahía Blanca, Rosario. – Vývoz: potravinářské výrobky (obilí, maso, tuky a oleje, cukr), rudné koncentráty, chemické výrobky. Měn.jed. 1 argentinské peso (ARS) = 100 centavů. – Státní zřízení: federativní republika, v čele prezident; dvoukomorový Národní kongres. – Správní členění: 22 provincií, 1 federální distrikt hlavního města a 1 národní teritorium.

Argentina–dějiny

1516	šp. mořeplavec Díaz de Solís (1471 až asi 1516) přistál v ústí La Platy
1536	poč. šp. kolonizace, zal. Buenos Aires
1810	poč. války za nezávislost
1816	vyhlášena válka Německu a Japonsku; člen OSN
1825–28	brazílsko-argentinská válka
1826	ustavena federativní rep. Argentina
1864–70	paraguayská válka
1868	počátek velkého přístěhovalectví z Evropy
1891	vznik liberálního hnutí
1932–38	orientace na Velkou Británii
1940–43	orientace na státy fašistické Osy
1945	vyhlášena válka Německu a Japonsku; člen OSN
1946–82	střídání voj. a civilních vlád
1946–55	prez. J. D. Perón
1948	člen OAS
1982	pokus o anexi Falklandských ostrovů
1983–89	postupná obnova dem. svobod
1989	prezident C. S. Menem (*1935)
1994	v parlamentních volbách zvítězila vládní Justicialistická strana prez. C. S. Menema
1995	uzavřena dohoda o společném trhu s Uruguayí, Brazílií a Paraguají

Argentino, **Lago** [-tý-], j. v Argentině v Patagonii; 187 m n. m., 1 415 km², max. hloubka 324 m. Ledovcového původu. Přítok z j. Viedma, vytéká ř. Santa Cruz.

argentinská literatura [-ty-], v době kolonizace se psala poezie v duchu šp. baroka. Nár. tvorba vznikla koncem 18. st., od 30. let 19. st. nastoupil romantismus s úsilím o nár. specifčnost a s bojem proti diktatuře, objevila se svérázná poezie gaučovská a román. Ke konci st. se v próze prosadil realismus, vyhraněný až do naturalismu, v poezii modernismus. Ve 20. st. silila soc. angažovaná tematika, zvl. v románu (R. Güiraldes, 1886–1927). Po pol. století převlád v próze zájem o metafyziku, existencialismus, fantastično a v tomto směru se a. l. dostala do čela svět. vývoje (J. L. Borges, E. Sabato, J. Cortázar).

argentit [-ty-], leštěnec stříbrný – kubický minerál, sulfid stříbrný Ag₂S; šedý až černý, kovově lesklý, tvrdost 2.

Arghezi [argezi] Tudor, 21.5.1880–14.7.1967, rum. básník. Mísí prvky tradiční poetiky s experimentem. Lyrické romány (*Oči Matky Páně*) mají autobiografický ráz.

argilit, sedimentární hornina, zpevněná a slabě metamorfovaná.

argon, lat. *argonum*, Ar – chemický prvek skupiny inertních plynů; at. č. 18; rel. at. hm. 39,948; t. t. – 189,4 °C; t. v. – 185,87 °C; bezbarvý plyn těžší než vzduch.

Argonauti, □ *fec. mytol.* účastníci výpravy pro zlaté rouno do Kolchidy pod vedením Iásónovým. ☞ Médea

Argos, **Árgos** – m. v Řecku na SV Peloponésu; 20 000 obyv. (1990). – Jedno z center mykénské kultury. Později hl. soupeř Sparty na Peloponésu. Ve 3. st. př. n. l. člen achájského spolku.

argot, mluva některých spol. skupin (vězňů, zloděů) ostatním záměrně nesrozumitelná. ☞ slang

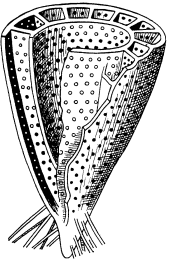
Arguedas [argedas] Alcides, 15.7.1879–6.5.1946, bolivijský spisovatel. Autor románu o bédném životě indiánů *Rasa de bronce* – *Bronzové plémě*.

argument, důkaz, důvod; □ *mat.* ☞ goniometrický tvar komplexního čísla
argument pericentra, argument šířky pericentra, zn. ω – element dráhy kosmického tělesa; úhlová vzdálenost pericentra od výstupného uzlu dráhy; nabývá hodnot 0°–360°.

argumentace, dokazování, zdůvodňování nebo vyvrácení; □ *log.* postup soudů *A*₁, ..., *A*_{*n*} zdůvodňující nějaké tvrzení: *T*, protože *A*₁, ..., *A*_{*n*}. Zdůvodňované tvrzení je teze, zdůvodňující tvrzení (soudy) jsou argumenty. Správná a. musí být věčná a logicky správná. V metodologii slouží a. k analýze důkazů.

Árhus [órhús], m. v Dánsku na vých. pobřeží Jutského poloostrova; 276 759 obyv. (1996). Prům. stroj. (loďařský), text., potr., piv., chem. a petrochem., papírenský. Nám. přístav (trajekt na o. Sjælland, mez. letiště. Univ. (1928). – Jedno z nejst. měst v Dánsku; doloženo 948.

arch, list papíru různé velikosti; a) autorský arch, zkr. AA –

Archeocyatid z kambria

měrná jednotka rozsahu rukopisu; u textu 36 tisíc tiskových znaků (vč. mezislovních mezer), tj. 20 stran rukopisu psaného strojem (papír formátu A4), u básní 620 veršů, u reprodukci 2 300 cm² potištěné plochy; b) knižní a. – měrná jednotka knižního rozsahu; v dokončovacím zpracování se skládá do knižní složky, obv. vzniká dělením tiskového a.; c) plánovací a. papíru, zkr. PAP – jednotka spotřeby papíru na plánované dílo; knižní a. s normalizovaným formátem (A1, 610 × 860 mm); d) tiskový a. – ofizní a. papíru, který je určen k průchodu tiskovým strojem (v příslušné podobě a rozměrech); po složení zákl. část knižního bloku; e) vydavatelský a., zkr. VA – měrná jednotka rozsahu knihy; mimo autorského textu jsou zahrnuty i redakční doplňky; □ *filat.* otisk tiskové formy poštovních cenin.

archa, □ *výt. um.* got. křídlový oltář. Oltářní skříň obsahuje sochy nebo reliéfy, otáčivá křídla jsou obv. tvořena deskovými obrazy.

archa úmluvy, truhla smlouvy, truhla svědectví – kultovní schrána, v níž podle bibl. tradice uchovával starověký Izrael kamenné desky s desaterem. Před zničením jeruzalémského chrámu 586 př. n. l. umístěna v nejsvětější části svatyně.

archaikum ⊃ prahory

archaismus, □ *jaz.* zastaralý jaz. nebo stylotvorný prostředek.

Archangel'sk, Архангельск – obl. m. v Rusku, přístav při ústí Sev. Dviny do Dvinského zálivu Bílého moře; 411 000 obyv. (1993). Středisko zpracování a exportu dřeva. Prům. stroj., rybný. Základna Sev. mořské cesty a mnoha polárních výprav. – Zal. 1584, do poč. 18. st. nejvýzn. rus. přístav, 1918–20 obsazen brit. vojsky.

arché [fēc.], počátek, princip, původ; ve filosofii iónské školy používán ve smyslu pralátky.

archebakterie, jedna ze skupin nadříše *Prokaryota*, jež má vývojově blízko k eukaryotům. Mnohé druhy jsou anaerobní.

archegonia ⊃ gametangia

archeocyatidi [-ty-], vyhynulá skupina mořských mnohobuněčných živočichů kmene *Archaeocyatha* vytvářející kuželovité nebo pohárovité, vzácněji miskovité kostry; časté kořenovité výběžky, jimiž byl živočich přichycen k podkladu.

archeologická památka, hmotný doklad života lidí v předdějině i hist. období, zpravidla zjištěný pod zemí archeol. výzkumem. ⊃ kulturní památka

archeologie, hist. věda zkoumající a rekonstruující nejst. dějiny lidstva. Podle povahy pramenů se dělí na a. pravěkou, raně hist., slovanskou, středověkou a relativně samostatnou a. klasickou (fēc. a řím. antika). Zákl. prameny se získávají terénními výzkumy a jejich vyhodnocování je spojeno s laboratorním zpracováním a ošetřením, po nichž následuje jejich věd.-teor. zpracování. ⊃ pravěk; prehistorie

archeopteryx, Archaeopteryx – vymřelý prapták velikosti holuba ze svrchní jury, s ptačími i plazími znaky.

archetyp ⊃ Jung Carl Gustav

Archilochos, 7. st. př. n. l., fēc. básník z ostrova Paru; zakladatel fēc. lyriky, zejm. jambické poezie. Zachovaly se zlomky (č. ve výboru *Nejstarší řecká lyrika*).

Archimédés

Archimédés ze Syrakús, asi 287–212 př. n. l., fēc. fyzik a matematik. Jeden z největších matematiků starověku, mechanik a vynálezce. Využil Eudoxovu exhaustivní metodu – předcházející infinitezimálnímu počtu – k výpočtu ploch, objemů a tečen. Stanovil meze, v nichž se nalézá číslo π (22/7, 223/71). Zabýval se teorií páky, určováním těžiště, kladkostrojem, nekonečným šroubem, konstrukcí vál. strojů. Formuloval zákon nadlehčování těles v kapalíně. Zabit Římany při obraně Syrakus.

Archimédův zákon, zákon, podle kterého na těleso ponořené v kapalíně (plynu) působí kromě tíhy opačně orientovaná síla (vztlak), která těleso nadlehčuje. Velikost této síly je rovna tíze kapaliny (plynu) stejného objemu, jaký má ponořené těleso.

archipel ⊃ souostrovi

Archipenko Alexander, 30.5.1887–25.2.1964, sochař ukrajinského původu; působil v Paříži, Berlíně, od 1928 v USA; člen Section d'Or. Přispěl k formování kubismu.

Archipoeta, jménem neznámý básník; zmínky přibližují sedm let jeho života (1161–67). Autor lat. žákovské poezie (č. výbor *Pisně žáků darebáků*).

architektonická kompozice [-ny-], půdorysný nebo prostorový rozvrh stavby.

architektonický řád [-ny-], soubor pravidel pro tvorbu architektury platný v určitém slohovém období. V užším smyslu řád sloupový. V antice se rozlišuje a. ř. dórický, iónský, korintský, kompozitní (užívaný v Římě), později toskánský.

architektonika [-ny-], věda o architektuře nebo o její skladbě, arch. kompozici.

architektura, stav. umění; předmětem a. je prostor formovaný myšlenkou architekta, determinovanou konstrukcí, účelem, přír. danostmi a kompozičními zákony a účelem krápného objektu, za nějž lze pokládat sídlo, formovanou krajinu, dům či interiér; □ *výp. tech.* ⊃ počítačová architektura

Zdobení architráv

architráv, nejspodnější část třídlínného vodorovného břevna (kladí) ant. architektury, spočívající na desce hlavice sloupu.

archív a) soubor památek dokumentární povahy, vznikající výběrem pro věd. nebo správní účely; b) instituce shromažďující, zpracovávající a pečující o archiválie podle určené příslušnosti za účelem jejich věd. i praktického využití; c) budova či místnost, kde je a. uložen.

archiválie, písemnosti a jiné záznamní materiály vzniklé činností stát. a jiných orgánů, organizací i soukromých osob, které mají trvalou dokumentární hodnotu a jsou uloženy v archivu.

archivnictví a) vědní obor zabývající se teorií, metodami a prostředky práce v archivech a jejich vývojem; b) soustava archivů jako odvětví veř. správy (archivní organizace).

archivolta, profilované čelo stav. oblouku.

archonti, sbor devíti nejvyšších úředníků v ant. Athénách, volených na jeden rok. ⊃ areopag

Ariadné, Ariadna – □ *fēc. mytol.* dcera krétského krále Mínóa. Dala Théseovi klubko niti (Ariadnina nit), aby nezabloudil v labyrintu. Pak s ním uprchla, na ostrově Naxu si ji zamiloval Dionýsos.

Ariane, série raketových nosičů ESA. Start první verze 1979. Od 1988 se užívá A. 4 o kapacitě 4,4 t na dráhu přechodovou ke geostacionární. 1997 ve stadiu zkoušek raketa Ariane 5 (asi 20 t na dráhu nízkou nebo 6,8 t na přechodovou ke geostacionární).

arianismus ⊃ Areios

ariánství ⊃ Areios

Arias de Ávila [arjas] Pedro, 1440–1531, šp. conquistador; 1519–31 kolonizoval území Stř. Ameriky, zal. m. Panamu.

Arias Sánchez [arjas sančes] Oscar, *13.9.1941, kostarický politik. 1986–90 prezident, autor mírového plánu pro Střední Ameriku. Ne za mír (1987).

aridita podnebí [-dy-], suchost podnebí – vlastnost podnebí určité oblasti, kde je převažuje výpar nad atmosférickými srážkami.

aridní oblast, suchá oblast – klimaticky suchá podnební oblast, teplá (pouště, suché stepi) i studená (polární pouště), v níž převažuje výpar nad množstvím spadlých srážek. Nedostatečné množství srážek neumožňuje vznik stálých vodních toků a jezer, ale mohou jimi protékat vodné řeky pramenící v humidních oblastech.

árie, skladba pro sólový zpěv s doprovodem hudebních nástrojů. Je součástí opery, oratoria a kantáty, nebo samostatná (koncertní árie). Od písně se liší zejména rozsahem.

Árijci ⊃ Árjové

Ariosto [arjosto] Ludovico, 8.9.1474–6.7.1533, it. básník vrcholné renesance. Autor lyrických básní, satir a pěti komedií navazujících na Plauta. Hl. dílem je rytířská báseň v oktávách *Zutivý Roland*.

Ariovistus, vůdce germ. Svěbů; koncem 70. let 1. st. př. n. l. vrhl do vých. Galie, 58 př. n. l. byl Caesarem poražen a zahnán za Rýn.

Aristarchos ze Samu, asi 320–asi 250 př. n. l., fēc. astronom. Zastával názor, že Země se otáčí kolem své osy a s dalšími planetami obíhá kolem Slunce (středů vesmíru). Pokusil se stanovit rozměry Měsíce a Slunce a jejich vzdálenost od Země.

Aristeidés [aristejds], zv. Spravedlivý – přelom 6. a 5. st. př. n. l., athénský vojevůdce; 490 jeden z velitelů v bitvě u Marathónu, 479 zvítězil nad Peršany u Plataj.

Aristide [aristyd] Jean-Bertrand, *15.7.1953, haitský politik a kat. kněz; vůdčí představitel Nár. fronty pro změnu a demokracii. 1990–96 prez. (1991–94 po voj. převratu ve vyhnanství).

Aristofanés, asi 445–po 388 př. n. l., fēc. dramatik; hl. představitel staré atické komedie. Ze 40 her se zachovalo 11 komedií (*Jezdci*, *Obklady*, *Mír*, *Ptáci*, *Lysistraté*, *Žáby*).

aristokracie [fēc., vláda nejlepších] a) forma vlády, v níž je moc v rukou privilegované urozené menšiny; b) šlechta, zejm. velcí vlastníci půdy; c) privilegovaná nebo vybraná část soc. vrstvy nebo profesní skupiny.

Aristolochiaceae ⊃ podražcovité

Aristotelés ze Stageiry, asi 384–322 př. n. l., univerzální ant. myslitel, filozof, zakl. logiky a řady disciplín. Působil hlavně v Athénách. Žák Platónův, vychovatel Alexandra Velikého, zakl. peripatetické školy. Filosofii dělil na teor. (učení o bytí, tzv. první filosofii), praktickou (o lidské činnosti) a poetickou (o tvorbě krásna a užitku). Při vzniku konkrétních věcí působí 4 příčiny: látka, forma, účel a hybná příčina. Příčinou pohybu, řádu a dobra ve vesmíru je tzv. prvotní hybatel nehybný (fēc. *próton kinún akinéton*). Analyzoval zákl. myšlenkové formy (pojmy, soudy, úsudky) a vytvořil první logický systém. Z díla: *Analytika*, *Metafyzika*, *Fyzika*, *Politika*, *O básnictví*.

Aristotelés

aritmetská posloupnost [-ty-], číselná posloupnost s konstantním rozdílem (diferencí) mezi dvěma sousedními členy.

aritmetská řada [-ty-], řada, jejíž členy tvoří aritmetskou posloupnost.

aritmetský průměr [-ty-], hodnota m přiřazená skupině čísel $x_1, x_2, \dots, x_n$ podle pravidla $m = (x_1 + x_2 + \dots + x_n)/n$.

aritmética [-ty-], nauka o číslech.

aritmologie, mystická číselná symbolika rozvíjená pythagorejci – akusmatiky, stoupenci náb. tradic (na rozdíl od matematiků). Zvl. roli hrála posvátná čtyřka a božská desítka.

arizace, nucený převod (konfiskace) majetku fyzických a právnických osob žid. původu podle rasových předpisů nacist. Německa a jím okupovaných a satelitních států (Slovensko) na přelomu 30. a 40. let 20. st. do rukou jiných osob (Árijců). – V protektorátě Čechy a Morava a. zahájena 21.6.1939. ⊃ Árjové; koncentrační tábor;

norimberské zákony

Arizona, stát na jihozápadě USA u hranic s Mexikem; 295 024 km², 3,83 mil. obyv. (1992), hl. m. Phoenix. Prům. zpracovatelský, těžba zlata, rud mědi, molybdenu a stříbra. Závlahové zeměd. orientováno na pěst. bavlníku, citrusů, obilnin; chov skotu. Cest. ruch.

Árjové, kočovné indoevr. kmeny, které ve 2. tis. př. n. l. osídlily sev. Indii. V 16. a 17. st. postupně ovládli většinu Persie. Jejich jazyk byl mylně považován za předchůdce všech indoevr. jaz. a byla vytvořena teorie o nadřazenosti indoevr. rasy (Árijci).

arkáda, stav. útvar, v němž sloupy jsou spojeny oblouky. A. zapuštěná do zdi je slepá arkáda.

Arkádie [-dy-], krajina ve stř. Peloponésu v Řecku; v poezii idylický domov pastýřů a rolníků.

Arkansas, řeka v USA, pravostanný přítok Mississippi; dlouhá 2 348 km, povodí 416 000 km².

Arkansas, stát na jihu USA záp. od Mississippi; 137 539 km², 2,48 mil. obyv. (1995), hl. m. Little Rock. Prům. zpracovatelský, těžební (ropa, zemní plyn, bauxit, vanad) a dřevařský. Zeměd., hl. plodiny sója, rýže (více než 40 % produkce USA), bavlník, zelenina a ovoce; chov skotu a drůbeže. Cest. ruch.

arkóza, klastická sedimentární hornina, zpevnělý psamit složený ze živce a křemene. Tmel může být prachovito-jílový, karbonátový, vzácně i barytový.

arktické podnebí ⊃ polární podnebí

Arktis [arktys], Arktida – sev. polární obl. zhruba vymezená izotermou 10 °C nejteplejšího měsíce; zahrnuje převážně zamrzlý Sev. ledový oceán s okrajovými moři a s ostrovy a sev. pevninské pobřeží Eurasie a Sev. Ameriky.

Arktogea, zoogeogr. říše zahrnující obl. na sev. polokouli, ke které patří Evropa, sev. Afrika, téměř celá Asie s Japonskem a celá Sev. Amerika. Někdy se používá název holarktická obl., jindy se dělí na obl. palearktickou a nearktickou.

arkus, oblouk; a. úhlu α, arc α – velikost úhlu α vyjádřená v obloukové míře; též délka kruhového oblouku o středovém úhlu α a poloměru 1.

arkuskosinus, zn. arccos – inverzní funkce k funkci kosinus definované na intervalu (0, π). ⊃ cyklometrické funkce

arkuskotangens, zn. arccotg – inverzní funkce k funkci kotangens definované na intervalu (0, π). ⊃ cyklometrické funkce

arkussinus, zn. arcsin – inverzní funkce k funkci sinus definované na intervalu (–π/2, π/2). ⊃ cyklometrické funkce

arkustangens, zn. arctg – inverzní funkce k funkci tangens definované na intervalu (–π/2, π/2). ⊃ cyklometrické funkce

arkýř, ▢ *arch*. oblý nebo polygonální útvar vystupující z průčelí.

Arlecchino ⊃ Harlekýn

Arles [arl], m. v jižní Francii v kr. Provence-Alpes-Côte d'Azur; 52 593 obyv. (1990). – V antice řím. m. Arelate. Zachovaný soubor řím. (aréna – amfiteátr) a rom. památek (katedrála Saint Trophime z 12. st. je památkou svět. kult. dědictví UNESCO).

Arlon, vlámský Aarlen – m. v jv. Belgii, správní středisko provincie Luxembourg; 23 422 obyv. (1991). Prům. vlnařský a keramický. – Nejst. známé sídlo na území Belgie (řím. osada Orolaunum), ve 4. st. opevněno. 1190 se odtud vydal Richard I. Lví Srdce na III. křížovou výpravu.

armáda a) souhrn voj. sil daného státu určených k vedení přímé bojové činnosti za války; b) operační svaz, skládající se z několika svazků, jednoho nebo několika druhů vojsk (vševojsková a., tanková a., letecká a.) určený k vedení operací. – Úkolem Armády ČR, zřízené 1993 (navázala na činnost zaniklé čs. a.), je bránit svobodu, nezávislost a územní celistvost ČR. ⊃ armádní sbor; profesionální armáda

Armada Invencible, Neporazitelné loďstvo – šp. flotila vyslaná Filipem II. proti Anglii Alžbětý I.; 1588 poražena v Lamanšském průlivu. Porážka předznamenala konec šp.-portugalské vlády na svět. mořích. ⊃ anglo-španělská válka 1587–1604; Drake, sir Francis

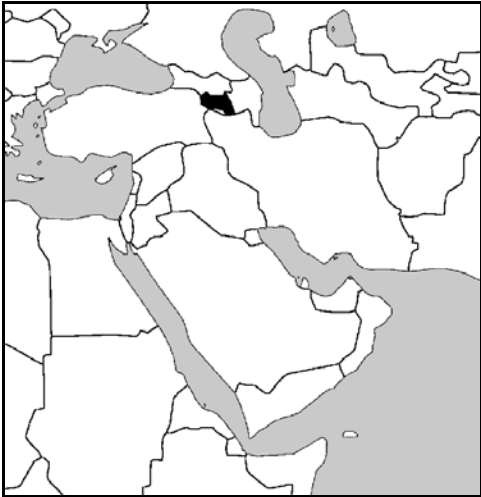
Armáda spásy, angl. Salvation Army – nevládní mez. kř. společenství se sídlem v Londýně; zal. 1865. Je organizována polovoj. způsobem, pomáhá nejchudším vrstvám společnosti. Na činnosti se podílí více než 25 000 akt. důstojníků. – V ČSR působila od 1919, 1950 zakázána. V ČR obnovena 1990.

armádní sbor, vyšší taktický voj. svazek; obv. působí v sestavě armády, jen výj. samo-statně.

armatura, pomocné a ovládací zařízení potrubních rozvodů tekutin. Mezi a. se řadí i přístroje, např. tlakoměry, vodoměry, uzavírací a regulační zařízení. ⊃ pětina uzavírací armatura

Arméni, vl. jm. Hajer – národ v Arménii, Gruzii a Ázerbájdžánu (Náhorní Karabach); 4,6 mil. (1989). Důsledkem genocidy (zejm. ve 20. st.) je početná diaspora (hl. USA, záp. Evropa, Blízký východ; celkem asi 2 mil. osob).

Arménie [-ny-], Arménská republika, arménský Hajastan, Hajkakan Hanrapetuthjun – stát v Zakavkazsku, člen SNS; 29 800 km², 3,76 mil. obyv. (1995), hl. m. Jerevan. – Hornatý povrch vyplňují h. pásma Malého Kavkazu a Arménské vysočiny (Aragac, 4 090 m). 90 % území leží v nadmořské výšce nad 1 000 m, v 1 900 m n. m. leží vysokohorské j. Sevan. Suché subtrop. kontinentální podnebí s krátkým horkým létem a dlouhou studenou zimou přechází ve vyšších polohách do chladného vysokohorského. Rostlinstvo většinou polopouštní a stepní, lesy zaujímají 13 % rozlohy. – Arméni (93 %), Rusové, Kurdové, Ázerbájdžánci. Náb. kř. (arménská apoštolská církev od 301). Úř. jaz. arménština. Kojenecká úmrtnost 26 ‰, stř. délka života 73 let (1995). – Hosp. méně rozvinutý prům.-zemědělský stát. HNP 730 US \$/obyv., stát. dluh 374 mil. US \$ (1995). Hl. plodiny vinná réva, ovoce, tabák, tykvovitě zeleniny. Chov skotu, ovcí. Těžba rud mědi, molybdenu. Prům. stroj., chem., spotřební, potr.; hut. mědi, hliníku a molybdenu. Více než 1/2 prům. produkce dává Jerevan. – Mez. letiště Jerevan. Vybízejí se hl. výrobky spotřebního průmyslu a strojírenství. Měn. jed. 1 dram (ARD) = 100 lumů. – Státní zřízení: rep., hlavou státu prez.; zákonodárný orgán jednokomorová Nejvyšší rada. – Správní členění: 37 okresů.

Arménie–dějiny

př. n. l.	
9.–6. st.	otrokářský stát Urartu
331	území A. obsazeno vojsky Alexandra Velikého
189 až	
konec 1. st. n. l.	samostatný arménský stát
1.–3. st.	nárazníková oblast mezi Římem a parthskou říší
301	oficiální náboženství křesťanství
387	A. rozdělena mezi řím. říši (Byzanc) a Persii
pol. 7. st. až	
2. pol. 9. st.	součást arab. říše; A. si zachovala určitou autonomii
konec 9. st. až 1045	na většině území A. samostatný arménský stát dyn. Bagratovců
2. pol. 11. st.	nadvláda Seldžuků
13. st.	nájezdy Mongolů
1639	A. rozdělena mezi osmanskou říši a Persii
poč. 19. st.	objekt bojů mezi Ruskem a Tureckem; poč. formování moderního arménského národa
1801–28	vých. A. postupně anektovalo Rusko
po 1830	masová emigrace arménského etnika z Turecka do Ruské říše.
1894–96	série masakrů arménského obyv. v Turecku (asi 200 000 mrtvých)
1915–16	genocida Arménů v Turecku (asi 600 tisíc vyvražděno, více než 1 mil. násilně deportován)
květen 1918	vyhlášení nezávislosti Arménie
29.11.1920	nastolen sov. režim
1922–36	součást Zakavkazské federace (svazové jednotky SSSR)
1936–91	svazová republika SSSR
1988	poč. sporů s Ázerbájdžánem o Náhorní Karabach
1991	nezávislá republika; prez. L. Ter-Petrosjan (*1945)
1992	člen OSN; ozbrojené srážky přerostly ve válečný konflikt s Ázerbájdžánem o Náhorní Karabach
1994	dohoda s Ázerbájdžánem o příměří (od 17.5.); rozmístění mírových sil SNS; A. přistoupila k projektu Partnerství pro mír
1995	nová ústava přijata referendem
1996	podpis Deklarace o míru, národnostním porozumění, ekon. a kult. spolupráci kavkazských států
1998	demise prez. L. Ter-Petrosjana; prez. R. Hochařjan (*1955)

arménská církev ⊃ starobylé východní cirkve

arménská literatura, po vytvoření písma koncem 4. st. (Mesrop Maštoc) začal lit. rozvoj v 5. st. v dílech historiografů (Movses Chorenaci). V 7.–8. st. za arab. nadvlády převládala scholasticko-dogmatická literatura. Po osvobození se lyrika rozrůznila na fil. a reflexivní (Grigor Narekaci), přír. a milostnou (Nahapet Khučak, kolem 1500–1592) a poezii soc. protestu. Lid. slovesnost vyvrcholila v hrdinském eposu ze 7.–11. st. *Sasunci Davith*. V rozdělené Arménii (17. až 18. st.) se těžiště lit. aktivity přeneslo do lid. tvorby (Sajath-Nova). Staleté rozdělení země vedlo k rozdílnému vývoji záp. a l., jejíž představitelé byli většinou vyvražďeni za turecké genocidy 1894–1916 (D. Varužan, 1884–1915, M. Mecarenc, 1886–1908, G. Zohrap, 1861–1915), a vých., kde kontinuita lit. vývoje umožňovala navázání na evr. literaturu. V 80. letech 19. st. se prosadil krit. realismus, poezie preferovala náměty soc. a občanské (H. Thumanjan, A. Isahakjan), obohacovala se o podněty fr. symbolismu (V. Terjan). Ve 20. st. si udržela hl. postavení poezie (J. Carenc), real. próza zobrazovala spol. proměny (A. Bakunc). Povál. poezie zachycuje etickou a fil. problematiku (P. Sevak, R. Davojan), v próze se rozvíjí hist. a spol. román (M. Mathevosjan, Z. Chalaphjan, R. Hovsephjan) a psychol. novela (A. Ajvajjan).

Հայր մեր, որ երկնքում ես. սո՛ւրբ Թող լինի քո անունը.

Arménské písmo

arménština, jazyk představující samostatnou větev indoevropské jaz. rodiny. Stále užívané písmo vytvořil 405–406 Mesrop Maštoc na základě byz. a severoarmejského. Staroarménský flektivní jazyk grabar (vytvořena v něm rozsáhlá stará literatura, dosud církevní jazyk) se změnil na aglutinační novoarménský jazyk ašcharhabar (východní a

západní varianta, vznikl v 19. století).

Armia Krajowa [armja], AK – polská voj. odbojová organizace; zal. 1939. Za 2. svět. války podřízena londýnské exilové vládě. Organizovala varšavské povstání 1944.

armování $\supset$ vyztužování

Armstrong [ármstron] Louis, zv. Satchmo, 4.7.1900–6.7.1971, am. zpěvák, trumpetista a vedoucí orchestru; představitel neworléanského džezu.

Armstrong [ármstron] Neil Alden, *5.8.1930, am. kosmonaut; v oddílu kosmonautů 1962–70, 1966 velel Gemini 8, první pozemšťan, který vstoupil na povrch jiného vesmírného tělesa (Měsíce; Apollo 11, 21.7.1969 v 2^h 56^{min} UT).

N. A. Armstrong

Arnhem, m. ve stf. Nizozemsku, správní středisko provincie Gelderland na Dolním Rýnu (Neder Rijn); 133 272 obyv. (1993). Prům. text., eltech. a loďařský. R. přístav. – Zmíněn 893; od 13. st. člen hanzy, 1672 a 1795 ovládnut Francouzi, 1813 Prusy.

Arnhemská země, angl. Arnhem Land – poloostrov na S Austrálii, odděluje Carpentarský záliv od Timorského moře. Ložiska bauxitu a rud uranu; hosp. málo rozvinuté území.

Arnold Vladimír Igorevič, *12.6.1937, matematik působící v Moskvě. Hl. práce z teorie obyčejných diferenciálních rovnic, teorie funkcí reálné proměnné.

Arnošt z Pardubic, 25.3.1297–30.6.1364, od 1344 první pražský arcibiskup; rádce a diplomat Karla IV. Zasloužil se o rozvoj kult. a o cirk. správu, usiloval o nápravu mravů.

aromata, látky (obv. ve formě synteticky připravených trestí) upravující chuť a vůni potravin a nápojů.

aromatické rostliny [-ty-], speciální plodiny, z kterých mnohé jsou zároveň léčivé i kořeninové; pěstují se pro specifické aromatické látky. Zpracovávají se v kosmetickém, farm. i potr. průmyslu. Obsahují vonné těkavé silice, ale i hořčiny, alkaloidy a slizy.

aromatické uhlovodíky [-ty-], aromáty – cyklické nenasytené uhlovodíky s konjugovanými dvojnými vazbami; zákl. a. u. je benzen. $\supset$ naftalen; toluen; xyleny

aromáty $\supset$ aromatické uhlovodíky

aromorfózy, $\square$ *biol.* zásadní evoluční novinky vzniklé v procesu makroevoluce.

áron, rod jednoděložných rostlin z čeledi áronovitých. Á. plamatý je ohrožená vytrvalá bylina s živě zelenými listy a palicí ve žlutozeleném toulci. Plodem je jedovatá bobule.

H. Arp, Ptevrácený stěviec

Áron, starozákonní postava, bratr Mojžíše. Ustaven dědičné veleknězem v Izraeli.

áronovité, *Araceae* – čeleď jednoděložných rostlin. Obv. vytrvalé byliny, mnohé jsou epifyty. Květy oboupohlavné nebo jednopohlavné. Plodem je bobule, nažka často strostlá v plodenství (áron, chvostokvět, „filodendron“).

Arp Hans (Jean), 16.9. 1887–7.6.1966, něm. a fr. malíř, sochař a spisovatel (č. básně ve výběrech *Jazzová inspirace*, *Na jedné noze*). Člen skupiny Der Blaue Reiter, 1916 spoluzakl. dadaismu, od 1922 surrealista. Autor reliéfů, geometrických koláží, tapisérií, plastik pro architekturu.

Arpádovci, král. dynastie v Uhrách od pol. 10. st. do 1301; zakladatel vůdce maď. kmenů Arpád (řpo 907). Během vlády A. konstituován v 2. pol. 10. a během 11. st. uherský stát a provedena jeho christianizace. Rod A. vymřel králem Ondřejem II.

Arrhenius [arénius] Svante August, 19.2.1859–2.10.1927, švéd. chemik a fyzik. Zabýval se fyz. chemií, studoval teplotní závislost rychlostních konstant chem. reakcí, ale i problémy astronomie, astrofyziky, kosmogonie (autor teorie panspermie). Největší význam má Arrheniova teorie elektrolytické disociace z 1887, kterou položil základy elektrochemie – Ne (1903).

Arrow [erou] Kenneth Joseph, *23.8.1921, am. ekonom. Zabývá se prognózováním cenového vývoje v tržním mechanismu s použitím optimalizačních metod. Ne (1972) za průkopnické práce ke všeob. teorii ekon. rovnováhy a teorii blahobytu.

ars antika [antýkva, lat.], staré umění; ve vývoji fr. hudby období raného vícehlasu, asi 1250–1320. Na a. a. navázala ars nova. $\supset$ notredamská škola

ars combinatoria [kombinatoria, lat.], Leibnizův projekt univerzálního jazyka. Umění vytvářet složité pojmy kombinací jednoduchých pojmů. Neuskutečněn.

ars nova [lat.], nové umění; fr. a it. hudba 14. st., s nadvládou vícehlasu a převahou světské hudby nad duchovní. Navázala na ars antiqua.

arsen, arzen, lat. *arsenicum*. As – amfoterní chem. prvek skupiny V A; ox. č. –3, 3, 5; stříbrošedý kov, žluté krystalky nebo černá amorfní látka; at. č. 33, rel. at. hm. 74,921 6, t. subl. 613 °C, t. t. 817 °C (tlak 2,8 MPa). Trigonální minerál, tvrdost 3; tvoří miskovité agregáty, vyskytuje se v rudních žilách. Získává se hl. z arsenopyritu FeAsS. Sloučeniny a. jsou jedovaté.

arsenopyrit, arzenopyrit – rombický kovově žlutobílý minerál, arsenid-sulfid železnatý FeAsS; tvrdost 5,5; hl. ruda arsenu.

S. A. Arrhenius

aršík, $\square$ *filat.* malý tiskový (přepážkový) arch ve zvl. úpravě s jednou, příp. několika poštovními známkami; obv. příležitostný tisk s kresbami a texty na okrajích, vydaný v omezeném nákladu. – V ČR známý a. *Kde domov můj* z 1934.

art brut, umění „v surovém stavu“, tj. spontánní, neskolené projevy (výtvory dětí, duševně chorých, umění primitivních národů). Pojem zavedl a v duchu a. b. tvořil J. Dubuffet.

Art Nouveau $\supset$ secese

art protis $\supset$ tapiserie

Artaud [artó] Antonin, 4.9.1896–4.3.1948, fr. režisér, herec, básník; člen surreal. hnutí. Programem divadla krutosti inspiroval div. generace od 50. let (J. Grotowski, P. Brook).

Artaxerxes I., †424 př. n. l., perský král z dynastie Achajmenovců (od 456). Pokračoval v bojích svého otce Xerxa I. s Řeky, 448 př. n. l. nucen válku ukončit. $\supset$ řecko-perské války

artefakt, umělý výtvor, lidský výrobek; $\square$ *archeol.* prehistorický nástroj.

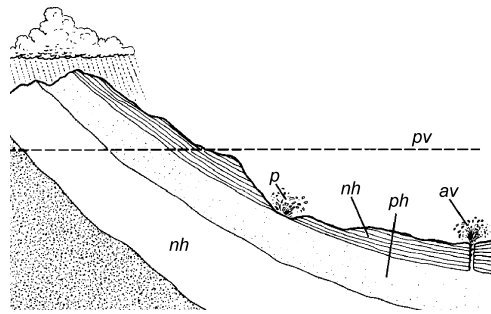
Artěl, svépomocné č. družstvo (1908–34) podporující moderní fmeislnou um. výrobu s cílem prosadit vyšší est. úroveň předmětů denní potřeby.

Artemis, $\square$ *hec. mytol.* bohyně lovu a plodnosti přírody; dcera Dia a Létó, sestra Apollónova. $\supset$ Diana

arteria carotis $\supset$ krkavice

artérie $\supset$ tepna

artéská voda, podzemní voda s napjatou hladinou (hladinou nenulového hydrostatického tlaku), nahromaděná v propustné hornině mezi dvěma nepropustnými vrstvami. Jímá se v artéských studních. Po navrtní může dojít i k přelévání vody na povrch. $\supset$ podzemní voda

Artéská voda: av artéský vrt, nh nepropustná hornina, p pramen, ph propustná hornina, pv hladina podzemní vody

Arthropoda $\supset$ členovci

Arthur $\supset$ Artuš

articulus $\supset$ kloub

artificialismus [-ty-], styl imaginativní malby na zásadě asociací a evokací (J. Štyrský, Toyen); výtv. obdoba lit. poetismu.

Artigas [artygas] José Gervasio, 19.6.1764–23.9. 1850, vůdce uruguayského boje za nezávislost. 1811 porazil šp. armádu u Las Piedras, 1814 obsadil Montevideo; odpůrce následně braz. okupace Uruguaye. Od 1820 v exilu v Paraguaji.

artiklace [-ty-], $\square$ *jaz.* tvoření hlásek při mluvení.

Artiodactyla $\supset$ sudokopytníci

Artuš, Arthur – legendární král keltských Britů ze 6. století. Zmínován v angl. kronikách z 9. a 10. st., ústřední postava středověkých rytířských románů (France). Námět mnoha lit., výtv. a hud. děl.

artyčok, rod dvouděložných rostlin z čeledi hvězdnicovitých. A. kardový (kard, španělský a.) je až 180 cm vysoká vytrvalá bylina. Vybělené rostliny se pojídají jako zelenina. A. zelený se pěstuje pro chutné dužnaté úbory. Obsahuje vitamin B, provitamin A, cukry a inulin.

Aruba, ostrov v Karibském moři při pobřeží Venezuely; 193 km², 66 687 obyv. (1991), správní středisko Oranjestad. Prům. petrochemický; zemědělství. Cest. ruch. – 1.1.1986 se A. oddělila od Nizozemských Antil a stala se separátním zámořským auton. územím Nizozemska.

Arunáčalpraděš, Arunáčhal Pradesh – svazový stát v sv. Indii; 83 578 km², 858 392 obyv. (1991), správní středisko Itánagar. Kmeny mongoloidního obyvatelstva. Převážně zalesněná obl. v podhůří Vých. Himálaje. Trop. zemědělství. – Od 1972 svazové teritorium, od 1986 svazový stát Indie.

aryl, jednovazná skupina vzniklá odtržením vodíku od molekuly aromatického uhlovodíku, např. fenyl – C₆H₅; vznikly z benzenu C₆H₆.

arze $\supset$ stopa

As $\supset$ arsen

Ásám, Assam – svazový stát v sv. Indii podél ř. Brahmaputry; 78 523 km², 22,3 mil. obyv. (1991), správní středisko Dispur. Obýván Ásámci. Pěst. rýže, olejnin, cukrové třtiny, juty, čajovníku. Těžba ropy. Prům. slabě rozvinut. – Od 1950 svazový stát Indie.

asambláž, výtv. dílo vytvořené spojením různých materiálů a předmětů (i jejich částí), trojrozměrná obdoba koláže.

Ásámci, vl. jm. Ahómija – národnost hl. v ind. státě Ásám (14 mil., 1990). Jaz. (ásámština) patří do ind. skupiny indoiránské větve indoevr. rodiny. Hinduisté, část muslimové. Zemědělci, fmeislníci.

ásámská literatura, patří mezi novoind. literatury. Nejst. památky jsou z konce 13. století. Klasikem byl M. Š. Šankardeb (1449–1568). V 17.–19. st. vznikala díla naučná, k rozmachu liter. došlo v nár. obrození v pol. 19. st., ve 20. st. převládá povídka.

asanace, soubor opatření k ozdravení přír. a životního prostředí; např. vyčištění vodního toku, likvidace černé skládky, odstranění druhově nevhodných dřevin z chráněných území.

Ascarioidea $\supset$ škrkavky

ascendence, $\square$ *právo* předkové; příbuzenská řada v pokolení vzestupném. $\supset$ descendance

Ascidacea $\supset$ sumky

ASCII, angl. American Standard Code for Information Interchange, Americký standardní kód pro výměnu informací – sada 128 znaků znázorňovaných v 7 bitech. Obsahuje mj. všechna písmena (bez háčků a čárek), číslice a běžné interpunkční znaky. Výběr znaků a způsob jejich kódování do 7 bitů tvoří mez. uznávaný standard (standard ASCII) od ANSI. Zákl. pro další rozšíření, která obsahují více než 128 znaků (typicky 256), pro jejichž znázornění používají 8 bitů.

Asclepiadaceae $\supset$ klejchovitě

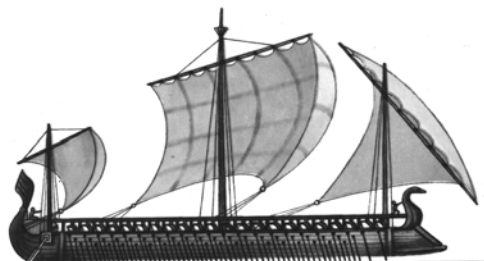
Ascomycetes $\supset$ vřeckovýtusé houby

ascus $\supset$ vřecko

ASEAN, angl. Association of South East Asian Nations, Sdružení národů jihovýchodní Asie – regionální mez. organizace; zal. 1967. Sdružuje Brunej, Filipiny, Indonésii, Malajsii, Singapur, Thajsko, přistoupily 1995 Vietnam, 1997 Kambodža, Laos a Barma. Cílem je urychlit ekon. růst, soc. pokrok, kult. rozvoj a vzájm. vztahy členských států; spolupracuje i ve vojenskopolit. a mezinárodněpolit. oblastech.

assembler, angl. assembler – a) jazyk symbolických adres, jazyk symbolických instrukcí – programovací jazyk nízké úrovně umožňující sestavovat programy přímo ze strojových instrukcí příslušného počítače, a zapisovat je v symbolické formě, srozumitelné člověku, vč. možnosti symbolického vyjádření operandů těchto instrukcí, zejm. adres; b) program zajišťující převod programu v jazyku symbolických adres do podoby srozumitelné počítači (ze symbolického do číselného tvaru).

asepse, soubor opatření bránících vniknutí patogenních mikroorganismů nebo jejich spor

Athénská triéra

do organismu. Prostředkem a. je sterilizace a dezinfekce.

aserce, □ *log.* uznání, že nějaký výrok je pravdivý.

asertivita [-ty-], □ *psychol.* soubor verbálních i neverbálních komunikativních dovedností, s jejichž pomocí člověk dokáže prosadit své cíle a potřeby, ale současně bere v úvahu cíle a potřeby dalších účastníků komunikace. Pomyslný střed mezi chováním pasivním (únikovým) a agresivním (útočným).

asertorický soud, soud platnosti – soud, ve kterém se potvrzuje nebo odmítá existence něčeho, např. „slunce svítí“. Uplatňuje se v případech, kdy je známo pouze to, že předmětu soudu náleží či nenáleží určitá vlastnost.

asfalt, černohnědá až černá hmota, matně lesklá, hořlavá, vzniklá samovolnou oxidací ropy (přírodní a.) nebo jako zbytek po destilaci dehtů a ropy (a. umělý). Používá se na úpravu vozovek, k výr. barev, laků, izolačních hmot (natěry, asfaltovaná lepenka).

asfaltová vozovka, st. ozn. vozovky s asfaltobetonovým krytem.

asfaltový beton, stavivo z přír. hutného drceného kameniva, z kamenné moučky a pojiva z polotuhých silničních asfaltů užívané na asfaltobetonový kryt.

Ashmore and Cartier Islands [ešmor end kartjer ajlends], Ashmoreův a Cartierův ostrov – korálové o. v Ind. oceánu při sz. pobřeží Austrálie; 5 km². Neobydlené zámořské teritorium Austrálie. Útes Ashmore je přír. rezervací.

Asie [ázije], největší světadíl, vých. část pevniny Eurasie; 44,4 mil. km² (29,7 % souše Země), 3,51 mld. obyv. (60,5 % svět. populace, 1996), hustota zalidnění 79,1 obyv./km². Na Z souvisí A. s Evropou (konvenční hranice), na JZ Suezskou šíjí s Afrikou. Je omývána Sev. ledovým, Tichým a Ind. oceánem. Členitě pobřeží, velká vertikální členitost; dosahuje největší výšky na Zemi (Mount Everest, 8 848 m) i nejlubší prolákliny (Mrtvé moře, – 400 m). Stř. výška povrchu 960 m. Zákl. jednotkami v geol. stavbě jsou pevninské štíty. Celý kontinent protíná alpsko-himálajská horská soustava. Značnou část zaujímají náhorní plošiny a vysočiny, 40 % bezodtoková pouštní až polopouštní území. Velké zásoby nerostných surovin. Největší a nejvodnější řeky v sibiřské a monzunové oblasti. Mnoho jezer, největší Kaspické moře a Aralské jezero. Zastoupena všechna podnební pásma, převládá podnebí kontinentálního typu.

asiento [asjento], sm. l. ouva, kterou šp. koruna poskytovala obch. práva a monopoly určité osobě či korporaci. A. de negros (povolení monopolu na dovoz otroků do šp. kolonií); po utrechtském míru 1713 ji získaly brit. společnosti.

asignace, převod, postoupení; písemný příkaz k zaplacení pohledávky jiné osobě. Daňová a. umožňuje určitou část z placených daní poukázat na některý zákonem určený účel.

Asiját, m. ve středním Egyptě na levém břehu Nilu; 291 300 obyv. (1986). Prům. kožedelný a bavlnářský. Obch. a dop. středisko, ř. přístav. Univ. (1957). Středisko Koptů. – Staroeg. Sijút, 1938–asi 1600 př. n. l. provinční adm. a obch. středisko. V helénistickém období nazván Lycopolis. Rodišť filozofa Plótina.

asimilace, přizpůsobení; □ *bot.* soubor biochem. reakcí, jimiž organismy syntetizují org. látky tvořící jejich tělo buď z anorg. látek (autotrofní a. u zelených rostlin), nebo z org. látek přijímaných v potravě (heterotrofní a. u živočichů). Příklad anabolismu. □ disimilace; fotosyntéza; □ *petrologie* magmatická a. – proces, při kterém jsou pevné úlomky horniny (či hornin) pohlceny magmatem a jsou v něm rozpouštěny; □ *sociol.* proces, jímž se jedna skupina, obv. menšinová nebo přistěhovalecká, stává součástí jiné; splyvání jedné etnické skupiny nebo národa s druhou; □ *jaz.* spodob a. – připodobnění hlásky jiné hláске (např. a. znělosti slova *shoda*: *schoda* nebo *zhoda*).

Asimov [esimov] Isaac, 2.1.1920–6.4.1992, am. spisovatel a vědec (biochemik). Autor sci-fi (románová trilogie *Foundation* – *Nadace*).

askeze [fēc., cvičení], fil. nebo náb. motivované zřeknutí se některých pokrmů a nápojů, pohlavního styku, pohodlí a sebeuplatnění; cílem je obv. dosažení mravní dokonalosti nebo příprava na náročné úkoly.

Asklepios, Aeskulap, Aesculapius – fēc. bůh lékařství; syn Apollóna a krásné Korónidy, vynikající lékař, kterého Zeus ze žárlivosti zabil. Zobrazován, jak stojí opřen o hůl ovínutou hadem (znak léčícího božství a věčného života, symbol lék. stavu).

Asmera, Asmara – hl. m. Eritrey, v Etiopické vysočině 2 471 m n. m.; 367 300 obyv. (1991). Prům. text. a oděvní. Mez. letiště, žel. a silniční spojení s přístavem Mitsiwa v Rudém moři. Univ. (1967). – V 19. st. pod nadvládou Egypta, 1936–41 hl. m. Italské vých. Afriky, do 1993 správní středisko etiopické provincie Eritrea.

asociace, sdružování; □ *bot.* soubor rostl. společenstev s určitým floristickým složením, stejným stanovištěm a stejnou stavbou. Jeden ze syntaxonů užívaný při klasifikaci rostl. společenstev; □ *liter.* volné sdružování představ do bás. obrazu; □ *sociol.* proces seskupování lidí v soc. subjekty; □ *právo* sdružení, spolek, společenství; volné spojení lékařského stavu organizací stejného nebo podobného zaměření; □ *psychol.* spojování obsahů vědomí (představ, pojmů) takovým způsobem, že výskyt jedné představy automaticky vyvolá ve vědomí jinou představu, která je s ní sdružena; □ *astr.* □ hvězdná asociace

asocianismus [-nyz-], □ *psychol.* směr 19. st., kterým pronikly přírodověd. metody (experiment) do studia psychiky. Zaměřoval se na zkoumání tzv. psychických elementů, na jejichž základě předpokládal asociaci vytvářející složitější psychické útvary. Hl. metodou byla introspekce, předmět psychologie redukoval na vědomí.

asociativita [-ty-], vlastnost algebraických operací: operace * je asociativní, když pro každé tři prvky *a*, *b*, *c* platí *a* * (*b* * *c*) = (*a* * *b*) * *c*. Asociativní je např. sčítání a násobení reálných čísel, nikoli však jejich odčítání.

asonance, zvuková podobnost slabik na konci veršů, vyvolaná shodou samohlásek. Častá v lid. poezii.

Asparagaceae □ chřestovité

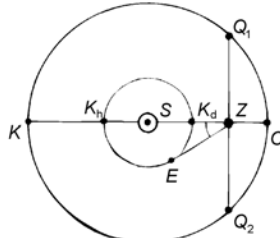
Asparagus, chřest – rod dvoudomých bylin, až přes 1 m vysokých, z čeledi chřestovitých. Plodem je červená bobule. Některé druhy jsou ozdobné, jiné slouží jako zelenina. Chřest obecný (lékařský) je vytrvalá bylina, z jejího oddeku vyraží dužnaté prýty (lahůdková zelenina). Obsahují menší množství vitamínu C, vitamíny A, B₁, B₂, PP, silici asparagin a bílkoviny.

Asparuch, asi 644–701, chán Protobulharů, jejichž část pod vedením A. přesídlila z vých. Černomoří do oblasti Varny. Tam po bojích s Byzancí zal. asi 681 první bulh. stát.

Asklépios: symbol

aspekt, hledisko; □ *biol.* vzhled biocenózy význačný po určité období roku (a. zimní, jarní, letní, podzimní); □ *astr.* význačná poloha kosm. objektu na obloze; hl. aspekty

Aspekty: *K* konjunkce – *K_d* dolní, *K_h* horní, *O* opozice, *E* elongace, *Q₁* a *Q₂* kvadratura; *S* Slunce, *Z* Země

jsou horní a dolní konjunkce, opozice, elongace a kvadratura; □ *astrol.* význ. vzájemný úhlový vztah dvou nebo více planet měřený v rovině ekliptiky; zákl. řady aspektů jsou odvozeny z pravidelných mnohoúhelníků.

Aspergillus, kropidlák – rod plísní z třídy vřeckovýtvarných hub. Někteří zástupci produkují toxiny, např. aflatoxin způsobující rakovinu, jiní antibiotika, další prům. využívané látky (kyselina citronová, enzymy). Mohou způsobovat i kažení potravin, onemocnění zvířat, lidí a aspergilovou hnilobu.

aspergilová hniloba, hnilobná choroba rostlin způsobená houbou rodu *Aspergillus*, projevující se na plodech, semenech, skladovaných hlízách, bulvách, kořenech, oddencích a cibulích.

aspek □ rosol

Aspinwall □ Colón

aspirace, □ *psychol.* kvalita a úroveň cílů, požadavků, které si člověk sám vytýčuje a o jejichž uskutečnění usiluje. Souvisí zejm. s výkonností a sebevědomím člověka; závisí na dřívějších zkušenostech, úspěchu či neúspěchu; □ *lék.* vdechnutí pevných nebo kapalných látek do průdušnice nebo plic; □ *jaz.* ve fonetice přidech, tj. šum vznikající v závěru artikulace některých hlásek.

Asplund Erik Gunnard, 22.9.1885–20.10.1940, švéd. architekt; průkopník čistého vzdušného výrazu arch., podmíněného užitím oceli a skla (Lesní krematorium ve Stockholmu).

Assalská proláklina, fr. Lac Assal – nejnižší místo Afriky, v Džibutsku; – 155 m, se slaným bezodtokovým jezerem.

assassinové [arab. *haššišín*, požívač hašiše], tajná islámská šíitská sekta a extremistická organizace; vznikla koncem 11. st. v Íránu a rozšířila se do Sýrie a Libanonu s centrem Alamút v sev. Íránu v Alborzu. Po jeho dobytí Hülegü-čhanem 1256 úpadek sekty, definitivně zničení 1273 Mamlúky.

assembler □ assembler

Assen, m. v sev. Nizozemsku, správní středisko provincie Drenthe; 51 713 obyv. (1993). Průplavy spojeno s ř. IJssel a Sev. mořem. Prům. potr. a polygrafický. – Zal. 1257.

assyntetické vránění □ kadomské vránění

Astacura □ raci

Astaire [ester] Fred, 10.5.1899–22.6.1987, vl. jm. Frederik E. Austerlitz, americký tanečník, herec, zpěvák a choreograf, zaměřený na muzikály a hudební filmy (*Smím prosit?*, *Divotvorný hrnec*); vynikl ve stepu.

Astana, 1832–1961 Akmolinsk, 1961–92 Celinograd, 1992–98 Akmola – hl. m. Kazachstánu, v severní části na horním toku Iřimu; 286 000 obyvatel (1991). Středisko rozorávaných celin (1954–60). Průmysl zemědělského strojírenství a potravinářský. Dop. křižovátka. – Zal. 1830, hl. m. od 1995.

astat, lat. *astatium*, At – radioakt. chem. prvek skupiny VII A; at. č. 85; t. t. 302 °C, t. v. 337 °C.

astatická soustava [-ty-], □ *stroj.* soustava, u které se při skokové změně vstupní veličiny výstupní veličina sama neustálí na nové konečné hodnotě. A. s. potřebuje vždy regulaci. □ statická soustava

astenický typ [-ny-], stihlý typ – jeden ze zákl. typů tělesné stavby člověka; vyznačuje se velmi stihlou až vyhublou postavou, poměrně dlouhými končetinami, úzkým dlouhým hrudníkem, jemnou kostrou, tenkou kůží, malou vrstvou podkožního tuku, slabě vyvinutým svalstvem. □ atletický typ; pyknický typ; schizotypní typ

astenoféra, zemská vrstva o mocnosti několika desítek km se sníženou viskozitou ležící pod litosférou v hloubkách asi 80–220 km. Umožňuje pohyb litosférických desek. □ tektonika desek

Asteraceae □ hvězdicovité

Asterionella, rod rozsivek vytvářejících pravidelné hvězdicovité kolonie; vyskytují se zejm. v planktonu rybníků, jezer a přehrad.

Asterix, první fr. umělá družice Země (1965). Jejím startem se Francie stala 3. státem schopným vypouštět vl. technikou umělá kosm. tělesa.

asteroid □ planetka

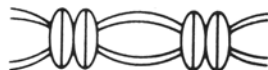
Asteroida □ hvězdice

astigmatismus [-ty-tyz-] a) porucha vidění (pozorované předměty nejsou vnímány stejně ostře), obv. způsobená nesprávným zakřivením rohovky. 1800 jej poprvé přesně popsal angl. lékař, fyzik a egyptolog T. Young (1773–1829). □ refrakční vady oka; b) vada při zobrazení paprsky, které nejsou rovnoběžné s opt. osou, v opt. soustavách, zvl. objektivěch. □ optické vady

Astley [estli] Philip, 1742–1814, angl. organizátor prvního evr. cirkusu (1770 v Londýně, 1782 v Paříži).

Aston [eston] Francis William, 1.9.1877–20.11.1945, angl. chemik a fyzik. Zabýval se studiem izotopů, zlepšil hmotnostní spektrometr. Ne (1922) za objevy velkého počtu izotopů neradioakt. prvků a za objev pravidla celých čísel.

astra, rod bylin z čeledi hvězdicovitých. Páv. z Číny a Japonska.

Astragal

astragal, perlovec – arch. dekorativní motiv ant. architektury a slohů z ní odvozených.

Astrachan' [astrachaň], Astrahan', č. Astrachaň – obl. m. v Rusku, přístav při ústí Volhy, rejda v Kaspickém moři; 512 000 obyv. (1992). Loďnice a opravy plavidel. Prům. potr. (rybný), spotřební, chemický. Arch. památky ze 16. a 17. století. – Pův. osada na karavanní cestě, od 13. st. středisko tatarského chanátu, jenž přetrvál po rozpadu Zlaté hordy. 1395 dobyta Timúrem, 1556 Ivanem IV. Hrozným. 1670–71 centrum povstání S. T. Razina.

astroblém $\supset$ impaktní kráter

astrodynamika $\supset$ nebeská mechanika

astrofyzika, obor astronomie zabývající se stavbou, fyz. vlastnostmi a chem. složením kosmických těles. Teoretická a. vysvětluje pozorované jevy pomocí fyz. zákonů, praktická a. se zabývá konstrukcí přístrojů, získáváním a vyhodnocováním údajů. A. vysokých energií studuje tělesa s emisí zejm. rtg., gama a kosmického záření. Relativistická a. vysvětluje chování hmoty a záření v extrémních podmínkách pomocí teorie relativity.

astrograf, fot. dalekohled (refraktor) s objektivem s velkou světelností, u něhož jsou korigovány vlněné vady optického zobrazení.

astroláb, jednoduchý astrometrický přístroj používaný ve starověku a středověku k určování poloh kosm. těles, zeměpisných souřadnic i času.

astrologie, obor zabývající se hledáním vztahů, popř. příčinných vztahů mezi momentálním postavením svět. sféry, pozicemi Slunce, Měsíce, planet a hvězd a právě probíhajícími i budoucími či minulými ději na určitém místě zemského povrchu. $\supset$ horoskop

astrometrie, poziční astronomie – obor astronomie zabývající se určováním poloh kosm. objektů na svět. sféře.

astronaut $\supset$ kosmonaut

astronautika $\supset$ kosmonautika

astronavigace, zjišťování polohy letounu vzhledem k Zemi a kurzu jeho letu zaměřením na různá kosm. tělesa; používá se sextant či oktant a astronavigační tabulky s údaji o hvězdách.

astronomická délka $\supset$ ekliptikální souřadnice

astronomická jednotka, angl. astronomical unit, AU – vedlejší jednotka SI pro délku, v astronomii základní jednotka pro měření vzdáleností; stf. vzdálenost Země od Slunce, 1 AU = 149 597 870 km.

astronomická sekunda $\supset$ efemeridová sekunda

astronomická šířka $\supset$ ekliptikální souřadnice

astronomické souřadnice $\supset$ soustava souřadnic

astronomické symboly, značky používané v astronomii např. pro souhvězdí zvěrokruhu, planety, fáze Měsíce; pocházejí ze starověku.

astronomie, přír. věda zabývající se studiem kosm. těles, jejich soustav, kosm. prostoru a vesmíru jako celku. Základem astr. znalostí jsou pozorování kvantitativního charakteru uskutečňovaná v astr. observatořích. Hl. obory a. jsou sférická a., stelární a., kosmická (nebeská) mechanika, astrofyzika, kosmogonie a kosmologie, kromě toho existuje řada speciálních směrů. Jednotlivé obory a směry spolu těsně souvisejí a navzájem se doplňují.

Asturias [asturjas] Miguel Ángel, 19.10.1899–9.6. 1974, guatemalský spisovatel. Ovlivněn expresionismem, surrealismem a indiánským uměním (*Legendas de Guatemala – Guatemalské legendy*, román *Hombres de maíz – Kukučiční lidé*). Nc (1967).

Asturie, šp. Asturias – auton. region v sz. Španělsku na pobřeží Biskajského zálivu; 10 604 km², 1,09 mil. obyv. (1991), správní středisko Oviedo. Těžba uhlí. Hutě, stroj., energetika, chem. výroba. Chov skotu. – Pův. osídlena kmeny Asturů a Kantabrů. Po muslimském vpádu na Pyrenejský poloostrov se stala základnou reconquisty. 718 odražen útok muslimů u Covadongy, 722 poč. asturského státu, od pol. 9. st. současný král. León. Soubor kostelů býv. království Asturie v předrománském (tzv. asturském) slohu vyhlášen památkou svět. kult. dědictví UNESCO.

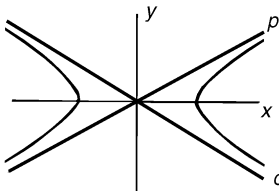
Asuán, arab. Aswān – m. v jv. Egyptě na pravém břehu Nilu, 159 m n. m.; 195 700 obyv. (1986). Hosp. středisko již. Egypta. Konečná stanice žel. tratě údolím Nilu, ř. přístav. V okolí arch. památky eg. umění (skalní chrámy). Již. od A. přehradní nádrže. – Kontinuální osídlení od eg. starověku; za Římanů, Turků a Britů pohraniční posádkové město.

Asuánská přehradní nádrž a) arab. Sadd al-Aswān – stará přehrada z 1898–1902, objem vody 5,5 mld. m³; b) arab. Sadd al-Ālī – nová přehrada z 1971, postavená s pomocí SSSR; objem vody 160 mld. m³, výkon elektrárny 2 100 MW.

Asunción [asunsjon], hl. m. Paraguaye na ř. Paraguay, 105 m n. m.; 607 706 obyv. (1990), 117 km². Jediné velké hosp. a kult. středisko státu a jeho hl. přístav. Mez. letiště. Dvě univerzity. – Zal. 1537.

asymetrie, nesouměrnost.

asymptota kuželosečky, přímka, která je mezní polohou tečny kuželosečky, např. hyperboly, vzdaluje-li se její bod dotyku po kuželosečce do nekonečna. Nemá s kuželosečkou žádný společný bod.

Asymptoty hyperboly *p*, *q*

asyndeton, bás. figura; příznakové spojení slov nebo vět bez spojek.

asynchronní přenos, způsob přenosu dat v počítačových sítích mezi počítači navzájem i mezi počítači a jejich periferiemi, při kterém mohou být jednotlivé části přenášených dat (znaky, bajty) vysílány s libovolnými odstupy mezi sebou. $\supset$ synchronní přenos

asynchronní přenosový režim $\supset$ ATM

asynchronní stroj, indukční stroj – el. točivý stroj na střídavý el. proud, jehož otáčky se liší skluzem od synchronních otáček. Podle elmech. přeměny může a. s. pracovat jako asynchronní motor (nejrozšířenější), asynchronní generátor, asynchronní brzda, měnič kmitočtu. $\supset$ synchronní elektrický stroj

Asýrie, hist. území v sev. Mezopotámii. Poč. 2. tis. př. n. l. sjednoceno (centrum Aššur), v 16.–15. st. př. n. l. podmaněno Babylonií. V novoasýrském období (930–605 př. n. l.) voj. velmoc Předního východu. Podlehl útokům Babylonie. $\supset$ Aššurbanipal; Ninive

asýrská literatura $\supset$ mezopotamské literatury

asýrské výtvarné umění $\supset$ mezopotamské výtvarné umění

asýrský kelek, vor z nafouknutých kožených měchů z velbloudích kůží (burdjuky) spolu svázaných (až 100 ks), s připevněnou palubou košíkovitého tvaru z proutí, slámy a dřeva. Nosnost do desítek tun, plavba po proudu Tigridu i příbřežní pomoci vesel. Používaný v 7. a 8. tis. př. n. l. Asýřany

Aš, nejzáp. m. České rep. sz. od Chebu, ve Smrčinách; 12 500 obyv. (1994). Prům. text., stroj., potravinářský. Silniční hraniční přechod do SRN. – První zmínka z 1270. Od 14. st. zástavní léno zemí Koruny české, připojeno 1322, v 16. st. šíření reformace, od 17. st. rozvoj text. výroby. 1777 adm. spojeno s Čechami. M. od 1872.

Ašanti [ašanty], Ashanti – území v centrální Ghaně se zachovanými ašantskými tradičními budovami z poč. 19. st.; jediný doklad civilizace ašantské říše (vesnice, svatyně, domy vládců). Památka svět. kult. dědictví UNESCO.

Ašantové, etnikum ve stf. Ghaně; jaz. patří do konžsko-kordofánské skupiny. V 17.–19. st. měli vl. stát. Zemědělci, obchodníci, mnozí žijí ve městech.

ašantská říše, v 17.–19. st. africký feud. stát na území dnešní Ghany. V 19. st. dlouho úspěšně odolával pokusům o připojení k brit. impériu, 1896 podmaněn Brity. $\supset$ Ašanti **Ašabat**, do 1919 Aschabad, do 1927 Poltorack, do 1992 Ašchabad – hl. m. Turkmenistánu, při Karakumském kanálu; 517 200 obyv. (1993). Prům. stroj., text., sklář., potravinářský; výr. koberců. Univ. (1950). – Zal. 1881; od základů nově vybudován po zemětřesení 1948 (110 000 obětí).

aškenázové, východoevr. Židé, zejm. němečtí a polští. $\supset$ sefardové

Aškenazy Ludvík, 24.2.1921–18.3.1986, č. spisovatel. Autor reportáží, lyrizovaných povídek (*Dětské etudy*, *Vajíčko*), rozhl. a div. her (*Noční host*, *C. k. státní ženich*), tv. a film. scénářů (*Křik*). Od 1968 v zahraničí (něm. prózy pro děti a tv. scénáře).

Ašóka, ind. král z dyn. Maurjů, vládl asi 273–232 př. n. l. Sjdnolil Indii s výj. jihu; přijal buddhismus, jeho šíření podporoval v Barmě a Nepálu.

Aššur, hist. metropole asýrské říše. $\supset$ Asýrie

Aššur, hl. státní asýrský bůh.

Aššurbanipal [ašurbanypal], Sardanapal – asýrský panovník asi 668–630 př. n. l.; přes voj. úspěchy proti Babylonu a Elamu a podporu věd a umění (knihovna a stavby v Ninive) nezabránil rozpadu novoasýrské říše a úpadku centrální moci.

At $\supset$ astat

AT $\supset$ atomový čas

Atacama $\supset$ Atakama

Atahualpa, 1500–29.8.1533, poslední vládce incké říše; o trůn bojoval s bratrem Huáscarem. Z podnětu F. Pizarra obviněn z podněcování odporu vůči šp. conquista-dorům a popraven v Cajamarce.

Atakama, Atacama, šp. Desierto de Atacama – pruh pouště v Jižní Americe na severu Chile podél pobřeží Tichého oceánu; 90 000 km². Štěrková a písečná poušť, kotliny se solnými pánvemi a ložisky rud mědi.

ataman, volený náčelník kozáků.

ataraxie, v fec. filozofii a etice dosahování duševní rovnováhy a klidu ve významu ovládnutí vášní rozumem i chápání řádu kosmu, spravedlnosti a nutnosti.

ataše, nejnižší dipl. hodnost, přidělenec zástupitelského úřadu jako odborník pro určitou oblast, např. věcnosti, kulturu, tisk, obchod.

Atatürk [ataturk] (otec Turků), 1881–10.11.1938, vl. jm. Mustafa Kemal, turecký gen., zakl. moderního tureckého státu, nár. hrdina. Od 1919 vedl rev. hnutí kemalistů, usilující o obnovu suverenity Turecka a odstranění feud. islámského systému; jeho vojsko 1922 odrazilo řeckou agresi. Od 1923 prez. Turecké rep.; pomocí de facto diktatorských pravomocí prosadil radikální reformy (sekularizace státu, uzákonění obč. svobod, přiblížení Turecka Evropě).

atavismus, pozůstatek, přežitek; $\square$ *biol.* soubor znaků předků, které se objevují u potomků, u nichž však již nejsou funkční, např. prsní bradavky u mužů. $\supset$ rudiment

Atbara, 'Aṭbara – ř. v Etiopii a Súdáně, pravostranný přítok Nilu; dl. 1 120 km, povodí 144 000 km².

ateismus, názor popírající existenci nebo jakoukoli možnost poznání boha.

atelektáza plic, nevzdušnost plicní tkáně; nerozvinutí části plicní tkáně u novorozence při porodu. Druhotně vzniklá a. p. se ozn. jako plicní kolaps.

ateljér, $\square$ *výt. um.* pracovní umělec; ve starších slohových obdobích um. dílna žáků a spolupracovníků mistra, jehož díla pomáhali vytvářet. V 19. st. se a. uznávaných umělců měnily ve spol. střediska; $\square$ *film* uzavřený prostor určený k natáčení filmů. První film. a. vznikaly poč. 20. let 20. st. v USA a Evropě (v č. zemích 1921 v Praze na Vínohraděch, 1933 v Praze na Barrandově).

atellána [podle m. Atella v Kampánii], žánr starořímské improvizované frašky s náměty z každodenního života.

Atény $\supset$ Athény

aterom, kulovitý nádorový útvar s kašovitým obsahem, uložený v kůži nebo v podkoží, nebo plát ve stěně srdce. $\supset$ ateroskleróza

ateroskleróza, kornatění tepen charakterizované tvorbou tukových nebo vazivových ateromových plátů ve vnitřní vrstvě tepenné stěny. Důsledkem je zmenšení průsvitu nebo uzavření tepny. Na podkladě a. mohou vznikat např. apoplexie, srdeční infarkty nebo gangrény končetin.

atestace, hodnocení kvalifikace nebo způsobilosti, např. v lékařství.

Athabaska, Athabasca – ř. v Kanadě, vlévá se do jezera A.; dl. 1 231 km.

Athabaska, Athabasca – j. v Kanadě v Albertě a Saskatchewanu; 213 m n. m., 7 935 km², maximální hloubka 60 m. Tektonicko-ledovcového původu. Přítéká ř. A., vytéká Otročí řeka. V okolí těžba rud uranu. NP Wood Buffalo.

Athéna, Pallas Athénē – $\square$ *fec. mytol.* bohyně vítězství, moudrosti a všech dovedností (vynalezla pluh, hrábě, vůz, loď, naučila lidi tkát, hrát na flétnu, počítat); dcera Dia, jemuž vyskočila z hlavy v plné zbroji. Pomáhala Odysseovi, Perseovi i Argonautům. Řecku darovala olivový strom, Athénám zákony a ústavu. $\supset$ Minerva

athénské lodě, starofec. lodě postavené v Athénách; zákl. rozvoje fec. nám. plavby a tím i nám. ovládnutí Středozemí po Foiníciích. Stihlejší než lodě korintských i dalších fec. států. Z pův. obch. a vál. lodí foinického typu (jednoduché veslice – monéry) Řekové asi 600 př. n. l. odlišili vál. lodě (athénské diéry, triéry).

athénský námořní spolek, dělský spolek – federace antických fec. států pod vedením Athén, uzavřená 478–477 př. n. l. na obranu fec. obcí před Peršany. Po osvobození maloas. od perské nadvlády 449 jeho prostřednictvím získaly Athény nadvládu ve vých. Středomoří, po porážce Athén v peloponéské válce 404 se rozpadl. Obnoven 378 př. n. l., ale pův. významu nedosáhl a jeho moc značně omezovaly Théby.

Athény, Atény, fec. Athina, Athénai – hl. m. Řecka na JV poloostrova Atika, 107 m n. m.; 748 110 obyv. (1991), aglomerace (427 km²) 3,34 mil. obyv. (1992). Hosp., obch. a kult. centrum státu; dodává asi 60 % prům. výroby. Přístav Pireus, mez. letiště

Atatürk

Ellinikon. Několik univ. (nejst. 1836). Ant. památky (Akropolis je památkou svět. kult. dědictví UNESCO). Cest. ruch. Místo konání OH 1896. – Osídleny od neolitu, v době mykénské opevněná Akropolis. Asi 800 př. n. l. ovládly A. Atiku, v 6. st. př. n. l. za Solónova zlomena moc rodové aristokracie a zavedla tyranie, kterou zdokonalil dem. reformami Kleisthenés, a položil tak základ athénské demokracii. A. se tak staly silným m. státem (*polis*) a postavily se do čela fec. obcí v boji proti Peršanům. 490 př. n. l. odrazily perský útok u Marathónu a 478–477 zal. athénský nám. spolek, který vytláčil Peršany z egejské oblasti. A. ovládly vých. Středomoří a od pol. 5. st. za Perikla dosáhla vrcholu jak athénská demokracie, tak moc athénského nám. spolku. Nadvládu A. uznala dočasně i Sparta, ale 431 rozpory mezi dem. A. a oligarchickou Spartou vyústily v peloponéskou válku, ve které byly A. 404 poraženy. Ve 4. st. začala A. ohrožovat Makedonie. 338 A. s Thébami poraženy Filipem II. Makedonským u Chaironeie. Proti mak. nadvládě bojovaly marně ve 4. i 3. století. V helénismu jejich význam poklesl. 267 n. l. je vyplnili germáni Herulové a 529 uzavřel Justinian I. poslední fil. školy. Za IV. křížové výpravy se A. zmocnili křižáci a 1204 zde zřídili athénské vévodství. 1459–1829 součást turecké říše, jejich rozkvět nastal opět po 1834, kdy se staly hl. m. fec. státu.

Atheriniformes ⊃ gavúni

Athos, Hágion Oros, Agion Oros, č. Svatá hora – samosprávné církv. území (od 1927) na S Řecka na poloostrově Chalkidiki; 336 km², 1 472 obyv. (1981), správní středisko Karyai. – 492 př. n. l. u A. zničeno bouří perské loďstvo. Duchovní středisko východního (pravoslavného) mnišství (20 pravoslavných klášterů s mužskými fěholníky). Památka svět. kult. a přír. dědictví UNESCO.

atika [atyka], nízká stěna nad hl. římsou průčelí a nad okrajem střechy.

Attika [atyka], Attika, Attiki – poloostrov na V stř. Řecka. V 8. st. př. n. l. došlo ke sjednocení celého území s Athénami, A. se stala součástí athénské polis.

Atiyah Michael Francis, *22.4.1929, brit. matematik arab. původu. Hl. práce v algebraické, diferenciální a homotopické topologii, teorii diferenciálních rovnic, K-teorii a komutativní algebře.

atlant ⊃ atlas

Atlanta, město na jihovýchodě USA, hl. m. státu Georgia; 394 017 obyv., metropolitní obl. 2,83 mil. obyv. (1990). Obch. a prům. středisko; hut. železa a oceli, prům. text., potr., chem., dřevozpracující. Žel. uzel, mez. letiště W. B. Hartsfield, metro. Centrum vysokého školství (4 univerzity). Pořadatel OH 1996. – Zal. 1837 jako Terminus, od 1845 A.; od 1887 hl. m. Georgie.

Atlantická charta [-ty-], 14.8.1941 prohlášení F. D. Roosevelta a W. L. S. Churchilla na křižníku u Newfoundlandu o použití síly v mezinárodních vztazích; význ. při vytváření protihitlerovské koalice a jednáních o OSN.

Atlantický val [-ty-], 4 000 km dlouhé opevnění; vybudované 1941–42 nacistickým Německem od Norska po Pyreneje. Invazi 1944 v Normandii byl prolomen Spojenci.

Atlantida [atlantýda], legendární bohatá země za Héraklovými sloupky (Gibraltar), která se propadla do moře. Báji o A. zachytil Platón v dialogích *Timaios* a *Kritiás*.

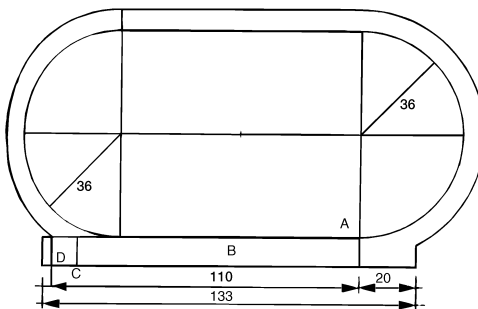
Atlantský oceán, druhý největší oceán, na záp. polokouli mezi Evropou a Afrikou na V, Již. a Sev. Amerikou na Z, Grónskem a Islandem na S a Antarktidou na J; 94,2 mil. km², max. hloubka 8 648 m (střední 3 597 m), objem vody 333,8 mil. km³, salinita 33–37 ‰. Ze dna vystupuje Středoatlantský hřbet, který dělí oceánskou pánev na záp. a vých. část. Ostrovů je málo. Sev. část A. o. má levotočivé proudění, již. pravotočivé. Podmořská ložiska ropy a zemního plynu na šelfu.

atlas, □ *geogr.* soubor map (obv. v knižní formě) vybraných, zpracovaných a sestavených podle určitého systému. Za první a. v moderním pojetí je považován *A. Theatrum orbis terrarum* z 1570, který vydal vlámský kartograf A. Ortelius (1527–1598); □ *arch.* atlant – socha mohutné mužské postavy podírající některý arch. slánek, např. balkon.

Atlas, □ *fec. mytol.* Titán, účastník vzpoury proti olympským bohům. Potrestán tím, že musí nést na ramenou nebeskou klenbu, podle jiných zeměkouli.

Atlas, arab. Al-Atlas – třetihorní soustava pohoří v sz. Africe od Maroka po Tunisko, dl. 2 000 km; nejvyšší Velký (Vysoký) A., arab. Al-Atlas al-Kabir, s vrcholem Toubkal, 4 165 m.

atletický typ [-ty-], střední typ, muskulární typ – jeden ze zákl. typů tělesné stavby člověka; vyznačuje se těmito znaky: dobře vyvinutá kostra a svalstvo, dobře klenutý hrudník, široká ramena, úzká pánev, málo podkožního tuku. ⊃ astenický typ; pyknický typ

Atletická běžecká dráha: délka 400 m, 6 drah v okruhu, 8 drah v rovině; A start a cíl na 400 a 800 m, B cílová rovinka, C start na 100 m, D start na 110 m překážek

atletika [-ty-], sport. odvětví, zahrnující pův. přirozené pohybové aktivity člověka. Souč. a. zahrnuje běhy hladké, překážkové, rozeztavné (štafetové), silniční a terénní běhy (krosy), sport. chůzi, víceboje, skok do výšky, o tyči, do dálky, trojskok, vrh koulí, hod diskem, oštěpem a kladivem. – Novodobá a. se rozvinula v 19. st. ve Velké Británii, odkud se rozšířila do USA, Kanady a Evropy. Mez. amatérská atletická federace (IAAF) zal. 1912; Česká amatérská atletická unie zal. 1897. Nejvýzn. soutěže: OH (od 1896), MS (od 1983 každý čtvrtý rok) a ME (od 1934 každý čtvrtý rok).

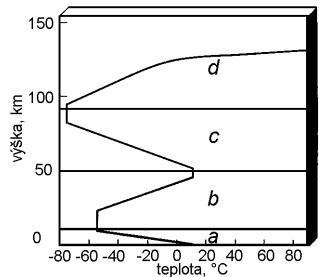
ATM, angl. Asynchronous Transfer Mode, asynchronní přenosový režim – přenosová technologie vyvinutá v resortu spoji, používaná i v prostředí počítačových sítí. Je zaměřena na přenos malých bloků (velikosti 53 bajtů) a jejich zpracování na úrovni, kde je možné jej zajistit čistě technickými prostředky, tudíž velmi rychle.

atm. ⊃ atmosféra

atmosféra a) tech. a., zn. at. – stará jednotka pro tlak, jejíž hodnota byla 98 066,5 Pa; b) fyz. a., zn. atm. – stará jednotka pro tlak, jejíž hodnota byla 101 325 Pa.

atmosféra Země, plynný obal (ovzduší) Země bez výrazné horní hranice, otáčející se spolu s ní. Ve výšce 30–40 tisíc km přechází plynule do meziplanetárního prostoru. Je směsí různých plynů (čistý suchý vzduch) s různými pevnými a kapalnými částicemi (reálný vzduch), podstatnou část tvoří dusík a kyslík. Význ. je přítomnost vody ve všech skupenstvích, zejm. v nižších vrstvách atmosféry do 10 km. Chem. složení a. Z. do

výšky 90–95 km je přibližně stejná, s výj. oxidu uhličitého (mění se v závislosti na čase a výšce) a ozonu (mění se v závislosti na výšce, maximum v ozonoféře). Podle průběhu teploty se a. Z. vertikálně dělí na troposféru, stratosféru, mezosféru, termosféru a exosféru. ⊃ ionosféra

Průběh teploty v atmosféře Země: a troposféra, b stratosféra, c mezosféra, d termosféra, o ozonoféra, i ionosféra

atmosférická fronta, oblast přechodu mezi dvěma vzduchovými hmotami; obv. je charakterizována rychlou změnou hodnot met. veličin a oblačným systémem. A. f. se dělí na teplé, studené a okluzní.

atmosférické srážky, hydrometeory, výsledky kondenzace, popř. sublimace vodních par v atmosféře; vypadávají z oblaků (a. s. vertikální, padající, např. déšť, mrholení, sněh), nebo se usazují na zemském povrchu (a. s. horizontální, usazené, např. rosa, jíní, námraza). Při pozorování a. s. se obvykle udává jejich intenzita (množství spadlých srážek za určitý časový úsek), doba trvání a úhrn. Úhrn (množství) srážek udává výška vodního sloupce v mm: 1 mm srážek odpovídá 1 litru vody spadlé na plochu 1 m². ⊃ srážkoměr

atmosférický tlak ⊃ tlak vzduchu

atol, korálový ostrov kruhového tvaru s vnitřní mělkou lagunou; budován velmi rozmanitým společenstvím korálnatců, žijících za určitých teplotních a biochem. podmínek v mořské vodě trop. zeměpisných šířek. Největším a. je tichomořský Kiritimati.

atom [fec. *atomos*, nedělitelný], nejmenší elektroneutrální část chem. prvku, která může vstupovat do chem. reakce. Rozměr a. je řádově 10^{-10} m, je složen z a. jádra rozměru asi 10^{-14} m obklopeného elektrony, které tvoří elektronový obal. A. je charakterizován protonovým a nukleonovým číslem. ⊃ modely atomu

atomismus, představa o diskretní struktuře látek. Vysvětluje vlastnosti fyz. systémů z prostorového uspořádání a vlastností jednotlivých částic, umožňuje pochopit povahu tepla, mechanismus chem. reakcí a objasnit statist. charakter řady přírodních zákonů. A. se objevil již ve starořeč. filozofii u Démokrita z Abdér (ant. atomismus). Základy věd. a. vybudoval J. Dalton. Nové pojetí a. lze nalézt v kvantové fyzice.

atomová fyzika, část fyz. zkoumající strukturu at. obalu a procesy, které v obalu probíhají při reakci s jinými atomy, částicemi nebo elmag. polem.

atomová hmotnostní jednotka, zn. u – vedlejší jednotka hmotnosti užívaná k vyjádření atomové hmotnostní konstanty (hmotností atomů a molekul); 1 u = $1,660\,57 \cdot 10^{-27}$ kg, tj. 1/12 klidové hmotnosti neutrálního atomu nuklidu ^{12}C uhlíku.

atomová hmotnostní konstanta, zn. m_u – fyz. veličina, 1/12 klidové hmotnosti neutrálního atomu nuklidu ^{12}C . Určuje atomovou hmotnostní jednotku u, $m_u = 1$ u; slouží k určování rel. at. a mol. hmotností.

atomové číslo ⊃ protonové číslo

atomové hodiny, hodiny udávající at. čas plynoucí rovnoměrně s přesností řádově 10^{-13} . Jsou kontrolovány frekvencí vhodné at. spektrální čáry.

atomové jádro, střední část atomu o rozměru asi 10^{-14} m, v níž je soustředěn kladný el. náboj a téměř celá hmotnost atomu. Je složeno z A nukleonů (Z protonů, N neutronů, $A = Z + N$). Označuje se symbolem prvku s indexy Z a A, např. ^{16}O , O_8^{16} pro izotop kyslíku (Z = 8, A = 16). ⊃ jaderná reakce; jaderné síly; modely atomového jádra

atomový čas, fr. *atomique temps*, AT – rovnoměrná časová stupnice odvozená na zákl. definice sekundy. ⊃ efemeridový čas

atonální hudba, hudba popírající tradiční tonalitu (tj. vztah tónů a akordů hud. skladby k jedné tónině). Uplatnila se zejm. u druhé vídeňské školy.

ATP ⊃ adenosinfosfáty

atraktanty, látky podmiňující pohyb živočicha k jejich zdroji, např. sexuální lákadla u hmyzu.

atribut, neodlučitelná vlastnost, podstatný znak; □ *fil.* nezbytná a podstatná vlastnost entity či podstaty. ⊃ akcidens; □ *vývr. um.* předmět symbolického významu, který je poznávacím znamením zobrazené osoby či bytosti. V heraldice znamení kladené nad štít nebo za něj, vyznačující hodnotu erbovního pána; □ *jaz.* ⊃ přívlastek

atrium, v antice ústřední čtvercový prostor říms. obytného domu, oběhnaný ochozem, s krbem a uprostřed s bazénem, do něhož ze středního otvoru protékala při dešti voda. V moderní arch. častý prvek veř. i obytných staveb.

atrofie, zmenšení normálně vyvinutého orgánu svraštěním nebo zánikem buněk.

atropin, prudce jedovatý tropanový alkaloid obsažený v ruřiku, blínu a durmanu. Nepostradatelný v očním léc., protože udržuje po dlouhou dobu max. rozšířenou zornici. Patří mezi parasympatolytika.

Attila [atyla], †453 (zavražděn), od 435 vládce Hunů. Rozšířil jejich panství od Kavkazu po Rýn s centrem v Uh. nížině (Panonii). Vpadl do říms. Galie, ale 451 poražen v bitvě na Katalaunských polích. V lat. pramenech nazýván Bič boží.

Attlee [etli] Clement Richard, 3.1.1883–8.10.1967, brit. politik; 1935–55 vůdce Labouristické strany. 1940–45 člen Churchillova kabinetu, 1945–51 min. předseda. Za jeho vlády začal rozpad brit. kolon. soustavy a ve Velké Británii provedena řada ekon. a soc. reforem. Účastník postupimské konference 1945 po W. L. S. Churchillovi.

atto-, předpona ve významu násobku 10^{-18} .

Atwoodová [etvúdová] Margaret, *18.11.1939, kan. spisovatelka. Autorka románů o postavení ženy v soudobé společnosti (*Bodily Harm* – *Ublížení na těle*).

Au ⊃ zlato

AU ⊃ astronomická jednotka

au nom ⊃ papír na jméno

au pair [o pér, fr.], pomocnice v domácnosti nebo v rodině, obvykle za byt, stravu a nízký plat nebo kapesné.

au porteur ⊃ papír na majitele

Auber [obér] Daniel François Esprit, 29.1.1782–12. nebo 13.5.1871, fr. skladatel (opery *Němá z Portici*, *Fra Diavolo*).

d'Aubigné [dobině] Théodore Agrippa, 8.2.1552 až 9.5.1630, fr. spisovatel a historik; hugenot, přívrženeck Jindřicha IV. Navarrského. Autor mystické epeje z dob náb. válek

(*Les Tragiques* – Tragické básně), prozaických Dějin světa (*L'Histoire universelle*) a bar. milostných básní (*Printemps* – Jaro).

Auckland [óklenď], m. na Novém Zélandu, na tichooceánském pobřeží Sev. ostrova; 315 925 obyv., aglomerace 885 571 obyv. (1991). Prům. středisko státu (dop. stroj, a petrochem.); zpracování zeměd. produkce. Mez. letiště. Přístav. Univ. (1958). – 1840–65 sídlo brit. koloniální vlády, m. od 1871.

audiator et altera pars [audyátor, lat.], budiž slyšena i druhá strana; princip procesního práva vycházející z rovnosti stran v soudním řízení. – Uplatňuje se i v č. procesním právu.

audiofrekvence [-dy-], frekvence slyšitelných zvuků, signálů.

audiologie [-dy-], nauka o jeho poruchách; součást otorinolaryngologie.

audiovizuální technika [-dy-], zařízení pro záznam, uchování a reprodukci zvuku a obrazu.

audit [-dy-], ověření účetnictví, zejm. roční účetní závěrky, auditorem.

auditor [-dy-], daňový a účetní znalec, osoba, která ověřuje úplnost, průkaznost a správnost účetnictví fyzických a právnických osob, a to soustavně jako nezávislé povolání. – V ČR může být a. jen osoba zapsaná v seznamu Komory auditorů ČR, samosprávné profesní organizace všech a. v ČR, zřízené zákonem od 1992.

Auerspergové, rak. šlechtický rod kraňského pův.; doložen z 11. století. Od 1744 v Čechách. Příslušníci něm. liberální šlechty. *Karel* Auersperg (1814–1890) a *Adolf* Auersperg (1821–1885) v čele vlád Předlitavska. Po něm. okupaci přijali něm. národnost; majetek zkonfiskován 1945 a byli odsunuti.

Āuezov [auezov] Muchtar, 28.9.1897–27.6.1961, kazašský spisovatel a lit. vědec. Autor prvního kazašského dramatu (*Gulik-Kebek*) a románů (*Abajova cesta*).

Augiáš, řec. Augeiás – □ řec. *mytol.* bohatý král, jehož velký zanedbaný chlév (Augiášův chlév) Héraklés vyčistil tak, že do něj zavedl dvě řeky.

augit, zelenohnědý až hnědý minerál ze skupiny jednoduchlých pyroxenů; tvrdost 6.

augmentativum [-ty-], slovo zvětčeného významu (*chlapisko*). ▷ deminutivum

Augsburg, č. Augšpurk – m. v SRN v Bavorsku na ř. Lechu; 259 699 obyv. (1996). Prům. stroj., eltech. a elektroniky, text., chemický. Středisko obchodu. Univ. (1970). – Na místě voj. ležení založeno v 1. st. řím. m. Augusta Vindelicorum. V 8. st. sídlo biskupství, ve 13. st. říšské m., ve 14.–16. st. středisko obchodu a finančnictví (Fuggerové), místo jednání říšských sněmů. Od 1806 součást Bavorska.

Augsburská konfese, jedna z reformních konfesi. 1530 ji na říšském sněmu v Augsburgu předložila knížata a města evang. strany jako vyznání své víry. Hlásí se k ní všechny luterské církve.

augusburský náboženský mír, dohoda, která 1555 ukončila boj mezi kat. císařem Karlem V. a protest. stavy; stanovil zásadu *cuius regio, eius religio* (koho vláda, toho víra – o náb. příslušnosti svých poddaných rozhoduje panovník).

Augšpurk ▷ Augsburg

augur, v ant. Římě kněz vykládající věštná znamení, zejm. let ptáků. ▷ věštění

August, cirkusový klaun a šašek; poprvé v něm. cirkuse 70. let 19. století. ▷ Renz Ernst

August II. Silný, 12.5.1670–1.2.1733, od 1694 saský kurfiřt (Fridrich August I.), od 1697 pol. král (1706 až 1709 vyhnán Stanislavem I. Leszczyńskim). S nástupem na pol. trůn přijal kat. víru, čímž ztratilo Sasko vedoucí postavení mezi něm. evang. zeměmi ve prospěch Pruska.

August III., 17.10.1696–5.10.1763, od 1733 pol. král a saský kurfiřt (Fridrich August II.). Za jeho vlády Sasko zpustošeno válkou o dědictví rakouské.

Augustin I. ▷ Iturbide Augustín de

Augustin Olomoucký [augustyn], 1467–3.11.1513, č. latinsky píšící humanista (*Dialogus in defensionem poetices* – Dialog na obranu básnictví).

augustinismus [-tynyz-], středověký fil.-teologický směr navazující zejm. na platonské rysy Augustinova učení.

Augustinus [augustýnus], Aurelius A., sv. Augustín – 354–430, kř. teolog, filozof, cirk. otec; tvůrce zákl. rysů záp. kř. civilizace. Svou cestu od pohanství ke křesťanství popsal v autobiograf. spisu *Confessiones* (*Vyznání*). Zastihl do všech oblastí teol. i cirk. praxe. Položil důraz na nepodmíněnost Boží milosti. V lidské psychice shledával otisk Božího působení. Obranu křesťanství a osobitou filozofii dějin obsahuje spis *De Civitate Dei* (*O Boží obci*).

Auguston Jakub ml., asi 1665–3.2.1735, č. barokní architekt ovlivněný rak. tvorbou a díly J. B. Santiniho a K. I. Dietzenhofera. Činný v záp. Čechách (klášter dominikánek s kostelem sv. Anny a arciděkanství v Plzni, zámky s oválnými sály v Týnci a Mírošově). Jeho tvorba vrcholí v kostele sv. Víta v Dobřanech a konventu v Chotěšově.

augustus a) čestný titul řím. císaře za principátu; b) v pozdní řím. říši jeden z titulů řím. císařů, ozn. hodnosti panovníka. ▷ tetrarchie

Augustus, Gaius Octavius A., Octavianus – 23.9. 63 př. n. l. – 19.4.14 n. l., řím. panovník; zakl. julsko-klaudiovské dynastie. Po Caesarově smrti se sblížil se senátem, 43 porazil Antonia, dobyl Řím a s Antoniem a Lepidem uzavřel triumvirát proti Caesarovým vrahům; 42 triumvirát porazil Bruta (85–42 př. n. l.) u Filipp. 36 A. porazil S. Pompeia (75–35 př. n. l.) v Hispánii a 31 Antonia a Kleopatru VII. u Aktia. Vytvořil principát. Za jeho vlády rozkvět umění.

aukce, dražba – způsob prodeje věci; zvl. forma trhu, na němž se časově a místně soustřeďuje nabídka a poptávka po aukčním zboží. U běžných a. zboží případně tomu, kdo nabídne nejvyšší cenu; u tzv. holandských a. se postupuje obráceně (od nejvyšší ceny k nejnižší); zboží případně tomu, kdo první projeví zájem. A. řídí aukcionátor, vydražovatel.

aureola, □ met. vnitřní barevná část koróny, barevný prstenec kolem kosm. tělesa (Slunce, Měsíce) na obloze; obv. se vyznačuje výrazným vnějším červeným až hnědým kruhem; □ *výtř. um.* ▷ svatozář

aurigipgment, monoklinický minerál, sulfid arsenitý As₂S₃; obv. zlatožlutý; tvrdost 1,5–2.

auris ▷ ucho

Aurora, rus. bitevní křižník; spuštěn 1903. Po výstřelu z A. zahájily 7.11.(25.10.)1917 revoluční jednotky v Petrohradu poslední fázi bolševického převratu v Rusku – útok na Zimní palác. ▷ říjnová revoluce v Rusku 1917

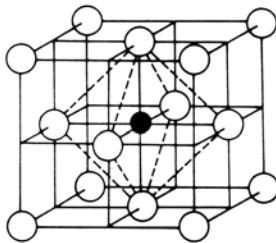
Aurora, řec. Éós – □ *ant. mytol.* jitřenka, bohyně ranních červánků; sestra Héliá a Selény.

auspicium ▷ věštění

austenit [-ny-], strukturní složka oceli, pevný roztok uhlíku v železe gama; měkký, tvrný, s malým měrným el. odporem a tepelnou vodivostí, paramagnetický. Podle rychlosti ochlazování se mění na jiné struktury, např. na bainit, martenzit, perlit.

austenitizace [-nyty-], ohřev oceli nad krit. teploty s dostatečnou výdrží k uvedení oceli do stavu, při němž se dosahuje (podle možnosti) úplného rozpuštění karbidů nebo jiných

složek.

Elementární buňka austenitu:

○ atom železa, ● atom uhlíku

Austenová [ostynová] Jane, 16.12.1775–18.7.1817, angl. spisovatelka. V ironických prózách vylíčila zrání mladých hrdinek v konfrontaci s předsudky (*Pride and Prejudice* – *Pýcha a předsudek*).

Austin [ostyn], m. na jihu USA, hl. m. státu Texas na ř. Colorado; 465 622 obyv. (1990). Prům. stroj. a eltech., text., hutnický. Dop. křižovatka, mez. letiště. Dvě univ. (1876, 1881). – Stálé sídlo od 1835, hl. m. Texasu od 1838.

Austrálci, původní obyv. Austrálie (44 000, vě. míšenců 250 000; 1990), potomci paleolitických lovců a sběračů, kteří osídlili Austrálii asi ve třech vlnách před 40–20 tisíci lety. Jazyky tvoří samostatnou rodinu (australské jazyky). Během 19. st. téměř vybliti.

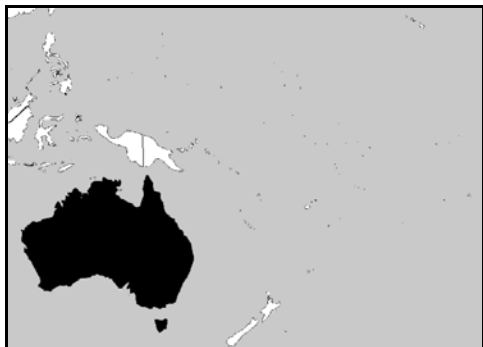
Australian Capital Territory [ostráljien kepitl teritory], teritorium hl. m. Austrálie Canberra (vě. Jervis Bay) v enklávě státu New South Wales; 2 400 km², 295 100 obyv. (1992).

Austrálie, nejmenší a nejméně zalidněná pevnina (s výj. neobydlené Antarktidy), na již. polokouli po obou stranách obratníku Kozoroha mezi Tichým a Ind. oceánem; 7,7 mil. km² (5,2 % souše Země), 17,6 mil. obyv. (0,3 % svět. populace, 1991), roční přírůstek obyvatelstva 1,4 % (1980–88), hustota zalidnění 2,3 obyv./km², podíl městského obyv. 88 % (1991). Pobřeží málo členité, na SV lemováno Velkým bariérovým útesem. Větší část A. zaujímají pouštní a polopouštní tabulové plošiny a bezodtokové pánve, stř. část Středoaust. nížina a vých. pobřeží lemuji pásma Velkého předělového pohoří (nejvyšší Mount Kosciusko, 2 228 m). Nejníže je položena deprese Eyreova j. (– 16 m). Stř. výška 270 m. Stálá říční síť pouze na JV, s největší ř. Murray. 75 % všech druhů rostlinstva je endemických; blahovičnickové lesy, křovinaté formace tvrdolisté vegetace a slanomilné rostlinstvo. Ze zvířat nejrozšířenější savci, zejm. vačnatci a ptakořitni (klokani, koala, poletucha, ptakopysk).

Austrálie – správní členění

stát	rozloha	obyvatelstvo	hl. město,
	v km ²	(1992)	správní středisko
New South Wales	801 600	5 962 400	Sydney
Queensland	1 727 200	3 021 700	Brisbane
South Australia	984 000	1 458 000	Adelaide
Tasmania	67 800	470 300	Hobart
Victoria	227 600	4 452 200	Melbourne
Western Australia	2 525 500	1 658 000	Perth
teritorium			
Australian Capital Territory	2 400	295 100	Canberra
Northern Territory	1 346 200	168 600	Darwin

Austrálie, Australský svaz, angl. Commonwealth of Australia – stát na austr. kontinentě, na Tasmánii a na přilehlých ostrovech mezi Ind. a Tichým oceánem; 7 686 848 km², 18 mil. obyv. (1995), hl. m. Canberra. – Sv. pobřeží lemuje Velký bariérový útes korálových ostrovů. Větší část pevniny vyplňují pouštní a polopouštní tabulové plošiny s bezodtokovými pánvemi (až – 16 m) a vysychajícími slanými jezery. Pásma Velkého předělového pohoří při vých. pobřeží dosahují v Austr. Alpách 2 228 m. Stálá ř. síť jen na JV. Podnebí převážně trop. (ve vnitrozemí suché kontinentální, při vých. pobřeží vlhké); sev. pobřeží má podnebí rovníkových monzunů, nejjiž. část subtrop. podnebí. Téměř 2/3 území mají průměrnou roč. teplotu nad 20 °C; suché vnitrozemí s průměrným roč. srážkovým minimem 100 mm patří k nejteplejším obl. na Zemi. Na sz. a sv. pobřeží jsou v létě a na podzim časté trop. cyklony. Většina rostl. druhů je endemických, typické jsou křovinaté formace tvrdolisté vegetace, slanomilné rostliny a pobřežní mangrovy. Trop. deštný les je vyvinutý na SV v obl. dostatečných srážek. – 98 % obyv. běloši evr. původu (potomci přistěhovalců zejm. z Velké Británie), 250 000 domorodých Australců (1990). Úř. jaz. angličtina. Náb. kř. (76 %, hl. katolíci a anglikáni). Kojenecká úmrtnost 7 ‰, stř. délka života 78 let (1995). – Vysoce rozvinutý prům. stát s výspělem zeměd. a velkými zásobami nerostných surovin. HNP 18 720 US \$/obyv., stát. dluh 180 mld. US \$ (1995). – Zeměd. využívá 61,4 % rozlohy. Hl. plodina pšenice, dále ječmen, luskoviny, bavlník, cukrová třtina, ovoce. Chov ovcí (163 mil. ks, 1991 – 1. na světě), skotu, prasat; produkce vlny 843 000 tun (1.); rybolov. – Největší producent bauxitu (36,6 % svět. těžby, 40,5 mil. t, 1991). Těžba rud železa, rud neželezných kovů (olovo 495 000 t, 2.; zinek 1,05 mil. t, 2.), zlata, uranové rudy, černého uhlí, zemního plynu a ropy. Délka ropovodů 3 000 km. Prům. zpracovatelský (hut., chem., stroj., potr., textilní). – Největší mez. letiště Sydney, Melbourne, Adelaide; nám. přístavy Port Hedland, Newcastle, Gladstone, Melbourne. Vyzáží se vlna, uhlí, hliník, zlato, žel. ruda, pšenice, maso. Měn. jed. 1 austr. dolar (AUD) = 100 centů. – Státní zřízení: federativní

stát v rámci brit. Společenství, v čele brit. královna zastupovaná gen. guvernérem; dvoukomorový parlament. – Správní členění: 6 států a 2 teritoria.

Austrálie– dějiny

před	
40 000 lety	poč. osídlování
1606	Holandané přistáli na severu kontinentu; název Nové Holandsko, od 19. století Austrálie
1642	A. J. Tasman objevil o. Tasmánii
1770	J. Cook prozkoumal východní pobřeží a prohlásil kontinent za brit. kolonii
1788	poč. kolonizace
1796	zakládání chovu ovci
1. pol. 19. st.	vznik 6 brit. kolonií v A. a na Tasmánii s vnitřní samosprávou
po 1851	prudký vzestup přístěhovalectví po objevu zlata
1901	kolonie se spojily ve federaci, vznik brit. dominia Australský svaz
1914–18	účast v 1. svět. válce po boku Dohody
1931	Westminsterský statut
1939	vypovězení války Německu
1941	vypovězení války Japonsku
1945	člen OSN
1950–53	účast v korejské válce v rámci vojsk OSN
1965–71	účast v indočín. válce po boku USA
70.–80. léta	střídání liberálních a labouristických vlád
poč. 90 let	hluboká ekon. recese
1996	parlamentní volby; Labour Party byla nahrazena konzervativní koalicí Liberální a Nár. strany; min. předseda J. W. Howard (*1939)

australita ▷ taktit

australopiték, *Australopithecus* – rod vyhynulých primátů z čeledi *Hominidae*; asi 120–140 cm vysoký, 35–45 kg těžký, lebeční kapacita 300–600 cm³. Chodil po dvou nohách, používal kamenné a kostěné nástroje. Hl. naleziště v Africe, stáří pozůstatků 1–5 milionů let.

australská literatura, začala se rozvíjet na konci 18. st. s osídlováním austr. kontinentu. Lit. tvořba 19. st. (prózy dokumentárního charakteru, dobrodružné romant. laděné romány) zachycovala život přistěhovalců a popisovala neobvyklý ráz krajiny a podnebí. Vzrůstající národnostní citění se odrazilo v próze oslavující nár. hrdost a venkovský život (H. Lawson, 1867–1922), v poezii byla populární balada (A. B. Paterson, 1864–1941). Ve 20. st. se próza soustředila na soc. tematiku a na vztah bělochů a pův. domorodců (K. S. Prichardová, 1883–1969). Rozmachu dosáhla po 2. svět. válce (P. White).

australská oblast, vegetačně velice rozmanitá floristická oblast, zahrnující formace od trop. deštného lesa přes savany až po pouště. ▷ Notogea

Australské Alpy, angl. Australian Alps – nejvyšší poh. Austrálie, při jv. pobřeží; Kosciusko, 2 228 m.

australské jazyky, rodina asi 150 živých jazyků pův. obyv. Austrálie. Příbuznost jazyků dána jejich sousedstvím. Dělí se na 28 rodin. Nejznámější jsou aranda a warlpiri. Jazyky Tasmánie nejsou patrně s a. j. příbuzné.

Austrasie, jedna ze tří částí franské říše v povodí Mosely a Rýna. V 7. st. austrasijská šlechta byla oporou Pipinů.

Austria, lat. název Rakouska.

austraasijské jazyky, rodina jazyků v jihovýchodní Asii, jižní Číně a severozáp. Indii. Dělí se na skupiny: a) viet-muonskou; b) miao-jao; c) mundskou; d) mon-khmerskou; e) wa-palaun; f) malackou; g) nikobarskou. Mon-khmerské jsou většinou tónové, izolacního typu; mluví se jimi v Kambodži, Laosu, Thajsku, Barmě, Vietnamu, již. Číně a sz. Indii, nejznámější je khmerština. Mezi viet-muonské patří vietnamština (jazyk nevyjasněné vývojeové příslušnosti). Z mundských je známá především santálština.

austronéské jazyky, malajsko-polynéské jazyky – rodina asi 500 jazyků v Indonésii a Tichomoří, na Madagaskaru a Filipínách. Dělí se na větev: a) indonéskou; b) polynéskou; c) melanéskou; d) mikronéskou. Indonéské jazyky užívány v Indonésii, Zadní Indii, na Malajském poloostrově, Madagaskaru a Filipínách; např. malajština (do 30. let 20. st. význ. dorozumivací a obch. jazyk v Malajsii a Indonésii; pův. používal variantu písma dévanagari, v 14.–19. st. arab. písmo, od 19. st. latinku) a z ní odvozená indonéština, filipínština (píše se latinkou), javánština (analytický typ, slovní zásoba ovlivněna arab. a ind. jazykem).

austroslavismus, polit. koncepce prosazující přestavbu habsburské monarchie na federativní principu a požadující polit. práva pro slovanské národy žijící na jejím území, avšak bez stát. samostatnosti. Zformuloval jej K. Havlíček Borovský 1846. Předním zastáncem a. byl F. Palacký. Velkého ohlasu a. dosáhl v revoluci 1848–49, v polit. praxi neuspěl.

autarkie, soběstačnost – □ *fil.* klidná vyrovnanost jako výsledek překonání osobních zájmů, potřeb či vášní, duševní klid, stoicismus; □ *polit.* a *ekon.* v mez. vztazích snaha určitého státu nebo skupiny států uzavřít se ostatnímu světu (politicky, ekon.), vytvořit rel. uzavřený národohosp. celek spoléhající výhradně na vl. zdroje. Důsledkem bývá zpomalení vývoje.

autekologie, oblast ekologie zabývající se vztahem jedince k prostředí. ▷ demekologie; synekologie

autenticita [-ty-], pravost, původnost; □ *fil.* v existencialismu plnohodnotné lidské bytí, chápající struktury starosti a časovosti své existence.

autismus [-tyz-, řec. *autos*, sám], □ *psychol.* uzavření se do vnitřního psychického světa, zabývání se vlastními fantazijními představami. Obv. v některých vývojových fázích (dospívání) i při frustraci potřeby kontaktu. Chorobný a. provází některé duševní onemocnění.

auto, □ *div.* žánr dramatu španělského divadla středověku a renesance (Lope de Vega, P. Calderón), většinou náb. obsahu (*auto sacramentale*).

autoblok, automatické traťové zabezpečovací zařízení s oddílovými návěstidly, řízenými jízdou vlaku pomocí kolejových obvodů.

autobus, vozidlo pro hromadnou přepravu osob obv. s kapacitou 40 sedících cestujících, bývá povoleno i jejich stání (městský a.). Kloubový a. je městský nebo dálkový (popř. i patrový) a. využívaný zákonem určené mezní rozměry, tj. délku až 18 m, výšku 4 m a šířku 2,5 m. V patrové verzi má až 102 lehkých sedadel. ▷ autokar; Dúo Bus; elektrobús; mikrobús

autoerotismus [-tyz-], přehnaná láska k vlastní osobě, záměrné sexuální vzrušení při pozorování nebo dotýkání se vl. těla. Běžné neobsedantní rysy a. nejsou považovány za

odchylku, jako deviace jsou charakterizovány jen v patologických formách.

autoexec.bat, dávkový soubor v operačním systému MS-DOS, ve kterém jsou obsaženy příkazy nutné pro spuštění operačního systému a příkazy zajišťující potřebná nastavení (nastavení vyhledávacích cest, implicitních adresářů). Automaticky se provádí při každém startu operačního systému MS-DOS (i MS Windows).

autofekondace ▷ autogamie

autofokus ▷ zaostřovací automatika

autogamie, splývání gamet vznikajících na téměř jedinci. U živočichů je běžné samooplození (autofekondace) u hermafroditů. U rostlin se hovoří o samosprašnosti (oplyení pylem z téhož květu).

autogeneze [řec. *autos*, sám, *genesis*, stvoření, zrod], samozrození, samovznik; □ *fil.* vitalistický názor na schopnosti nemateriálních sil způsobit vznik života.

autogenní svařování, vžitý, ale nesprávný název pro svařování plamenem.

autochorie, rozšiřování semen, plodů, výtrusů samotnou rostlinou (vystřelování semen u netýkavky).

autochton [řec.], domorodec; □ *geol.* horninové těleso, které nebylo přemístěno z místa svého vzniku (obv. podloží příkrovu); □ *paleont.* ozn., např. zkameněliny, reprezentující organismus, který žil v místě nálezu; □ *etnogr.* pocházející z místa svého nynějšího pobytu. ▷ alochton

autoinhibice, □ *chem.* inhibice reakčním produktem.

autoionizace [-jony-], přeměna dvou molekul téže látky na dvojici opačně nabitých iontů, například 2 AlBr₃ → AlBr₃⁺ + AlBr₄⁻. ▷ autoprotolýza; ionizace

autokar, motorové vozidlo pro přepravu většího počtu cestujících, s lepším vybavením než autobus (klimatizace, WC, kuchyňka, video).

autokatalýza, □ *chem.* zvl. případ homogenní katalýzy, katalýza reakčním produktem.

autokefální církev, pravoslavná církev, která dosáhla nejvyššího stupně duchovní samostatnosti a může sama ustanovovat svého nejvyššího představitele. Autokefality církev nabývá uznáním ze strany ostatních autokefálních církví.

autokláv, vytápěná tlaková nádobu používaná zejm. v chem. a potr. průmyslu, dále ve stavebnictví při prefabrikaci betonových dílců k urychlení tuhnutí betonu propařováním při teplotách 120–190 °C (autoklávový beton).

autokolimace, zpětný chod světelného paprsku opt. soustavou po pův. dráze při kolmém dopadu na odrazející plochu. Používá se např. k nastavení kolmého směru nebo k zaostření dalekohledu na nekonečno.

autokracie, samovláda.

autologický predikát [-dy-], autosémantický predikát – predikát, který vypovídá pravdivě o sobě samém, např. víceslabičný (slovo je samo víceslabičné) nebo substantivum (je samo substantivem).

automat, pracovní nebo výrobní stroj pracující po svém uvedení do chodu zcela samočinně. Provoz je řízen pomocí automatizace tvrdé (křivkové bubny, vačky), pružné (narážkové systémy s elektrohydraulickými šoupátky a elmag. spojkami) nebo se uplatňuje programové řízení.

automatická zbraň [-ty-], lehká zbraň, jejíž spouštěcí zařízení umožňuje střelbu jednotlivými ranami i dávkami, např. samopal.

automatické řízení letadel [-ty-], soubor zařízení (automatický pilot, autopilot) umožňující samočinně udržovat určenou výšku a směr letu.

automatické vyrovnávání citlivosti [-ty-], automatické řízení zisku, angl. automatic volume control, AVC – obvod přijímače, který řídí zesílení zesilovače podle intenzity přijímaného signálu. Umožňuje potlačit signály silné (blízké) rozhlasové stanice a vyzvednout signály vzdálenější stanice.

automatický pilot ▷ automatické řízení letadel

automatický text ▷ surrealismus

automatismus [-tyz-], □ *lék.* plynulá samovolná činnost různých orgánů; bezděčné provádění a opakování různé, převážně pohybové činnosti bez kontroly vědomé pozornosti a vůle. Fyziol. základ různých návyků, který se patologicky může vyskytnout u psychóz; □ *um.* výraz surrealistů pro způsob spontánní malby a psaní, při nichž se projevuje podvědomí bezprostředně, bez kontroly rozumem a bez účasti est. konvencí. Iniciátor A. Breton, metodou a. pracovali např. M. Ernst, A. Masson.

automobil, dvou- nebo vícestopé motorové vozidlo k přepravě osob (osobní a., autobusy) nebo nákladu (a. dodávkové, nákladní). Skládá se z karoserie, podvozku s hnacím, řidicím a brzdovým systémem, z příslušenství, výstroje a výbavy. Hnací silou je pístový spalovací motor (benzinový, naftový), elektromotor, plynová turbína, pokusně i sluneční baterie. – První silniční vozidlo, parní tříkolku, předvedl 1769 fr. technik N. J. Cugnot (1725–1804), první parní a. v č. zemích 1815 J. Božek, první elektromobil v č. zemích 1895 F. Krížik. A. se spalovacím motorem nechal patentovat 1885 G. Daimler, a. s benzinovým motorem 1886 K. F. Benz. První č. a. President byl vyroben 1897 v Kopřivnici. ▷ aktivní bezpečnost

První český automobil President

automobilový sport, odvětví motorismu; zahrnuje automobilové závody a soutěže (terénní závod, závod na okruhu, závod motokár). Od 1950 jsou pořádána MS jezdců na vozech Formule 1, MS v automobilových soutěžích značek (rallye), ME cest. vozů, ME v automobilových soutěžích jezdců.

autonomie, □ *právo* samostatné rozhodování části celku (etnické skupiny, regionu, organizace, jednotlivce) o otázkách jeho specifického zájmu v rámci většího celku.

autonomie vůle stran ▷ smluvní volnost

autonomní nervstvo, vegetativní nervstvo – část periferního nervového systému ovládajícího funkce vnitřních orgánů, cév, žláz a hladkého svalstva.

autoorganizace [-ny-], □ *biol.* samovolné uspořádání stav. prvků živých systémů ve výše organizovanou soustavu bez dodání vnější energie a informace (vznik ribozomu, kapsidy viru).

autopilot ▷ automatické řízení letadel

autopotrét ⊃ portrét

autoprotoýza, autoionizace probíhající mechanismem výměny protonu (respektive protonů), například: $2\text{H}_2\text{O} \rightarrow \text{H}_3\text{O}^+ + \text{HO}^-$.

autopsie, vlastní zkušenost; □ *lék.* poznávání chorobných změn zrakem; ohledání mrtvoly s cílem upřesnit diagnózu příčiny smrti pro účely studijní, diagnostické nebo soudní.

autoregulace, □ *biol.* schopnost živých systémů regulovat v nich probíhající procesy a přizpůsobovat se změněným podmínkám životního prostředí systémem zpětných vazeb.

autorelaxace, psychologické i fyzické sebeuvolňování. Jedna z důležitých forem autogenní (vědomě vyvolané, navozené) schopnosti odpočinku.

autoremédura, □ *právo* rozhodování o oprávněném prostředku, napadajícího nějaké rozhodnutí, orgánem, který napadené rozhodnutí sám vydal; spočívá v tom, že je sám změni nebo zruší. – V procesním právu ČR připadá a. v úvahu jen výj., u některých z případů, v nichž se vyhovuje oprávněnému prostředku v plném rozsahu (jde o výj. z devoluce).

autoreprodukce, □ *biol.* schopnost živých organismů reprodukovat samy sebe.

autorita, vliv osoby či názoru; rozlišuje se a. neformální (faktická), kterou jedinec získává úspěšným plněním určitých rolí, a formální, jež je předepsána organizačním statusem.

autORIZACE, souhlas autora nebo jiného nositele subjektu autorského práva k uveřejnění díla.

autorotace, samovolné otáčení tělesa v proudění tekutiny.

autorské dílo, výsledek duševní tvůrčí činnosti fyzické osoby vyjádřený ve smysly vnímatelné podobě. ⊃ autorské právo; duševní vlastnictví

autorské právo a) v obj. smyslu souhrn práv. norem upravujících vztahy, které vznikají při vytváření a uplatnění autorských děl. A. p. poskytuje ochranu jejich tvůrcům (autorům), zejm. přiznáním výhradního práva disponovat svým autorským dílem; v kontinentálním práv. systému součást obč. práva; b) v subj. smyslu právo duševního vlastnictví k autorskému dílu. Předmětem a. p. jsou díla lit., věd. a umělecká (i překlady děl do jiných jazyků) a programy počítačů. ⊃ Ženevská úmluva o autorském právu

autorský film, film. dílo, na jehož vzniku se rozhodujícím způsobem podílel jediný tvůrce, většinou režisér, i jako autor námětu a scénáře, někdy i jako kameraman a herec. Má výrazné stopy osobitého rukopisu režiséra (Ch. Chaplin, A. Antonioni, W. Allen). Pojem užíván od 60. let 20. století.

autosémantické slovo ⊃ druhy slov

autosémantický predikát ⊃ autologický predikát

autostylizace, promítnutí autorovy představy o sobě do obrazného subjektu básně; např. Bezručova a. do postavy havíře.

autosugesce [fec. *autos*, sám; lat. *suggero*, podkládám, dodávám], psychologické ovlivňování sebe sama; může být vědomé i nevědomé, záměrné i nezáměrné. Může vést k navození pozitivních i negativních emocí, návyků nebo i vlastností osobnosti.

autotachygraf, přístroj určený pro mapování; jeho součástí je stereoskopický dálkoměr.

autotomie a) způsob nepohlavního rozmnožování rozpadem těla na dvě nebo více částí (někteří ostnokožci); b) schopnost živočichů odvrhnout po podráždění nebo v nebezpečí část vl. těla (část ocasu u ještěrky, končetiny sekáči).

autotransfórátor, transformátor, v kterém vstupní a výstupní vinutí mají společnou část závitů. Část příkonu vstupní strany se transformuje, část se galvanickou vazbou převede přímo na výstup.

autotrofie, způsob výživy, při němž se jako zdroj uhlíku využívá oxid uhličitý a energie se získává buď oxidací anorg. látek, nebo ve formě světelné energie. ⊃ heterotrofie

autovakcína, očkovací látka připravená z usmrcených mikroorganismů vypěstovaných z chorobného ložiska nemocného jedince. Používá se k stimulační tvorbě protilátek zejm. při alergických onemocněních.

autozom, jakýkoli chromozom jiný než pohlavní.

auxiny, fytohormony podporující růst rostlin. Tvoří se přímo v rostlinách, nebo se připravují uměle.

AV ČR ⊃ Akademie věd ČR

aval, směněný nebo šekový ručitel za zaplacení směnky; ručení osvědčuje podpisem směnky, a stává se tak stejným dlužníkem jako osoba, za kterou se zaručil.

avantgarda, proud moderního umění v první třetině 20. st., jehož jednotlivé směry (kubismus, expresionismus, futurismus, dadaismus, poetismus, surrealismus) se distancovaly od tradičních hodnot a est. norem minulosti a hledaly nová témata a formy výpovědi. ⊃ modernismus. – V div. se pojem a. užívá zejm. pro levicově zaměřený proud divadla 20. a 30. let 20. století. V č. prostředí se do div. a. zahrnuje tvorba J. Honzla, J. Frejky, V. F. Buriana, v porev. Rusku divadlo V. E. Mejercholda a J. B. Vachtangova, v Německu E. Piscatora a B. Brechta; ve Francii se užívá pojem a. pro mezivál. období (J. Copeau, L. Jouvet, Ch. Dullin, G. Baty, G. Pittoëff) a 50. léta (absurdní drama). – Ve film. tvorbě směr hist. členěný na první a. (v evr. kinematografii do 1947; zejm. v Rusku a Francii), druhou a. (v am. kinematografii do 1956) a třetí a. (am. underground a nezávislý film asi do poč. 80. let). ⊃ abstraktní film; experimentální film

avantgarda music [mjúzik, angl.], □ *hud.* specifická hud. i módní odnož rockové scény 80. let 20. st. blízká alternativnímu umění.

Avarua, správní středisko Cookových ostrovů, na o. Rarotonga v Polynésii; 10 913 obyv. (1991). Přístav, letiště.

Avafi, turkotatarské kočovníci; v 6. st. pronikli ze stf. Asie do Evropy a po 568 si podmanili slovanské obyv. ve stf. Podunají. Ohrožovali franskou říši i Byzanc. 623–658 střety se Slovany vedenými Sámem. Avarská říše vyvrácena 791–803 Karlem I. Velikým.

AVC ⊃ automatické vyrovnávání citlivosti

ave, buď zdrav, buď vítán.

Avebury ⊃ Stonehenge

Avempace, Ibn Báddžza Abú Bakr Muhammad – konec 11. st.–1139, arabský filozof muslimského Španělska; z novoplatonské emanace vyvozoval možnost spojení lidského rozumu s univerzálním činným rozumem.

aventurin ⊃ křemen

Averroes, Ibn Rušd Abúl-Valíd Muhammad ibn Ahmad ibn Muhammad – 1126–1112.–1198, arab. filozof a lékař muslimského Španělska; popularizátor a komentátor Aristotela, tvůrce učení o dvojí pravdě. Odmítal mysticismus, astrologii a zdůrazňoval význam lék. zkušenosti.

averz, přední, hl. strana listiny, mince, medaile. ⊃ reverz

averze, prožívání nelibosti až odporu k něčemu či někomu; silná antipatie.

Aves ⊃ ptáci

Avesta, sbírka posvátných knih zoroastrismu. Nejst. a nejzávažnější části jsou hymny (*gáthy*) připisované Zarathuštrovi; ke konečné redakci došlo za Sasánovců.

Ilustrace z hebrejského překladu Avicennova *Kánonu* z 15. století

Avicenna, Ibn Síná Abú Alí al-Husajn ibn Abdalláh – asi 980–1037, arab. filozof, přírodovědec, lékař, básník a politik; zprostředkoval odkaz antické filozofie a vědy s cílem aristotelovské encyklopedické syntézy (*Al-kánún fit tibb* – Kánon lékařství). Jeho učení ovlivnilo výuku medicíny na evropských univerzitách ve středověku.

Avignon [aviñon], m. v jižní Francii v kr. Provence-Alpes-Côte d'Azur, pod soutokem Durance s Rhónou; 89 440 obyv. (1990). Prům. chem., potr., kožedělný. Rom. bazilika, kamenný most z 12. st., papežský palác z 1. pol. 14. st. (1309–76 sídlo papežů, 1378–1417 v době schismatu vzdoropapežů).

Ávila [avila], m. ve stf. Španělsku, v Kastilii-León; 46 992 obyv. (1990). – Hist. město s katedrálou, rom. kostelem a opevněním s řadou bastionů je památkou svět. kult. dědictví UNESCO.

avionika [-ny-], soubor let. navigačních elektronických přístrojů a zařízení a ostatního elektronického vybavení pro zajištění bezpečného provozu letadel.

avirulence, neschopnost mikroorganismu vyvolat onemocnění rostliny, živočicha i člověka. ⊃ virulence

avitaminózy, onemocnění způsobená nedostatkem vitaminů (skorbut, rachitida, pelagra).

aviváž, ochrana text. vláken při zpracování před odíráním a zejm. před trháním a shrnováním vláček. Často se spojuje s antistatickou úpravou; před barvením se musí odstranit.

avízo, návštěva, zpráva; oznámení odesílatele příjemci zásilkou, že zásilka se zbožím byla k určitému datu odeslána.

avizská dynastie [dy-ty-], 1385–1580 port. král. dyn.; zal. králem Janem I. Po vyměření a. d. králem Jindřichem (1512–1580) se port. trůnu zmocnil šp. král Filip II.

AVNOJ ⊃ Antifašistická rada národního osvobození Jugoslávie

Avogadro Amadeo, 9.8.1776–9.7.1856, it. fyzik a chemik. Studoval vlastnosti plynů, pojmově rozlišil atomy od molekul. 1811 vyslovil zákon o počtu molekul různých plynů ve stejných objemech (Avogadroův zákon).

Avogadrova konstanta, zn. N_A , L – a) počet atomů ve vzorku nuklidu uhlíku ^{12}C o hmotnosti 0,012 kg; b) počet elementárních jednotek připadajících na jeden mol.

avokado, hruškovce přeladný – druh rostlin z čeledi vavřínovitých. Strom pěst. pro peckovice, které mají vysokou výživnou hodnotu. Rozšířený v tropech a subtropích.

AVU ⊃ Akademie výtvarných umění

AWACS, angl. Airborne Warning and Control System – vzdušný výstražný a kontrolní systém radiolokátorů nesených Boeing 707, který sleduje a monitoruje voj. činnost na určitém území, čímž umožňuje včasnou výstrahu před touto činností.

Awash [avaš], ř. v Etiopii; dl. 900 km. Stéká z Etiopské vysočiny do Assalské prolákliny. Na dolním toku v obl. Wollo a Harrar lokalita s nálezy pozůstatků hominidů ve vých. Africe; 1974 zde byla objevena první známá kostra raného typu australopitěka; nalezeno celkem 52 pozůstatků mladé ženy (archeology zv. Lucy). Později objeveny kosterní pozůstatky řady osob, ukazující snad na ranou rodinu či soc. skupinu. Lokalita je památkou svět. kult. dědictví UNESCO. ⊃ Omo

Axelrod [xelrod] Julius, *30.5.1912, am. biochemik a farmakolog; Nc (1970) za objasnění zákl. mechanismů funkce nervového systému.

axiologie, tímétika, timologie – □ *fil.* filozofie hodnot, učení o jejich povaze, místě i vztazech. Někdy je považována za zvláštní fil. disciplínu, jindy za součást etiky.

axiom, postulát – □ *log.* výchozí tvrzení (věta, která byla bez důkazu přijata jako zákl. axiomaticky budované teorie). Pomocí předem stanovených pravidel odvozování umožňujících přechod od jedné vět ke druhé a zavádění nových pojmů do teorie, lze z a. odvodit všechna ostatní tvrzení teorie. Od antiky zdůvodňován evidencí, dnes vymezen pouze požadavkem bezspornosti, nezávislosti a úplnosti axiomatického systému.

axiom rovnoběžnosti, jeden z pěti axiomů euklidovské geometrie: každým bodem neležícím na dané přímce lze vést právě jednu rovnoběžku s touto přímkou. ⊃ neeuklidovská geometrie

axolotlovití, čeled' obojživelníků z podtřídy ocasatých. Chovají se k výzk. účelům.

axonometrie, zobrazovací metoda deskriptivní geometrie. Promítá se rovnoběžně (pravoúhle, kosoúhle) na axonometrickou průmětnu (pravoúhlá, kosoúhlá a.), nebo do některé z rovin kartézské soustavy souřadnic (pomocné průmětny) a tento průmět se následně promítá také do axonometrické průmětny.

Axum ⊃ Aksum

Aymé [émé] Marcel, 29.3.1902–14.10.1967, fr. spisovatel. Autor povídek (*Le Passe-muraille* – Muž, který prochází zdí), sat. a fantazijních románů (*La Jumet verte* – Zelená kobyla), div. her a pohádek.

Ayutthaya ⊃ Phra Nakhon Si Ayutthaya

Ázád Kašmír ⊃ Kašmír

azalka, rod dvouděložných rostlin s měkkými opadavými listy z čeledi vřesovcovitých. Řadí se do rodu pěnišník.

Azaña y Díaz [azaña y dyjas] Manuel, 10.1.1880 až 4.11.1940, šp. politik a spisovatel; vůdčí představitel rep. hnutí. 1931–33 předseda vlády; jeden ze zakladatelů Lid. fronty, 1936–39 prez. republikánského Španělska. Zemřel ve fr. exilu.

A. Avogadro

azbest, osinek – jemně, často dlouze vláknité formy chryzotilu nebo některých odrůd amfibolů (antofylit, aktinolit, tremolit); t. t. 1 500 °C; žárovzdorný, chem. odolný, má dobré elektroizolační vlastnosti. Vdechování a. způsobuje zdravotní problémy, zvyšuje riziko rakoviny plic.

azbestocement, osinkocement – materiál z azbestu, cementu a vody užívaný na krytiny střech (eternit), desky obvodových plášťů budov a na vodovodní potrubí.

azbuka, písmo vzniklé v Rusku za Petra I. Velikého z cyrilice (ozn. podle prvních dvou písmen – *az, buky*). Píší ji např. Rusové, Ukrajinci, Bělorusové, Bulhaři, Makedonci a Srbové.

azeotropní směs, směs dvou a více kapalin, která má stejné složení jako její páry (je v rovnováze s párou o stejném složení), takže ji destilací nelze rozdělit na jednotlivé složky; např. 96% vodní roztok ethanolu.

Azbuka

А, а	a
Б, б	b
В, в	v
Г, г	g
Д, д	d
Е, е	je
Ё, ё	jo
Ж, ж	ž
З, з	z
И, и	i
Й, й	j
К, к	k
Л, л	l
М, м	m
Н, н	n
О, о	o
П, п	p
Р, р	r
С, с	s
Т, т	t
У, у	u
Ф, ф	f
Х, х	ch
Ц, ц	c
Ч, ч	č
Ш, ш	š
Щ, щ	šč
Ъ, ъ	jer, tvrdý znak
Ы, ы	y
Ь, ь	jer, měkký znak
Э, э	e
Ю, ю	ju
Я, я	ja

Ázerbájdžán, Ázerbájdžánská republika, ázerbájdžánsky Azərbajdžan Respublikası – stát ve vých. Zakavkazsku při Kaspickém moři, člen SNS; 86 600 km², 7,5 mil. obyv. (1995), hl. m. Baku. – Mezi výběžky Velkého (až 4 466 m) a Malého Kavkazu se rozprostírá Kuro-araská nížina. Podnebí subtrop., s výraznou výškovou pásmovitostí. Rostlinstvo suchých stepí až pouští, v horách listnaté lesy a výše louky. – Ázerbájdžánci (83 %), Rusové, Arméni. Úř. jaz. ázerbájdžánština. Náb. islám (šiiťe). Kojenecká úmrtnost 34 ‰, stf. délka života 71 let (1995). – Hosp. méně rozvinutý stát. HNP 480 US \$/obyv., státní dluh 321 mil. US \$ (1995). – Rostl. výroba přes 70 % zeměd. produkce. Zeměd. půda tvoří 47 %, orná 16 % rozlohy. Hl. plodiny bavlník, vinná réva, ovoce, raná zelenina, tabák. Chov ovcí, bource morušového. – Těžba ropy, prům. ropný, chem. (kaučuk), stroj., hut. železa a hliníku, potr., spotřební. – Mez. letiště a přístav Baku. Vyváží se výrobky potr. a spotřebního prům., ropné produkty. Měn.jed. 1 manat (AZM) = 100 gepiků. – Státní zřízení: rep., v čele prezident; jednokomorové Nár. shromáždění. – Správní členění: 54 okresů, 9 měst a Nachičevánská rep. a Náhorní Karabach.

Ázerbájdžán – dějiny

př. n. l.
9.–4. st. postupně součást několika starověkých států

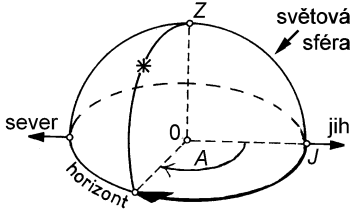
331	obsazen vojsky Alexandra Velikého
n. l.	
2.–4. st.	christianizace
3.–7. st.	součást perského státu Sasánovců
pol. 7.–11. st.	součást arab. chalífátu; islamizace
11.–14. st.	nájezdy tureckých kmenů, Mongolů, Tímúra
16.–18. st.	boje osmanské říše a Persie o nadvládu nad Á., ázerbájdžánské území většinou pod nadvládou Persie
1803–28	Rusko postupně anektovalo sev. část Á., již. Á. součástí Íránu
1918–1920	brit., něm. a turecká voj. intervence; přechodná nezávislost Á. (Ázerbájdžánská republika)
1920	vyhlášena Ázerbájdžánská SSR
1922–36	součást Zakavkazské federace
1936–91	svazová rep. SSSR
1988	počátek sporů s Arménií o Náhorní Karabach, pogromy proti arménskému obyvatelstvu
1991	nezávislá republika, stupňování srážek v Náhorním Karabachu
1992	člen OSN; svržení postkom. režimu, nastolení nacionalistické vlády, konflikt s Arménií; prezident A. Elčibej (*1938)
1993	vstup do SNS; státní převrat, prezident G. Alijev
1994	A. přistoupil k projektu Partnerství pro mír
1995	pokus o převrat potlačen vládními vojsky
1996	podpis Deklarace o míru, národnostním porozumění, ekon. a kult. spolupráci kavkazských států

Ázerbájdžánci, vl. jm. Azerilar – národ žijící hl. v Ázerbájdžánu (6,8 mil. v býv. SSSR, 1989) a v Íránu (9,5 mil., 1990). Jazyk ázerbájdžánština. Muslimové (hl. šiiťe); potomci tureckých kmenů.

ázerbájdžánská literatura, ve 12.–16. st. psaná hl. persky (I. Nizámí), od 13. st. ázerbájdžánským dialektem turečtiny, který v 16. st. povýšil M. Füzulí na spisovný jazyk. Vedle lid. slovesnosti se rozvíjela umělá poezie. Po připojení sev. části země k Rusku působily evr. vlivy. Zakladatelem real. literatury se stal M. F. Achundzadā. Střety s panturkistickými tendencemi na poč. 20. st. vedly k rozvoji satiry, v mezivál. literatuře převládala obraz venkova. V literatuře 2. pol. 20. st. vyniká psychol. zaměřená próza s městskou tematikou (bratři Ibrahimbekové).

ázerbájdžánština ⇨ altajské jazyky

azimut, vodorovný úhel (0° až 360°) mezi vertikální rovinou obsahující daný směr (popř. hvězdu) a rovinou místního poledníku. Měří se ve směru pohybu hodinových ručiček, obv. od severu přes východ, v astronomii (jedna z obzorníkových souřadnic) od jihu přes západ.

Azimut: A azimut, J jižní bod, Z zenit

Azincourt [azenkúr], obec v sev. Francii v kr. Nord-Pas-de-Calais. – Za stoleté války utrpěli Francouzi 1415 v bitvě u A. porážku od Angličanů.

Aznavour [aznavúr] Charles, *22.5.1924, fr. šansonier, skladatel, textař a herec arménskému původu.

azolovitě, *Azollaceae* – čeleď ve vodě rostoucích kapradin s krátkými rozvětvenými lodyhami. Rychle se vegetativně rozmnožují, často se pěstují v akváriích, např. azola.

Azory, port. Açores – sopečné souostroví v Atlantském oceánu záp. od Pyrenejského poloostrova; 2 247 km², 236 700 obyv. (1991), správní středisko Ponta Delgada. 9 obydlených o.: São Miguel, Santa Maria, Graciosa, Terceira, São Jorge, Faial, Pico, Corvo, Flores. Let. a nám. křižovátka. Zámorské auton. území Portugalska.

Azotobacter [-bak-], rod gramnegativních aerobních tyčinkovitých bakterií žijících v půdě. Jsou schopné vázat vzdušný dusík, tj. využívat dusík obsažený ve vzduchu pro syntézu svých bílkovin. Obohacují půdu o dusík.

Azovské moře, sev. část Černého moře oddělená Kerčským průlivem, při pobřeží Ukrajiny a Ruska; 39 000 km², max. hloubka 15 m, salinita 9–13,8 ‰. Členitě pobřeží s limany a písčnými kosami. Do A. m. se vlévá Don a Kuban'.

aztécká říše, teokratická konfederace indiánských občin na území předkolumbovského Mexika; zal. 1428 Itzcoatlém (†1440). V 15. a na poč.16. st. si Aztékové podrobili většinu indiánských kmenů stf. a již. Mexika. 1519–21 vyvrácena H. Cortezem. ⇨ Cuauhtémoc; Montezuma II.

aztécké výtvarné umění, umění am. předkolumbovské kultury v Anahuaku. Architektura rozvíjela zavedené typy (chrámy, paláce) a zaměřovala se na inženýrské a urbanistické stavby, k výzdobě používala reliéfy se štukovými prvky. Sochařství představují zejm. strnulé kamenné sochy bohů a real. plastiky válečníků, žánrových figur a zvířat. Malířství se uplatnilo v nástěnných malbách, ilustrovaných rukopisech a na polychromované keramice vč. monumentálních polychromovaných plastik. Příznačný je rozpor mezi přísně tradičním podáním kultovních námětů a uvolněným real. pojetím světských motivů. V um. femesle se využívalo techniky lití na ztracený vosk, filigránu, mozaiky s použitím obsidiánu, nefritu a křišťálu.

Aztékové, vl. jm. Azteka – etnikum v Mexiku (2 mil., 1990). Jazyk nahuatl. Předkové A. se ve 12. st. usadili v místech souč. m. Mexika, kde vytvořili aztéckou říši.

Azucla [asuela] Mariano, 1.1.1873–1.3.1952, mex. spisovatel. Románem *Los de abajo* (č. *Ti zdola* nebo *Vojáci bída*) se 1915 stal prvním autorem románů z mex. revoluce, již se jako lékař zúčastnil.

azurit, monoklinický minerál, zásaditý uhlíčitán měďnatý Cu₂(CO₃)₃(OH)₂; světle i tmavě modrý, tvrdost 3,5–4.

azyl, útočiště (vstup a pobyt), poskytnuté státem na jeho území (územní a.) nebo v prostorách dipl. mise (diplomatický a. v lat.am. zemích) cizinci či bezdomovci pronásledovanému (ohroženému) jiným státem. – Právo ČR zná územní azyl. ČR podle *Listiny základních práv a svobod* poskytuje a. cizincům pronásledovaným za uplatňování polit. práv a svobod.

ažio, příplatek k nominální hodnotě cenného papíru; rozdíl mezi jeho nominální hodnotou a vyšší tržní cenou. ⇨ disažio

b, □ *výp. tech.* ↗ bit

B, □ *chem.* ↗ bor; □ *výp. tech.* ↗ bajt

B. ↗ bakalář

Ba ↗ baryum

Baal [bál], kanaánský bůh bouře, deště a plodnosti. Kult B. v obměnách pronikl i do okolních zemí.

Baal Šem Tov [bál, hebr., Pán dobrého jména], asi 1700–asi 1760, vl. jm. Izrael ben Eliezer, legendární ukr. žid. myslitel; zakl. chasidismu.

Baalbek [bálbek], m. ve vých. Libanonu; 18 000 obyv. (1980). – Zal. Foiničany (ant. Heliopolis), řím. kolonie; archeol. lokalita s ant. památkami (posvátný okrsek – Jovův chrám, okrouhlý chrámek zv. Venušin). Památka svět. kult. dědictví UNESCO.

Baar [bár] Jindřich Šimon, 7.2.1869–24.10.1925, č. spisovatel; katolický kněz. Tvůrce národopisného a hist. obrazu Chodska v črtách, povídkách a románech (*Jan Cimbura*, *Poslední soud*, trilogie *Paní komisarka*, *Osmačtyřicátníci*, *Lúsy*).

Baarová [bárová] Lída, *7.9.1914, vl. jm. Ludmila Babková, č. herečka (*Panenství*, *Divka v modrém*, něm. film *Barkarola*); 1942–45 a od 1948 v zahr. (Itálie, Rakousko). Autorka vzpomínek *Života sladké hořkosti*.

Báb al-Mandab, Báb el-Mandeb – průliv mezi Arab. poloostrovem a afr. pevninou, spojuje Rudé moře s Adenským zálivem; dl. 109 km. Význ. námořní cesta.

Babák Edward, 8.6.1873–30.5. 1926, č. srovnávací fyziolog a morfolog; prof. univ. v Praze, Brně a VŠ veterinární v Brně. Autor prací o fyziologii dýchání, stoupenec darwinismu a mendelismu.

Babbage [bebidž] Charles, 26.12.1792–18.10.1871, angl. matematik a vynálezce mech. počítacích strojů.

Babel Isaak Emmanuilovič, 13.7.1894–27.1.1940, rus. spisovatel. Autor expresionistických povídkových cyklů (*Rudá jízda*, *Oděské povídky*) a div. her (*Západ slunce*). Oběť stalinských represí.

Babenberkové, 976–1246, první rakouská dynastie. V 11. st. markraba, od 1156 vévodové. Po vymření mužské linie B. uplatnil dědické nároky Přemysl Otakar II. ↗ Fridrich II. Bojovný

Babeuf [bafef] François Noël Gracchus, 23.11. 1760–28.5.1797, fr. revolucionář; utopický socialista. Vyšel z idejí J.-J. Rousseau a fr. polit. myslitele G. B. Mablyho (1709–1785). Vůdce Spiknutí rovných, po thermidorském převratu popraven.

babí léto, □ *met.* období málo větrného, suchého, slunného, teplého počasí v září a v říjnu s chladnými nocemi. Příčinou je tlaková výše nad stř. a již. Evropou. Obdobou b. l. v Severní Americe je indiánské léto; □ *zool.* dlouhá vlákna vytvářená drobnými pavouky z rodu běžníků; vyskytují se v časném podzimu.

Babia hora [babja], pol. Babia Góra – nejvyšší vrchol Oravských Beskyd na hranicích sev. Slovenska s Polskem; l 725 m. Přír. rezervace, hraničí s pol. nár. parkem.

bábismus ↗ baháismus

Babits [babič] Mihály, 26.11.1883–4.8.1941, maď. spisovatel a překladatel. Fil.-metafyzický lyrik, v próze představitel intelektuálního lartpourlartismu; č. výběry *Údolí neklidu*, *Kniha Jonášova*, *Kalifécápe*m.

babka ↗ sýkorovítí

babočkovití, čelad motýlů s pestře zbarvenými křídly a býložravými housenkami. Ve stř. Evropě žije např. perleť ovec, babočka.

Babrujsk, rus. Bobrujsk – město ve středním Bělorusku, přístav na Berezíně; 226 000 obyv. (1996). Průmysl dřevozpracující (nábytkářský), stroj., gumářenský, potr., spo-třební. Dopravní křižovatka. – Znáo od 14. století.

babyka, javor babyka – strom z čeledi javorovitých; roste v lesích a křovinách, někdy se vysazuje.

Babylonie, starověká říše v Mezopotámii na území Akkadu a Sumeru s centrem v Babylonu. 1894 až 1594 př. n. l. první vrcholné období – starobabylonská říše; význ. panovník Chammurabi. 626–538 př. n. l. druhé vrcholné období – novobabylonská (chaldejská) říše. Za Nabukadnesara II. velmoc na Předním východě, 597 a 587 př. n. l. ovládla Jeruzalém (Židé v babylonském zajetí). 538 př. n. l. připojena k Persii (Kýros II. Starší) a 331 př. n. l. dobyta Alexandrem Velikým. ↗ Ur

babylonská literatura ↗ mezopotamské literatury

babylonská mapa světa, nejstarší dochovaná představa o Zemi (z 5. st. př. n. l.), vyrytá do hliněné destičky. Země je znázorněna kruhem oblévaným oceánem, ve středu zobrazen Babylon protékaný Eufratem. Mapa je uložena v Brit. muzeu v Londýně.

babylonská věž ↗ zikkurat

babylonské výtvarné umění ↗ mezopotamské výtvarné umění

babylonské zajetí, násilné přesídlení asi 70 000 Židů z Palestiny do Babylonie po dobytí Jeruzaléma 597 a 587 př. n. l. Nabukadnesarem II. Po perském vítězství na Babyilonii dovolil Kýros II. 538 př. n. l. Židům návrat.

Bacău [bakeu], m. v sv. Rumunsku na ř. Bistrija, nad ústím do Siretu; 204 495 obyv. (1992). Správní středisko stejnojmenné župy. Prům. text., dřevozpracující, potr., obuvnický. V okolí těžba ropy.

Bacchus ↗ Dionýsos

Bacillariophyceae ↗ rozsivky

Bacillus, rod obv. aerobních grampozitivních tyčinkovitých bakterií schopných akt. pohybu a vytváření spor. Některé druhy způsobují onemocnění zvířat, člověka i rostlin, některé se využívají k prům. výrobě různých látek.

bacilonosičství, stav, kdy zdánlivě zdravý jedinec v sobě chová a eventuálně vylučuje choroboplodné mikroorganismy.

backhand ↗ bekhend

backup [bekap, angl.], □ *výp. tech.* kopie (pojišť ovací kopie) programu, diskety, dat pro případ poškození nebo zničení aktivní kopie. Některé aplikační programy pořizují tyto kopie automaticky.

Bacon [bejkn] Francis, 28.10.1909–28.4.1992, angl. malíř. Spojoval figurativní prvky s abstrakcí, plošnost s iluzivností a naturalismem. Stěžejním tématem je rozervanost a osamocenost člověka.

Bacon [bejkn] Francis, 1561–9.4.1626, angl. filozof a státník; zakl. angl. empirismu a novodobé experimentální vědy. Kritik scholastiky, usiloval o klasifikaci a metodologic-kou reformu věd s cílem urychlit poznání přírody na empirickém základu a induktivní metodě. Ovlivnil mj. J. A. Komenského. 1623 popsal způsob binárního kódování.

Bacon [bejkn] Roger, 1214–11.6.1296, angl. filozof a přírodovědec; první teoretik ex-

perimentální vědy. Objevy v optice, fyziol., mech. a astronomii. Předjal Kopernikovu heliocentrickou soustavu, připravil půdu nominalismu a empirismu.

F. Bacon, *Henrietta Moralesová*

Bacteria ↗ bakterie

Baczyński [bačiňski] Krzysztof Kamil, 22.1.1921 až 4.8.1944, pol. básník. Psal reflexivní, vlasteneckou a milostnou lyriku. Č. výbor *Spálené růže*.

Bad Godesberg, od 1969 místní část Bonnu. – Kontinuální osídlení od antiky, od 19. st. lázně. 22.9. 1938 místo schůzky A. Hitlera s A. N. Chamberlainem, na níž kancléř požadoval odstoupení čs. pohraničí ve prospěch Německa, Maďarska a Polska. ↗ mnichovská dohoda

Badeni [bádeny] Kasimír Felix, 14.10.1846–9.7. 1909, rak. politik. 1888–95 místodržící Haliče, 1895 až 1897 min. předseda Předlitavska. Prosadil volební reformu a vydal jaz. nařízení pro Čechy a Moravu.

Badeniho jazyková nařízení [bádenyho], nařízení vydaná 1897 K. F. Badenim zrovnoprávňující v Čechách a na Moravě v určitých případech češtinu s němčinou. Zaváděla češtinu jako tzv. vnitřní úř. jazyk. Od úředníků požadovala znalost obou zemských jazyků (němčiny a češtiny) s perspektivou od 1.7.1901. Vyvolala odpor v něm. mluvících obl., což vedlo k Badeniho demisi. Vládní opatření po ostrých nacionalistických demonstracích ve Vidni a Praze platnost B. j. n. fakticky anulovala.

Bádensko, něm. Baden – hist. území SRN. Od konce 11. st. markrabství. 1535–1771 rozděleno na protestantskou (Baden-Durlach) a kat. (Baden-Baden) část. 1771 sjednoceno, hl. m. Karlsruhe. 1803 kurfiřtství. 1806 povýšeno Napoleonem I. na velkovévodství, spojenec Francie. 1818 první moderní ústava v Německu. 1871 součást něm. císařství. 1945 rozděleno do okupační zóny fr. (B.) a am. (Württembergso-B.). Od 1952 spolková země Bádensko-Württembersko.

Bádensko-Württembersko [virtenbersko], něm. Baden-Württemberg – spolková země SRN, v jz. části při hranicích s Francií a Švýcarskem; 35 751 km², 10,37 mil. obyv. (1996), hl. m. Stuttgart.

badland [bedlend, angl.], typ krajiny v semiaridních obl., s erozními rýhami v měkkých, nezpevněných horninách a v málo zpevněných sedimentech. Vzniká v obl. střídání suchých období s prudkými lijáky; častý v odlesněném reliéfu.

badminton [bed-, angl.], síť ová sport. hra. Vznikla 1873 v brit. Badmintonu podle staré indiánské hry s opeřeným míčkem (poona). 1934 zal. Mez. badmintonová federace (IBF). Nejvýzn. soutěž: MS (od 1934) a ME (od 1967).

Badoglio [badoljo] Pietro, 28.9.1871–1.11.1956, it. vojevůdce a politik. Za 1. svět. války jeden z velitelů it. armády, 1919–21 náčelník gen. štábu, 1928–34 guvernér Libye, 1935–36 velitel it. vojsk při agresi proti Habeši, 1940 odešel do ústraní. 1943 jeden z organizátorů svržení Mussoliniho, 1943–44 předseda vlády, která uzavřela příměří s protifašist. koalicí a vyhlásila válku Německu; 1944 rezignoval.

Baeyer [bejer] Adolf von, 31.10.1835–20.8.1917, něm. org. chemik. Provedl úplnou syntézu indiga, objevil kyselinu barbiturovou. Ne (1905) za práce o org. barvivech a hydrogenovaných aromatických sloučeninách a za zásluhy o rozvoj organické chemie a chem. průmyslu.

Baffin [befin] William, 1584–23.1.1622, angl. mořeplavec, účastník pěti arktických vý-prav v am. oblasti. Objevil mj. záliv a největší ostrov v Kan. arktickém souostroví, které nesou jeho jméno.

Baffinův ostrov [befinův], angl. Baffin Island – největší o. v Kan. arktickém souostroví; 507 451 km², řídce osídlený, středisko Frobisher Bay. Hornatý, částečně zaledněný. Ložiska uhlí a rud železa. Nár. park Auyuittuq.

Bagar Andrej, 29.10.1900–31.7.1966, sl. herec a režisér. Patřil k zakl. generaci sl. profesionálního divadla (v SND od 1923).

Baghdád, Baghdád, č. Bagdád – hl. m. Iráku, na ř. Tigris, 37 m n. m.; 4,04 mil. obyv. (1990), na 734 km². Hosp. (asi 60 % prům. výroby) a kult. centrum státu. Dvě univ. (1956). Arch. památky. – Zal. 762 Abbásovcí jako hl. m. arab. říše; rozkvět za Háruna ar-Rašida. 1055 poničen vpádem Seldžuků, 1258 dobyt Hülegü-chánem, 1392 a 1401 Timurem, 1534 ovládnut osmanskou říší, 1623 dobyt Abbásem I. Velikým, od 1638 v osmanské říši. 1917 obsazen Brity, od 1921 hl. m. Iráku.

bagr, plovoucí rypadlo – tech. plavidlo se zařízením na těžení a přemísť ování zeminy a sedimentů ze dna vodní cesty. Rozeznávají se b. sací, korečkové, lžicové a drapakové. ↗ hoper; rypadlo

Bagrjana Elisaveta, 29.4.1893–24.2.1991, vl. jm. E. Ljubomirovová-Belčevová, bulh. básniřka. Autorka emocionální lyriky odrážející touhu po volnosti i vyznání nalezeného smyslu života (č. výbor *Meteority*).

bagrovací čerpadlo, čerpadlo robustní konstrukce z materiálů zvláště odolných proti otěru pro hydraulickou dopravu pevných látek; součást sacích bagrů.

baháismus, synkretistický náb. proud s hum. tendencemi vzniklý z šiitského islámu v Persii v 1. pol. 19. st. Zakl. první fáze, bábismu, byl Sajid Alí Muhammad (1820–1850, popraven); jeho žák Mizra Husain Ali (1817–1892) rozvinul úsilí o celosvětové rozšíření.

Bahamy, Bahamské společenství, angl. Commonwealth of the Bahamas – ostrovní stát v západní části Atlantského oceánu; 13 939 km², 276 000 obyv. (1995), hl. m. Nassau (na o. New Providence). – O. nízké, korálové, se vždyzeleným rostlinstvem, s trop. podnebním mírnějším pasátovými větry; časté trop. cyklony. – 87 % černochů a míšenců, 12 % bělochů. Úř. jaz. angličtina. Náb. (1980): baptisté 32 %, římskat. 19 %, anglikáni 20 %. Kojenecká úmrtnost 23 ‰, stf. délka života 74 let (1995). – HNP 11 940 US \$/obyv. (1995), státní dluh 1,19 mld. US \$ (1993). Hl. zdroj příjmů cestovní ruch. Zeměd. vytváří 8 % HDP, prům. 11 %. Hl. plodiny cukrová třtina, zelenina, ovoce. Lov ryb a raků. Těží se aragonit, dřevo. Produkce soli (odpařováním mořské vody). Prům. farm., chem., lih., spotřební. Mez. letiště Nassau a Freeport. Námořní obch. loďstvo (tzv. stát levné vlajky). Vývoz: reexport (67 %, zejm. ropa), chem. a farm. výrobky, mořské produkty, rum. Měn. jed. 1 bahamský dolar (BSD) = = 100 centů. – Státní zřízení: konstituční monarchie v rámci Společenství, v čele brit. královna; dvoukomorový parlament. – Správní členění: 18 distriktů.

Bahamy – dějiny

1492	K. Kolumbus objevil o. Watling (pův. San Salvador); první kontakt Kolumba s Novým světem
1647	poč. brit. osídlení
1783	brit. kolonie
1964	auton. s vnitřní samosprávou
1973	nezávislost; přijata ústava; člen brit. Společenství a OSN

Bahdanovič Maksim, 9.12.1891 – 25.5.1917, bělorus. spisovatel a publicista. Bás. sbírkou *Vjanok* (Víněk) se stal představitelem nár. a kult. obrození po 1905.

bahenka, rod sladkovodních předožábřích plžů s velkou ulitou.

Bahia [baja], spolkový stát v sv. Brazílii při pobřeží Atlantského oceánu; 566 979 km², 11,80 mil. obyv. (1991), správní středisko Salvador. Produkce tropických plodin (hl. kakaovníku). Těžba ropy. Průmysl zpracovatelský.

bahňáci, podřád ptáků z řádu dlouhokřídlých. Žijí často u vod, dobře létají. V ČR žije např. čejka chocholátá, ohrožená sluka lesní, silně ohrožená bekasina otavní.

bahnatka, rod plicnatých plžů žijící ve vodě. Mezihostitel motolice jaterní.

bahníci, ryby z podtřídy dvojdyšných; jsou schopni dýchat vzdušný kyslík.

Bahrajn, Bahrajnský stát, arab. Daulat al-Bahrain – státna stejnojmenných o. při pobřeží Perského zálivu; 695 km², 577 000 obyv. (1995), hl. m. Manáma. Tři velké a 30 malých ostrovů. – Četné artéské prameny zajišťují dostatek vody. Podnebí trop., suché, zmírněné ostrovní polohou. Letní období téměř bez srážek. Polopouštní rostlinstvo. – 68 % Arabů, 16 % Indů, 5 % Pákistánců, 9 % Íránců. Úř. jaz. arabština. Náb. (1990): islám (62 % šiitů, 27 % sunnitů). Kojenecká úmrtnost 17 ‰, stf. délka života 72 let (1995). – Rozvojový stát hosp. závislý na těžbě a zpracování ropy. Středisko fin. operací a reexportu pro okolní arab. státy. HNP 7 840 US \$/obyv. (1995). Zeměd. nekrýje potřebu potravin. Hl. plodiny: datlová palma, citrusy, zelenina. Lov ryb a krevet, tradiční lov perel na ústupu. – Těžba ropy a zemního plynu. Petrochem. kombinát zásobován ropou z Saúdské Arábie. Výr. hliníku, cementu, stav. prefabrikátů, plastů, barev a laků. Odsolování mořské vody. – Silniční mostní estakáda do Saúdské Arábie. Hl. přístav Miná Sulmán. Mez. letiště na o. Muharrak. – Vytváří se ropa a ropné výrobky, hliník, plasty. Měn. jed. 1 bahrajnský dinár (BHD) = 1 000 filů. – Státní zřízení: monarchie (emirát), nejvyšší představitel emír. – Správní členění: 11 oblastí.

Bahrajn – dějiny

př. n. l.	
3. tis.	doloženy obch. styky se Sumerem

1. tis.	území ovládnuto Asýrií
n. l.	
3.–4. st.	osídlení Arabů
od 7. st.	pronikání islámu a součást arab. říše
12. st.	území ovládnuto Peršany
1253	nezávislost na Persii
1521	pronikání Portugalců
1602	B. dobyt Abbásem I. Velikým a připojen k Persii
1782	vytvořeno samostatné knížectví
1891	brit. protektorát
1971	vyhlášena nezávislost, člen OSN, v čele emír
1973	přijata ústava, vytvořeno nár. shromáždění
1975	nár. shromáždění rozpuštěno, ústava pozastavena, polit. strany zakázány
80. léta	sblíživáním se Saúdskou Arábií a USA čelí B. šiitské opozici
1992	emír jmenoval poradní radu

Bach Alexander, 4.1.1813 – 12.11.1893, rakouský politik. Představitel centralistického režimu. 1848–49 min. spravedlnosti, 1849–59 min. vnitra. ➤ bachovský absolutismus

Bach Carl Philipp Emanuel, 8.3.1714 – 14.12.1788, něm. skladatel; syn *Johanna Sebastiana* Bacha. Předchůdce vídeňského klasicismu (klavírní sonáty, komorní tvorba). Působil v Berlíně a Hamburku.

Bach Johann Sebastian, 21.3.1685 – 28.7.1750, něm. skladatel. Působil ve Výmaru, Köthenu a od 1723 jako kantor při chrámu sv. Tomáše v Lipsku. Mistr bar. polyfonie; současníky ceněn hl. jako varhaník. Z díla: 200 chrámových kantát, *Matoušovy a Janovy pašije*, *Vánoční oratorium*, *Mše h moll*; tvorba varhanní (toccaty, fugy, preludia), klavírní (*Dobře temperovaný klavír*, suity) a komorní; 6 orch. *Braniborských koncertů*, instr. koncerty, 4 orch. suity; kontrapunktická díla *Hudební oběť*, *Umění fugy*.

J. S. Bach

Bachmannová Ingeborg, 25.6.1926 – 17.10.1973, rak. spisovatelka. Autorka povídek (*Das dreissigste Jahr – Třicátý rok*), románu *Malina*, básnických sbírek a rozhlasových her.

bachor, první část složeného žaludku přežvýkavců sloužící jako zásobárna potravy. Neobsahuje trávicí enzymy. ➤ čepec; kniha; slez

báchorka ➤ pohádka

bachovský absolutismus [-tyz-], vládní systém v Rakousku 1851–59 reprezentovaný A. Bachem. Vyznačoval se centralistickými reformami, absencí ústavy, policejní represí vůči nár.-polit. snahám neněm. národností a těsným spojením státu a církve.

Báchtarān, Bákhtarān, dříve Kermánsáh – m. v záp. Íránu v kotlině poh. Zágros, 1 309 m n. m.; 665 636 obyv. (1994). Správní středisko stejnojmenné provincie. Prům. petrochem., potr. (cukrovarnický), kožedělný; řemesla. – Zal. ve 4. st. Sasánovci, 640 dobyt Arabů, v 11. st. za Seldžuků centrum Kurdistánu. 1915–17 obsazen tureckou armádou.

Bachtin Michail Michajlovič, 29.11.1895 – 6.3.1975, rus. literární vědec, pišící mj. pod pseud. P. N. Medvedev. Autor monografie *Dostojevskij umělec* a prací o středověké literatuře (*François Rabelais a lidová kultura středověku a renesance*). Většinu života ve vyhnanství.

Baia Mare [baja], m. v sz. Rumunsku v Sedmihradsku; 148 815 obyv. (1992). Správní středisko župy Maramureș. Hut. neželezných a drahých kovů; prům. stroj. a potravinářský.

bainit [bajnyt], směs přesyceného tuhého roztoku uhlíku v železe alfa a karbidů.

Baird [bérd] John Logie, 13.8.1888 – 14.6.1946, skotský technik, průkopník televize; 1926 uskutečnil první veřejný tv. přenos. Zúčastnil se výzkumu barevné televize.

Bairiki [bajriki], hl. m. Kiribati, na o. Tarawa v Gilbertových o.; 2 226 obyv. (atol 28 802 obyv.), 1992. Vývoz kopy a ryb. – 1788 atol Tarawa objeven Brity, kolonizován v rámci Gilbertových ostrovů. 1943 boje mezi jap. a am. vojsky.

Baja California Norte [bacha kalifornja], spolkový stát Mexika na S Kalifornského poloostrova; 69 921 km², 1,66 mil. obyv. (1990), správní středisko Mexicali. Rychlý hosp. rozvoj napojený na ekonomiku USA (bezcelní území). Prům. zpracovatelský. Pěst. zeleniny, bavlníku, cukrové třtiny.

Baja California Sur [bacha kalifornja], spolkový stát Mexika na J Kalifornského poloostrova; 73 475 km², 317 326 obyv. (1990), správní středisko La Paz. Řídce a oázovitě zalidněná a hosp. málo využívaná oblast. Těžba polymetalických rud. – Do 1974 federální teritorium.

bájesloví ➤ mytologie

Bajezid ➤ Bayezit I. Yıldırım

bajka, krátké veršované nebo prozaické vyprávění alegorického charakteru mifici k obecně platnému mravnímu poučení. V evr. tradici převažují b. zvířecí (podle Aisópa – Ezopa zv. ezopské), v nichž jsou zvířata ztělesněním různých lidských charakterů.

Bajkal, sladkovodní jezero na jv. Sibiři v Rus. federaci; 31 500 km², nejhlubší na světě (1 637 m), nejhlubší kryptodeprese. Leží v příkopové propadlině (456 m n. m., dno zasahuje 1 181 m pod úroveň mořské hladiny); obklopeno příkrými svahy poh. vysokých více než 2 000 m. Přitéká Selenga, jediný výtok Angara. Bohatství ryb, vzácná fauna.

Bajkonur ➤ kosmodrom

bajonet a) bodák s rukojetí uzpůsobenou k nasazení na pušku nebo samopal; b) mechanismus připojení součástí, kdy zasunutím, příp. pootočením součásti dojde k pevnému zajištění západkou.

bajt, angl. byte, slabika, oktet, zn. B – datová položka velikosti 8 bitů. Může nabývat jedné z 256 (2⁸) možných hodnot, každá z nich může reprezentovat např. jeden z 256 různých znaků, jedno z čísel od 0 do 255 a podobně. Větší datovou položkou je slovo.

bakalář, Bc., B. – titul, který získá absolvent ucelené, speciálně zaměřené části vysokoškolského studia.

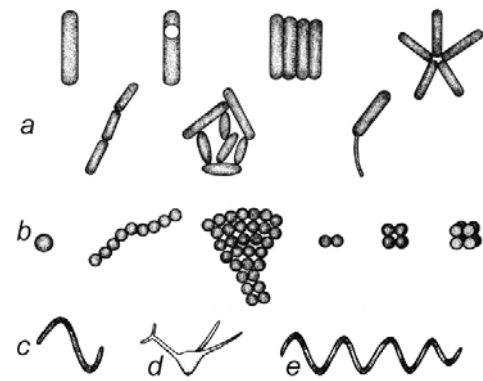
bakehanálie ➤ Dionýsos

Bakı, 1526 – 7.4.1600, vl. jm. Mahmud Abdülbaki, turecký básník. Mistr lyrických forem, znamenal vrchol klas. osmanského básnictví.

baklažán, lilek vejcoplodý, lilek jedlý – druh rostlin z čeledi lilkovitých. Mohutná jednoletá bylina pěst. i v ČR pro jedlou bobuli.

bakšiš, spropitné; drobný peníz, úplatek; původně almužna.

baktericidy, látky usmrcující bakterie, např. formaldehyd, fenoly, kresoly.

Základní tvary bakterií:
a tyčinky, b koky, c spirily, d tvar prostěkatý, e spirochety

bakterie, *Bacteria*, *Schizomycetes* – obv. jednobuněčné, všudypřítomné prokaryotické organismy, velké několik tisíců mm. Podle barvitelnosti se dělí na grampozitivní a gramnegativní. Rozmnožují se příčným dělením, mají tvar kulovitý (koky) nebo tyčinkovitý (tyčinky, vibria, spirily, vlákna). Některé vyvolávají onemocnění člověka, rostlin a živočichů, jiné se využívají k výrobě řady produktů. V ekosystémech se často uplatňují jako dekompozitoři.

bakteriofág, fág – virus, jehož hostitelem jsou bakterie. Nositel genet. informace je jednovláknová nebo dvouvláknová DNA nebo RNA obalená bílkovinným obalem. Používají se jako výzk. objekty v molekulární biologii.

bakteriologie, nauka o morfologii, fyziologii a genetice bakterií; součást mikrobiologie.

bakteriolyza, rozklad bakterie specifickou protilátkou, např. dezinfekcí, antibiotiky.

bakteriomykózy rostlin, choroby rostlin způsobené fytoennými bakteriemi; projevují se např. skvrnitostí listů a plodů, mokrou hnilobou plodů, kořenů a hlíz, nádorovitostí, vadnutím, bujením pletiv. Vyskytují se u mnoha zeměd. a zahradních plodin.

bakterizace, očkování osiva bobovitých rostlin obsahujícím kromě hlízových bakterií směs stopových prvků (Mo, Co, B, Zn a Cu); zvyšuje výnosy, obsah bílkovin a mikrobiální aktivitu půdy.

Baku, ázerbájdžánský Baky – hl. m. Ázerbájdžánu, na Apšeronském poloostrově; 1,68 mil. obyv. (1991), aglomerace 1,76 mil. obyv. (1990). Těžba a zpracování ropy, prům. petrochem., stroj., potr., spotřební. Nám. přístav na pobřeží Kaspického moře; trajekt do Krasnodarska. Mez. letiště, metro. Univ. (1919). – Zal. v 8. století.

Bakunc Aksel, 25.6.1899–1937, arménský spisovatel. V povídkách z venkovského prostředí (č. výbor *Osévač černých brázd*) zakl. novější arménské prózy. Oběť stalinských represí.

Bakunin Michail Alexandrovič, 30.5.1814–1.7.1876, ruský revolucionář, vůdce a teoretik anarchistického hnutí; od 1840 v emigraci. 1848–49 čelný účastník několika rev. bouří, vězněn, dvakrát odsouzen k smrti, po vydání rus. vládě 1857–61 ve vyhnanství na Sibiři, 1861 uprchl a žil v emigraci. Vůdce anarchistického směru v I. internacionále.

Bakwanga ➤ Mbui-Mayi

Balabán Josef, 5.6.1894–3.10.1941 (popraven), č. důstojník; účastník domácího odboje za 2. svět. války. Spolu s J. Mašinem a V. Morávkem (1904–1942) vedl zpravodajsko--diverzní skupinu Obrany národa.

balada, $\square$ liter. a) epická báseň folklorního pův. (b. lidová), od konce 18. st. pěstovaná v um. literatuře; má ponurý děj s tragickým vyústěním, dějový spád potlačuje epické složky ve prospěch dramatických. V č. literatuře b. pěstoval K. J. Erben, sociální b. J. Neruda, P. Bezruč, J. Wolker. ➤ romance; b) b. francouzská, podle F. Villona zv. villonská – útvar fr. lyriky 14.–15. st., vyznačující se složitou výstavbou strofickou a rytmickou; závažným kompozičním prvkem je závěrečné poslání (*envoi*), jehož poslední verš se refrénovitě opakuje na konci každé strofy; $\square$ hud. a) forma středověké fr. milostné písně; b) v lid. hudbě píseň epického charakteru s tragickým koncem; c) od období hud. romantismu umělá písňová kompozice.

Balakirev Milij Alexejevič, 2.1.1837–29.5.1910, rus. skladatel, klavírista, dirigent a pedagog; vůdce Mocné hrstky. Z díla: klavírní fantazie *Islamej*, symf. básně *Tamara*, *V Čechách*, písně.

Balakirevův kroužek ➤ Mocná hrstka

balalajka, rus. lid. hudební drnkací třístrunný nástroj s trojhranným korpusem a dlouhým krkem.

Balanchine [balančín] George, 9.1.1904–30.4.1983, vl. jm. Geogrij Balančivadze, am. tanečnický a choreograf gruzínského původu. 1934 založil The School of American Ballet.

Balaton, Blatenské jezero – j. v Maďarsku, největší ve střední Evropě; 106 m n. m., 595 km², střední hloubka 2 m (max. 11 m). Tektonického původu. Hl. přítok Zala, výtěká regulovaná Sió. Rekreační oblast.

Balbín Bohuslav, 3.12.1621–28.11.1688, č. latinsky píšící historik; jezuita. Autor spisů *Bohemia docta* (Učené Čechy), *Epitome rerum Bohemicarum* (Výtah z dějin Čech), vlastivědné encyklopedie *Čech Miscellanea historica regni Bohemiae* a *Dissertatio apologetica pro lingua Slavonica, praecipue Bohemica* (Obrana jazyka slovanského, zvláště českého).

Balboa Vasco Núñez de, asi 1475–1517 (popraven), šp. conquistador; od 1511 generální kapitán „Zlaté Kastilie“ (obl. Panamy). 29.9.1513 po překročení Panamské šíje dosáhl jako první Evropan Tichého oceánu (nazval jej Jižní moře).

Balcar Jiří, 26.8.1929–28.8.1968, č. malíř a grafik; představitel lettrismu, průkopník abstrakce, pop-artu a nové figurace, ironicky komentující lidskou každodennost (*De-krety*, *Deska I–X*, *Můj velký týden*).

Balco Vladimír, *16.7.1949, sl. režisér dokumentárních (*Homo immunis*) a hraných filmů (*Uhol pohľadu*, *Pasodoble pre troch*, *Rivers of Babylon*).

balдахýn, $\square$ arch. stříška (pův. látková) nad trněm, oltářem, lůžkem. Od románského období stříška na konzolách či sloupech nad sochami či oltáři.

Baldová Zdeňka, 20.2.1885–26.9.1958, č. herečka. 1907–22 členka Městského div. na Král. Vinohradech, od 1922 ND.

Baldun I. Flanderský, 1171–1205, hrabě, od 1204 první císař lat. císařství po dobytí Konstantinopole křižáky; 1205 poražen u Drinopole Bulhary, zajat, zemřel v bulh. vězení.

Balduin z Bouillonu [bujonu], 1058–2.4.1118, šlechtic, účastník I. křížové výpravy a od 1100 král jeruzalémský.

Baldus de Ubaldis [ubaldys] Petrus, 1327–1400, it. právník, komentátor; prof. univ. v Perugii, Pise, Bologni. Zabýval se řím. i kanonickým právem. Po staletí neotřesitelná autorita a symbol právníké učenosti.

Baldwin [bóldvin] James, 2.8.1924–1.12.1987, am. spisovatel. Autor románů (*Go Tell It on the Mountain* – *Jdi a hlásej to z vrchů* z černošského gheta), dramát a sbírek esejů.

Baleárské ostrovy, Baleáry, šp. Islas Baleares – v záp. části Středozemního moře; 5 014 km², 745 944 obyv. (1991), správní středisko Palma de Mallorca. Největší o. Mallorca (3 618 km²) a Menorca (702 km²), ostrovní skupina Pityusy (Ibiza, Formentera). Autonomní region Španělska.

balet ➤ tanec akademický

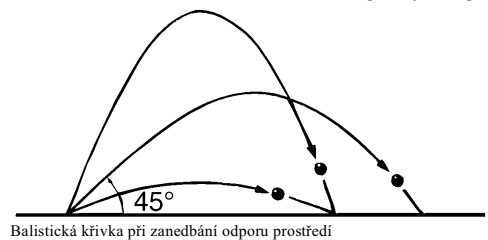
Balfour [belfur] Arthur James, 25.7.1848–19.3.1930, brit. konzervativní politik. 1902–06 předseda vlády, 1916–19 min. zahraničí. S Francií uzavřel 1904 spojenectví (entente cordiale). 1917 autor Balfourovy deklarace – podpora brit. vlády ke zřizování židovské „nár. domoviny“ v Palestině.

Balchaš, mělké (26 m), bezodtokové j. ve stř. Asii ve vých. Kazachstánu; 342 m n. m., 17 000–19 000 km²; záp. část je sladkovodní, vých. slaná.

Bali, o. v Malých Sundách, vých. od Jávy; 5 561 km², 2,78 mil. obyv. (1990), správní středisko Denpasar. Hornatý (činná sopka Agung, 3 142 m). Centrum indonéské kult. a lid. umění.

Balík Jaroslav, 23.6.1924–17.10.1996, č. film. režisér a scenárista (*Bomba*, psychol. filmy *Milenci v roce jedna*, *Stín létajícího ptáčka* – oba s J. Otčenáškem, *Hordubal*, tv. *Romeo a Julie na konci listopadu*).

balistická dráha [-ty-], dráha rakety v atmosféře, při níž jsou vztlakové síly zanedbatelné v porovnání se silami tahu motorů a setrvačností tělesa, ale uplatňuje se odpor prostředí.

balistická křivka [-ty-], dráha tělesa vrženého vodorovně nebo šikmo a ovlivňovaného pouze zemskou přitažlivostí a odporem prostředí. Při zanedbání odporu prostředí je b. k. parabola.

balistická raketa [-ty-], raketa pohybující se po balistické dráze rychlostí menší než je kruhová kosm. rychlost.

balistika [-ty-], nauka o pohybu stěl a raket. Vnější b. určuje pohyb tělesa v atmosféře; těžiště tělesa se pohybuje po balistické křivce. Vnitřní b. studuje pohyb stěly uvnitř hlavně, resp. procesy hoření v raketových motorech.

Balkán, vžitý název pro území a státy na Balkánském poloostrově.

balkanistika [-nysty-], balkanologie – obor zabývající se jazyky, historií a kulturou národů žijících na Balkáně.

balkánské války, dva ozbrojené konflikty v jv. Evropě před 1. svět. válkou. V první b. v. (1912–13) zaútočily Bulharsko, Srbsko, Černá Hora a Řecko na Turecko a vytlačily osmanskou říši z Balk. poloostrova. Neshody vítězných států (zejm. Bulharska a Srbska) o rozdělení dobytých území vedly v červnu 1913 k druhé balk. válce, v níž proti Bulharsku bojovaly Srbsko, Černá Hora, Řecko, přidaly se Rumunsko a Turecko; po měsíci Bulharsko kapitulovalo. Výsledkem b. v. bylo rozdělení Makedonie mezi Řecko, Srbsko a Bulharsko; Thrákie mezi Řecko a Bulharsko; Srbsko získalo Sandžak a Kosovo; Bulharsko předalo Rumunsku již. Dobružu. Vznikla samostatná Albánie.

balkánský jazykový svaz, vývojově nepřibuzné jazyky Balk. poloostrova, u nichž se v souvislosti s podobným hist. a kulturním vývojem vyvinuly společné rysy v gramatice (ztráta infinitivu, postpozitivní člen u jmen) a slovní zásobě; např. albánština, bulh., mak., rumunština.

Balkánský poloostrov, v jv. Evropě již. od řek Sávy a Dunaje; k J vybiehá řec. poloostrov s Peloponéským poloostrovem. ➤ Balkán

Balla Giacomo, 18.7.1871–1.3.1958, it. malíř; samouk, představitel futurismu. Zachycoval souběžně jednotlivé časové fáze pohybu; většina díla do konce 1. svět. války se blíží abstraktní malbě.

Balladur [baladýr] Edouard, *2.5.1929, fr. politik, republikán. 1993–95 předseda vlády. 1993 navrhl Balladurův plán (řešení problémů národnostních menšin, hraničních sporů a polit. nestability), zdůrazňující odpovědnost vyspělých států za proces stabilizace Evropy jako celku.

Ballek Ladislav, *2.4.1941, sl. spisovatel, čerpající náměty svých próz zejm. z již. Slovenska (*Agáty*, *Južná pošta*, *Lesné divadlo*).

Ballet du XXe Siècle ➤ Béjart Maurice

balneologie, nauka o léčení přír. léčivými zdroji (minerální vody, bahna, rašeliny, klima) a lázeňskými léčebnými metodami.

balneotechnika [-ny-], lázeňská technika – obor řešící tech. zařízení lázní k využití všech léčivých zdrojů.

balon, letadlo lehčí než vzduch; skládá se z obalu plněného plynem lehčím než vzduch nebo horkým vzduchem, ze závěsných lan a koše s posádkou. Řídit lze jen výšku letu. B. se využívají pro sport., voj. a met. účely; met. b. jsou vybaveny radiosondami. – První vzlet b. bez posádky uskutečnili 1783 bratři Montgolfierové.

Balsaminaceae ➤ netýkavkovité

Balšánek Antonín, 5.6.1865–22.2.1921, č. architekt historismu a secese; prof. ČVUT. Tvořil v Plzni (Městské divadlo), v Praze (Muzeum hl. m. Prahy, s O. Polívkou Obecní dům).

baltický typ [-ty-], východní typ – jeden z hl. antropologických typů; vyskytuje se v Evropě. Má menší postavu, kratší a širší hlavu, širší a kratší nos. Kůže a vlasy jsou světlé, oči modré nebo šedé, obličej nízký a široký.

Baltimore [bóltymór], m. v USA ve státě Maryland, v zálivu Chesapeake; 726 100 obyv., metropolitní oblast 2,38 mil. obyv. (1995). Prům. letecký, loďařský, chem. a petrochem., hut. železa a oceli. Dop. křižovatka, význ. nám. přístav, metro. Šest univ. (nejst. 1791). – Zal. 1729.

baltestika [-tysty-], obor zabývající se jazyky, historií a kulturou baltských národů.

baltské jazyky, letto-litevské jazyky – větev indoevr. jaz. rodiny, blízká slovanským jazykům. Z jižní skupiny se v textech ze 14.–16. st. dochovala pruština (od 17. st. vytlačena němčinou). Sev. skupinu, s rozvinutou flexí, tvoří litevština (východobaltský jazyk s četnými archaickými rysy) a lotyština (spisovná podoba se vyvinula ze středolotyšského dialektu).

Baltské moře, něm. Ostsee, pol. Bałtyk, rus. Baltijskoje more, finsky Itämeri, švéd. Östersjön, dán. Østersø – vnitřní moře Atlantického oceánu mezi Skandinávským poloostrovem a stř. Evropou; 422 000 km², max. hloubka 470 m, salinita 6–11 ‰; silně znečištěno. Zálivy Botnický, Finský, Řížský; největší o. Gotland, Alandské, Óland, Bornholm. Vzniklo zatopením strukturně tektonické sníženiny po ústupu pevninského ledovce.

Balúčové, národnost v Pákistánu (3,7 mil., 1990), Íránu (1,3 mil., 1990), Afghánistánu a jinde. Jaz. patří do indoíránské větve indoevropské jazykové rodiny. Muslimové (sunnité). Většinou kočovní pastevci, část zemědělci.

balúčská literatura, patří mezi novoind. literatury. Vychází z bohatého folkloru, uchovaného ve sbornících z pol. 18. století. Tradiční lyrická poezie s milostnými náměty se podle persko-arab. vzorů rozvíjela od konce 17. st.; próza (zejm. krátká povídka) vznikla ve 20. st. v Pákistánu se vznikem prvních lit. časopisů.

balustráda, zábradlí vytvořené z kuželek (balustrů), kamenné nebo dřevěné.

balza, měkké velmi lehké dřevo světle žluté barvy z trop. stromu *Ochroma lagopus*, pův. z Již. Ameriky; použití v let. průmyslu, modelářství, k výr. izolací.

Balzac [balzak] Honoré de, 20.5.1799–18.8.1850, fr. spisovatel. Autor *Lidské komedie* (*La Comédie humaine*), románového cyklu kriticky zobrazujícího fr. společnost od Velké fr. revoluce do 1848. Jednotlivé prózy (*Eugénie Grandet* – *Evženie Grandetová*, *Le Père Goriot* – *Otec Goriot*, *Illusions perdues* – *Ztracené iluze*, *Splendeurs et misères des courtisanes* – *Lesk a bída kurtizán*, *La Cousine Bette* – *Sestřenice Běta*, *Le Cousin Pons* – *Bratranec Pons*) jsou sestaveny do *Studíí mravů* (*Etudes des mœurs*), *Studíí filozofických* (*Etudes philosophiques*) a *Studíí analytických* (*Etudes analytiques*).

balzám, viskózní roztok rostlinných pryskyřic a silic obv. obsahující kyselinu benzoovou a skořicovou, získávaný z naříznutých trop. a subtrop. dřevin. Pro své protimikrobní vlastnosti byly b. často používány k léčení ran. Později se tento název rozšířil i na olejové roztoky léčiv a přeneseně i na další hojivé a tišící prostředky.

balzamování, umělé konzervování lidských i zvířecích mrtvol napuštěním antiseptickými látkami zabraňujícími rozkladu. ⇨ mumie

Bamako, hl. m. Mali, na řece Nigeru, 333 m n. n.; 745 787 obyv. (1992). Prům., obch. a fin. středisko státu. Prům. potr. (piv., konzervářenský, mrazírenský), stroj., text. a chemický. Mez. letiště, ř. přístav, žel. trať do Dakaru. – 1880 obsazena pův. vesnice Francouzi, od 1908 hl. m. kolonie Francouzský Súdán. Od 1960 hl. m. Mali.

bambusovník, bambus – rod jednoděložných rostlin z čeledi lipnicovitých. Vytrvalá tráva dosahující výšky až 30 m. Mladé výhonky se jedí jako zelenina, obilky jsou využívány jako potravina.

Banach Stefan, 30.3.1892–3.8.1945, pol. matematik. Spoluzakl. funkcionální analýzy (Banachovy prostory).

banalita, všednost, otfelost; bezvýznamná, všední věc nebo myšlenka.

banánové republiky, pejorativní ozn. pro středoam. státy ve 20. st. závislé na produkci banánů a ovlivňované severoam. společností United Fruit Company.

banánovník, rod jednoděložných rostlin z čeledi banánovníkovitých, řádu zázvor-níkotvarých. Vysoká bylina pěstovaná v tropech pro podlouhlé bobule (banány).

banánovníkovité, *Musaceae* – čeleď jednoděložných rostlin. Byliny, často mohutné, jejichž listy svými pochvami tvoří zdánlivý kmen, např. banánovník. Květy jsou obounebo jednopohlavné, plodem je tobolka nebo bobule.

Bandar Abbás, m. v již. Íránu u Hormuzského průlivu; 383 515 obyv. (1994). Správní středisko provincie Hormozgan. Konzervárny ryb, bavlnářství. Nám. přístav, mez. letiště; voj. základna. – Zal. 1623 Abbásem I., v 17. st. nejvýzn. perský přístav, 1793 až 1868 pronajat vládčům Maskatu.

Bandar Seri Begawan, do 1970 Brunei, Brunei Town – hl. m. Bruneje blízko Jihočín. moře; 21 484 obyv. (1991). Hosp., obch. a kult. centrum státu. Mez. letiště. Část m. na kůlech, moderní architektura. Univ. (1985). – Staré sídelní m. sultanátu téměř zničeno za 2. svět. války, po 1945 přestavěno.

banderovci [podle voj. velitele S. Bandery, 1908 až 1959], příslušníci oddílů tzv. Ukr. povstalecké armády (UPA), zformované v závěru 2. svět. války. Po válce podnikali diverzní akce proti kom. moci na Ukrajině a v Polsku, 1947 se stáhli na území vých. a stř. Slovenska s cílem probít se do am. okupační zóny v Německu nebo Rakousku. Po zásahu čs. armády, Sboru národní bezpečnosti a býv. partyzánů (Akce B) hl. síly b. rozptýleny a zlikvidovány.

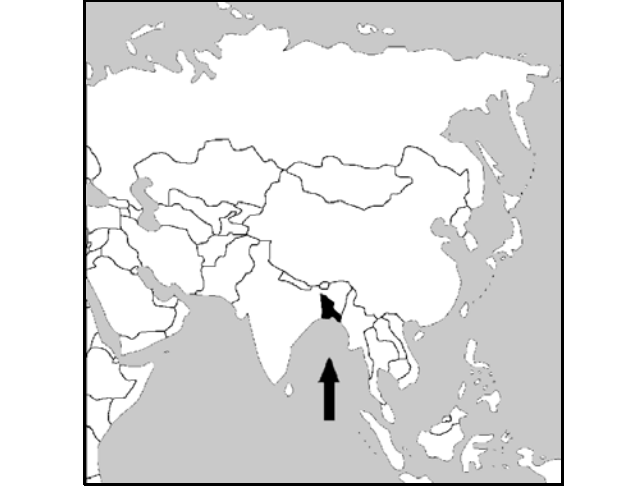
Bandung, m. v Indonésii na o. Jáva, 743 m n. m.; 2,36 mil. obyv. (1995). Zpracování kaučuku, čaj; stroj. (montáž letadel), výr. chininu, nábytku. Několik univ., ústav jad. výzkumu. – Zal. 1810.

bandungská konference, schůzka hlav 29 asijských a afr. států 1955 v Bandungu. Podpořila myšlenku hnutí nezáčastných (zemí neangažovaných ve voj. blocích), polit. mírového soužití a odsoudila kolon. praktiky a rasovou diskriminaci.

Bang Herman, 20.4.1857–29.1.1912, dán. spisovatel. Autor povídek o „tichých existencích“ i impresionistických „scénických“ románů (*U cesty*, *Tina*, *Štuk*). 1886–87 žil v Praze.

Bangkok ⇨ Krungthep

Bangladéš, Bangladéšská lidová republika, bengálsky Ganapradžátantri Bángladéš – stát v již. Asii u Bengálského zálivu v deltě Gangu a Brahmaputry; 147 570 km², 119,77 mil. obyv. (1995), hl. m. Dháka. – Nižinný bažinatý povrch je často zaplavován, hornatý je pouze S a JV území. Podnebí rovníkových monzunů; monzunové deště (od poč. léta do podzimu) doprovázeny každoroč. záplavami. Částě ničivé trop. cyklony devastují pobřeží pás. Trop. rostlinstvo. – 98 % Bengálců, 1 % Bihárců, 0,5 % horské kmeny. Úřední jaz. bengálština. Náb. (1990): islám (86,4 %, od 1988 stát. náb.), hinduismus (12,1 %). Kojenecká úmrtnost 85 %, stř. délka života 57 let (1995). – Rozvojový agrární stát, jeden z nejchudších; vzhledem k hosp. základně značně přelidněný. HNP 240 US \$/obyv., stát. dluh 16,4 mld. US \$ (1995). – Obdělává se 68,6 % území (zalesněno 13,6 %). Hl. plodiny: rýže, pšenice, zelenina, jutowník (872 000 t juty, 1990, 2. na světě), čajovník, banánovník, citrusy, cukrová třtina. V zeměd. až tři sklízdně do roka, výnosy nízké. Chov skotu, buvolů, koz; rybolov. – Těžba dřeva, zemního plynu a soli. Prům. potr., text., pap., chemický. – Síť splavných toků a průplavů; hl. nám. přístavy Čitágaon a Čalna. Mez. letiště Dháka, Čitágaon, Sylhet. – Vyzívá se juta, kůže, ryby, čaj. Měn. jed. 1 taka (BDT) = 100 pajsů. – Státní zřízení: rep., v čele prezident, jednokomorový parlament. – Správní členění: 4 provincie s 21 distrikty.

Bangladéš–dějiny

do 1947	součást kolonie Britská Indie
1947–71	součást Pákistánu
1966	separatistické snahy vyvrcholily vyhlášením programu zrovnoprávnění a autonomie
1971	vyhlášena Lid. republika B., indicko-pákistánská válka, Pákistán donucen ke kapitulaci. ⇨ Bengálsko
1972	člen brit. Společenství
1974	člen OSN
1975–82	státní převraty; obč. válka
1988	v B. byla vyhlášena islámská republika
1991	prez. A. R. Biswas (*1926)
1996	v parlamentních volbách zvítězila centristická Lidová liga, premiérka H. Vadžidová (*1947)
1997	mírová dohoda se separatisty, konec obč. války

Bangui [bangi], hl. m. Středoafriké republiky, na ř. Ubangi, 369 m n. m.; 706 000 obyv. (1990). Hosp. a kult. středisko státu, burza diamantů. Mez. letiště, ř. přístav. Univ. (1969). – St. osídlení na trase karavanních, od 16. st. otrokářských cest. Od 1889 středisko fr. koloniální moci ve stř. Africe, od 1958 hl. m. Středoafr. republiky.

Banja Luka, m. v sev. Bosně a Hercegovině na ř. Vrbas; 142 644 obyv. (1995). Prům. stroj., potr., text., pap., elektronický. Termální prameny. – Pův. řím. pevnost; význ. zejm. v 16.–18. století.

banjo ⇨ bendžo

Banjul [bendžul], do 1973 Bathurst – hl. m. Gambie u ústí ř. Gambie do Atlantického oceánu; aglomerace 150 000 obyv. (1989). Hosp. středisko; prům. potr., dřevozpracující, obuvnický; montáž automobilů. Mez. letiště, nám. přístav. – Zal. 1816.

banka, peněžní instituce, která shromažďuje volné peněžní prostředky, zprostředkovává různé bankovní operace, obchody a transakce (poskytování úvěrů, služeb, inkas). Za vklady b. vyplácí úrok (pasivní bankovní obchod), při poskytování úvěrů vybírá od dlužníků vyšší úrok (aktivní bankovní obchod); rozdíl mezi těmito úroky tvoří bankovní zisk. Kromě zprostředkování úvěrů provádí b. zúčtování mezi podniky, plní peněžní příkazy klientů a poskytuje další služby. Podle hosp. cíle b. se rozlišuje b. centrální (cedulová, emisní) a komerční, podle okruhu bankovních operací b. univerzální a specializovaná, podle teritoriální působnosti b. mez., nár. a zahraniční. – V ČR jsou b. právnické osoby, zal. jako a. s. nebo státní peněžní ústav, centrální b. je ČNB. ⇨ centrální banka; Česká národní banka; depozitní banka; komerční banka

bankocete, peněžní poukázky vydávané Vídeňskou městskou bankou. 1762–1806 provedeno 6 emisí b., které postupně ztrácely jakékoli krytí. 1797 zastavena jejich výměna za kov, 1800 zaveden jejich nucený oběh. Patentem 1811 oznámeno znehodnocení b. a vedle konvenční měny zřízena vídeňská měna Wiener Währung (W. W.). Stát provedl vyrovnaní inflačních b. s vídeňskou měnou redukcí nominální hodnoty b. na jednu petinu.

bankomat, automatizovaný výdejní automat hotovostních peněz prostřednictvím platební karty a číselného kódu.

bankovka, papírový peníz dávaný do oběhu centrální bankou, na rozdíl od státovky dávané do oběhu státem. B. vznikají z funkce peněz jako platidla. ⇨ mince

bankovní rezervy, množství drahých kovů a deviz, kterým je kryta emise peněz, příp. závazky banky.

bankovní soustava, soubor podniků a institucí státu zabývajících se bankovními operacemi. Dvojstupňová b. s. rozlišuje činnost centrální banky a obchodně-bankovní činnosti komerčních bank a spořitelen.

bankovní škola, teorie peněz a bankovníctví, podle které se emise peněz nemá omezovat zák. opatřením, ale pouze potřebami nár. hospodářství; vznikla poč. 19. st. v Anglii, hl. představitelé: J. Fullarton (1780 až 1849) a T. Took (1777–1858). – Existují různé teorie b. š., které se liší zejm. chápáním podstaty a funkce peněz a principy emisní politiky.

bankovní tajemství, povinnost banky uchovávat informace o fin. poměrech svých klientů v tajnosti.

bankovníctví, oblast ekonomiky státu zahrnující bankovní soustavu, její organizaci a náplň činnosti.

bankrot ⇨ konkurz

Banská Bystrica, m. na stř. Slovensku v ohybu Hronu; 84 919 obyv. (1995). Hist. královské m. s baňskou tradicí v okolí (rudý stříbra, mědi). Prům. stroj., stav. hmot (cementárna), text., potr., dřevozpracující. Dop. křižovatka, letiště Sliač. Kult. středisko stř. Slovenska. Univ. (1992). Hist. centrum s náměstím. – 1255–56 obdržela m. výsady. Ve středověku důl. naleziště rud mědi. 29.8.–26.10.1944 středisko SNP.

Banská Štiavnica, m. na stř. Slovensku uprostřed Štiavnických vrchů; 10 457 obyv. (1992). Těžba a hut. neželezných kovů (olovo, měď, zinek), prům. text., dřevozpracující, potr., tabákový. – Osídlení od neolitu, od poč. dějinné éry dolování zlata, stříbra a dalších rud (písemné doklady z 1156 a 1217, od 1245 výsady horního města). Vrchol báňského podnikání v 15. st., 1526 vzpoura horníků, 1627 zde poprvé na světě použit při důlních pracích stělný prach, 1752 použit k čerpání vody parní stroj. 1763 zal. první báňská akademie v Evropě. Od 19. st. úpadek hornictví.

Bantam, islámský sultanát na záp. Jávě v 16.–19. st.; vrchol na přelomu 16. a 17. st., kdy usiloval o hegemonii nad celou Jávou. Od 17. st. pronikání port., niz. a brit. obchodníků. Od 1683 v závislosti na niz. východoind. spol., v 18. a 19. st. dějiště protiniz. povstání. Zánik 1813 v době brit. nadvlády 1811–16. ↗ Jakarta

Banting [bentyng], sir Frederick Grant, 14.11.1891 až 21.2.1941, kan. lékař, fyziolog a biochemik. Nc (1923) za objev inzulinu.

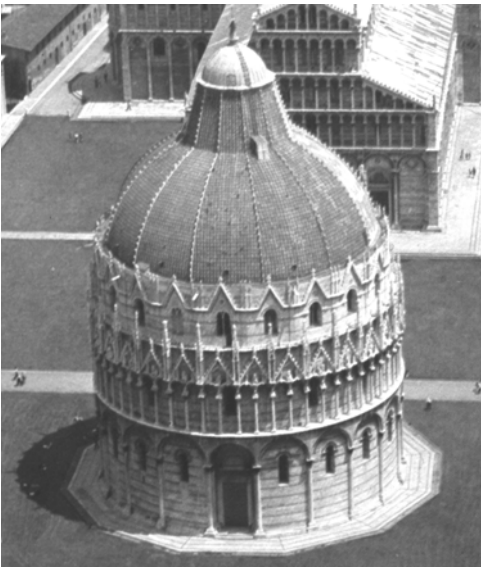
Bantuové, velká skupina jaz. příbuzných etnik subsaharské Afriky; hovoří bantuskými jazyky. Současné rozšíření je výsledkem migrací od 4. tis. př. n. l. z obl. Kamerunu a Nigérie. Většinou zemědělci, část pastevci; vyspělá řemesla. V řadě míst vytvořili vlastní státy (obě Konga, Zimbabwe).

bantuské jazyky, asi 250 jazyků Bantuů ve vých. a stř. Africe; řazeny do skupiny benue-kongo konžsko-kordofánských jazyků. Svahilština slouží jako obch. řeč ve vých. Africe.

baobab, rod dvouděložných rostlin z čeledi bavlníkovitých. B. prstnatý, nízký strom s mohutným kmenem, v suchém období bezlistý. Roste na savanách v Africe, plodem je tobolka s moučnatými jedlými semeny.

baptisté [-ty-], příslušníci evang. svobodné církve, která koná a uznává pouze křest v dospělosti na základě osobního vyznání. Navazují na reformační hnutí křtěnců. První sbory vznikly v Anglii poč. 17. st.; rozšíření zejm. v USA. V ČR působí Bratrská jednota baptistů.

baptisterium [-ty-] a) křestní kaple (obv. samostatná stavba); b) křtitelnice.

Baptisterium v Pise

bar, st. jednotka tlaku rovná 10⁵ Pa.

Bar, m. v Černé Hoře na pobřeží Jaderského moře; asi 15 000 obyvatel. Přístav (1,5 mil. t roč.), konečná stanice žel. tratě z Bělehradu. – Po zemětřesení 1979 nová výstavba.

Bar Kochba Šimon, †135 (padl), 132–135 vůdce žid. povstání proti Římu. Po poč. úspěších (dobytí Jeruzaléma) podlehl při dobývání pevnosti Bethar legionářům císaře Hadriana; povstání poraženo. ↗ Judea

Baranauskas Antanas, 17.1.1835–26.11.1902, litevský básník a filolog; kat. kněz. Klasik litevského preromantismu a romantismu (poéma *Anykščiu šilelis* – Anykščiajškų hāj).

Barba Eugenio, *1936, div. režisér it. původu; od 1954 v zahraničí. Navazuje na koncepci chudého divadla J. Grotowského, inspirované se orient. divadlem.

Barbados, stát na stejnojmenném ostrově v Malých Antilách; 430 km², 266 000 obyv. (1995), hl. m. Bridgetown. – Vlhké trop. podnebí s obdobím dešťů od června do září, zmírňované pasáty. Trop. rostlinstvo. – 92 % černochů, 3 % mulatů. Úř. jaz. angličtina. Náb. protestantské (90 %). Kojenecká úmrtnost 9 ‰, střední délka života 76 let (1995). – Prům.-zeměd. stát s rozvinutým cest. ruchem. HNP 6 560 US \$/obyv. (1995), státní dluh 566 mil. US \$ (1993). Zeměd. orientováno na pěst. cukrové třtiny, batátů, kukuřice, trop. ovoce, zeleniny, bavlníku. Chov skotu a prasat; rybolov. Těžba ropy a zemního plynu (i na šelfu). Prům. potr. (cukr, rum, oleje, pivo, konzervárny ovoce a ryb), text., petrochem., eltech. a elektronický. Cestovní ruch vytváří asi 25 % HDP. Dop. silniční; přístav a mez. letiště Bridgetown. Vyzívá se cukr, eltech. součástky, chemikálie. Měn. jed. 1 barbadoský dolar (BBD) = 100 centů. – Státní zřízení: konstituční monarchie v rámci Společenství, v čele brit. královna; dvoukomorový parlament. – Správní členění: 11 farností (parish).

Barbados–dějiny

1519	o. objeven šp. mořeplavci
1536	vylovení Portugalců
15.–17. st.	ozbrojený zápas mezi Španělskem, Francií, Nizozemím a Anglií o kontrolu ostrova
1627	obsazen Brity
1630	poč. pěstování cukrové třtiny, dovoz otroků z Afriky
1652–1966	brit. korunní kolonie
1958–62	člen Západoind. federace
1966	nezávislost; přijata ústava; člen brit. Společenství a OSN
1967	člen OAS

barbakan, předsunuté opevnění půlkruhového, podkovovitého či polygonálního půdorysu.

Barbarossa ↗ plán Barbarossa

barbarské říše, raně feudální státy; zal. v 5. st. na území řím. říše. Zahrnovaly: království Vizigótů v již. Francii a Španělsku, Ostrogótů v Itálii, Burgundů v povodí Rhôny, Franků v dolním Porýní a sev. Francii, Svěbů v sev. Portugalsku a Vandalů v sev. Africe. V 6.–8. st. byly b. ř. dobyty Byzanci (král. Vandalů a Ostrogótů), Araby (vizigótské a svěbské král.) a Franky (část říše Vizigótů v již. Francii, král. burgundské a langobardské). ↗ stěhování národů

barbarství, fáze kult. vývoje lidstva mezi divořstvím a civilizací (podle periodizace navržené v 18. st. a převládající v 19. století). Začíná vznikem hrnčířství a končí vznikem písma. Rozpracováno H. L. Morganem (1818–1881).

barbituráty, heterocyklické sloučeniny, deriváty kyseliny barbiturové; užívají se jako sedativa, hypnotika a nitrožilní anestetika.

barbizonská škola, fr. krajinář (T. Rousseau, Ch. F. Daubigny, J. F. Millet), kteří se asi 1830 usadili ve vsi Barbizon u Fontainebleau a malovali v plenéru, ovlivnění hol. a angl. krajinomalbou. Real. přístupem ke krajině ovlivnili impresionisty, z č. malířů A. Chitussiho.

Barbuda ↗ Antigua a Barbuda

Barcelona [barselona], m. v sv. Španělsku na pobřeží Středozemního moře; 1,64 mil. obyv. (aglomerace 4,75 mil. obyv., 1995), 91 km². Správní středisko Katalánska. Prům. a obch. centrum státu. Prům. text., chem., stroj. (automobily). Přístav, mez. letiště El Prat. Dvě univ. (1450, 1968). Arch. památky; palác a park Güell s mozaikami a Casa Milá (vše A. Gaudi) jsou památkami svět. kult. dědictví UNESCO. Místo konání OH 1992. – Zal. asi Foiničany nebo Kartaginci, za císaře Augusta řím. kolonie. Ve 4. st. biskupství. 415 ovládnuta Vizigóty, asi 717 Araby, 801 dobyta Karlovi, 985 vyplněna vojsky córdobského chalífátu. V 10.–11. st. B. obnovila nadvládu nad Katalánií. Po 1137 (unie Katalánie s Aragonií) centrum středomořského obchodu. Po 1442 úpadek. 1714 za války o dědictví šp. dobyta Filipem V. 1808–13 okupována Napoleonem I. Od konce 19. st. šp. prům. centrum, středisko katalánského nár. hnutí. 1909 anarchistické povstání, 1937–39 hl. m. Katalánské republiky.

bard, keltský nár. pěvec; přeneseně nár. básník, mluvčí lidu.

Bardejov [bardějov], č. Bardějov – m. v sev. části vých. Slovenska v Ondavské vrchovině; 31 852 obyv. (1992). Prům. obuvnický, kožedělný, stroj., dřevozpracující, nábytkářský, text., oděvní, polygr., potravinářský. – První zmínka 1347, od 1376 král. město. V 15.–16. st. význ. obch. místo. – Severně od B. lázně Bardejovské Kúpele.

Bardem Juan Antonio, *2.6.1922, šp. film. režisér. Tvůrce spol.-kritických a psychologických snímků o frankistickém Španělsku (*Smrt cyklisty*, *Hlavní třída*, *Nevin-ní*).

Bardotová Brigitte, *28.9.1934, fr. film. herečka (...a Bůh stvořil ženu, *Pravda*, *Soukromý život*, *Pohrdání*).

Barents Willem, 1550–20.6.1597, niz. mořeplavec; objevitel Špicberků při hledání Sv. průjezdu. Důl. jsou jeho měření mořských hloubek a záznamy o ročním průběhu počasí. Poprvé přezimoval v Arktidě ↗ Severní mořská cesta

W. Barents

Barentsovo moře, okrajové moře Sev. ledového oceánu mezi pobřežím sev. Evropy a o. Vaigachem, Novou zemí, zemí Františka Josefa a Špicberky; 1,4 mil. km². Hl. přístav Murmansk.

barevná fotografie, fot. záznam barev, využívající přímý záznam záření jednotlivých vlnových délek (Lippmannova fotografie) nebo rozdělení jejich spektra alespoň do tří dílčích složek a jejich odděleného záznamu na samostatné nosiče záznamu (↗ fotografická citlivá vrstva) nebo v prostorovém rozložení pomocí předřazených barevných nebo opt. rastrů.

barevná vada, chromatická vada – opt. vada vznikající při zobrazení složeným (bílým) světlem v důsledku závislosti indexu lomu opt. materiálu na vlnové délce světla; projevuje se změnou polohy a velikosti obrazu s barvou světla. ↗ achromát; apochromát

barevný tisk, tisk pestrými barvami bez ohledu na jejich počet a tiskovou techniku. ↗ barvotisk

Bari, m. v již. Itálii na pobřeží Jaderského moře; 337 190 obyv. (1995). Správní středisko Apulie. Prům. stroj., potr., chem., text.; veletrhy. Nám. přístav. Univ. (1924). – Zal. ve 2. st. př. n. l.

barický útvar ↗ tlakový útvar

bariéra, překážka, zábrana, hráz; hranice, jejíž překonání přináší kvalitativně jiné jevy, okolnosti, důsledky (potenciálův b. b. rychlosti zvuku, v organismu membrána).

Barinas, spolkový stát na Z. Venezuely; 35 200 km², 424 491 obyv. (1991), správní středisko m. Barinas. Zeměd. obl. (kukuřice, rýže, bavlník, tabák), chov dobytka. Těžba ropy, rafinerie v San Silvestre.

bárka, □ *stav.* podpěra mostů, sestavená z jedné i více řad dřevěných, ocelových nebo železobetonových pilot, zabíraných do podloží a spojených nahore stativem (trámem); □ *dop.* menší veslový člun, někdy s pomocnou plachtou.

barkarola, □ *hud.* a) píseň benátských gondolérů, obv. v šestiosminovém taktu; b) instr. skladba podobného rázu.

Barla Andrej, *29.11.1940, sl. kameraman (filmy *Zlatá reneta*, *Romance pro křídlovku*, *Kočí princ*); žije v ČR.

Barlach Ernst, 2.1.1870–24.10.1938, něm. sochař, grafik a dramatik. Vycházel ze symbolismu a expresionismu, námětově se zaměřil na smutek a bídu lidského osudu.

Barma, Barmský svaz, Myanmar, barmský Myanmar, Pyjitchauns Myanmar nainngamto – stát v jv. Asii při pobřeží Andamanského moře a Bengálského zálivu; 676 552 km², 45,1 mil. obyv. (1995), hl. m. Rangún. – Na S horská pásma tibeto-himálájské soustavy

(až 5 881 m n. m.), k J vybihají pásma barsko-ásámské h. soustavy. Střed vyplňuje nížina podél ř. Iravadi. Hornatá vých. část s Šanskou plošinou je členěna hlubokým údolím Salwinu a jeho přítoků. Podnebí rovníkových monzunů s obdobím dešťů od května do září. Rozsáhlé porosty trop. lešů přecházejí ve vyšších polohách v jehličnaté a opadavé lesy, v sušších obl. v savany. – 68,0 % Barmánců, 6,9 % Šanů, 6,6 % Karenů, 4,4 % Arakánců (1983). Úř. jaz. barmština. Náb. (1990): 89,4 % buddhisté, 4,9 % křesťané, 3,8 % muslimové. Kojenecká úmrtnost 105 ‰, stf. délka života 59 let (1995). – Rozvojový agrární stát, jeden z nejchudších. Silné autarkické tendence, mez. izolace. HNP 765 US \$/obyv., stát. dluh 5,77 mld. US \$ (1995). – Obdělává se 14,8 % území (zalesněno 47,9 %). Hl. plodiny: rýže, cukrová třtina, podzemnice olejná, fazole, bavlník, sezam, jutowník, tabák, kaučukovník. V živočišné výr. dominuje chov skotu a buvolů. Značná těžba dřeva. Těžba ropy, zemního plynu, rud neželezných kovů (Cu, Pb, Sn, Zn, Ag), mořské soli, diamantů. Prům. zpracovává zeměd. produkty a těžené suroviny. – Hl. nám. přístavy Rangún a Moulmein. Splavná ř. Iravadi. – Vyváží se rýže, dřevo (teak), rudné koncentráty, kaučuk, ilegálně opium. Měn. jed. 1 kytat (MMK) = 100 pyasů. – Státní zřízení: federativní rep., v čele prezident, jednokomorový Nár. konvent. – Správní členění: 7 států a 7 provincií.

Barmánci, vl. jm. Bama – největší národnost v Barmě (28,3 mil., tj. 68 % obyv., 1990). Jazyk patří k tibetsko-barmské větvi tibetočín. rodiny. Předkové pocházejí z jv. Tibetu. Náb. buddhistické. Zemědělci, zahradníci, rybáři.

barmská literatura, nejstarší památky z 11.–13. st.; od 13. st. se rozvíjela poezie. Vrcholem 1. pol. 19. st. bylo klas. drama. Moderní liter. se zrodila v koloniálním období (1886–1948), měla nacionální a protibrit. charakter; vznikl román, povídka.

barn, jednotka plošného obsahu rovná 10^{-28} m^2 . Dosud užívaná v jad. fyzice.

barnabité ⊃ řeholní klerikové

Barnard Christian, *8.11.1922, jihoafrický chirurg. 3.12.1967 provedl první transplantaci lidského srdce; pacient žil po zákroku 18 dní. Autor vzpomínkové knihy *Druhý dech*.

Barnardova hvězda, Barnardova šipka – hvězda s největším známým vlastním pohybem (10,34" za rok) a Zemí nejbližší hvězda na severní obloze (6 světelných roků); jasnost 9 mag. Leží v souhvězdí Hadonoše. Pojmenovaná podle am. astronoma E. E. Barnarda (1857–1923), který ji 1916 objevil. ⊃ Proxima Centauri

Barnaul, kr. m. v Rusku na západní Sibiři; 601 000 obyv. (1993). Prům. stroj., text., gumárenský. Dop. křižovatka. Univ. (1973). – Zal. 1730, od 1771 středisko Altajského kraje.

Barnum [bárnem] Phineas Taylor, 5.7.1810–7.4.1891, am. cirkusový podnikatel. 1873 vybudoval největší cirkus své doby (zanikl 1956). Zakladatel agresivní reklamy.

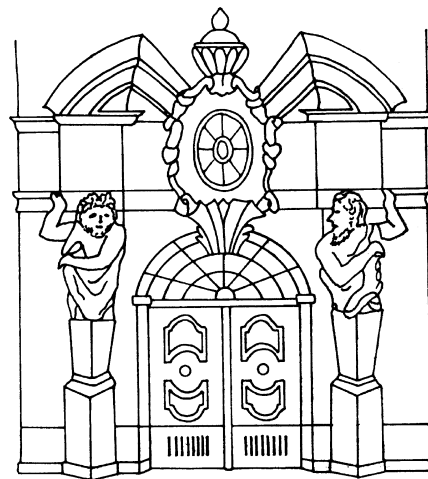
barograf, přístroj zaznamenávající časový průběh změn tlaku vzduchu, záznam se nazývá barogram. V letectví se používá jako záznamník výšky po celou dobu letu. ⊃ tlakoměr

Barma – dějiny

3.–4. st.	období m. států, vliv Indie
7.–9. st.	příchod Barmánců
1044	vznik říše Pugam (poprvé sjednoceno území Barmy)
11.–12. st.	poč. buddhismu
1283	Pugam vyvrácen Mongoly
16. st.	příchod prvních Evropanů (Portugalci); územní expanze B. za vlády krále Bajinnaunga (1551–81)
17. st.	opětovné sjednocení B., příchod prvních Angličanů
1752–1855	centralizovaný stát
po 1824	války s Brity
1886	B. součást Britské Indie
1937	statut samostatné kolonie
1942–45	jap. okupace
1945	porážka Japonců, růst nár.osvob. protibrit. hnutí
4.1.1948	vyhlášena nezávislost (federativní republika Barmský svaz); člen OSN
1962	voj. převrat, vyhlášen program barmské cesty k socialismu
1974	nová ústava, změna názvu na Social. republika Barmský svaz
1987–88	rozsáhlé nepokoje, stát na pokraji bankrotu; opozice tvrdě potlačena armádou
1989	oficiální změna názvu státu na Myanmar
1990	vítězství opozice ve volbách, voj. vláda nadále u moci
1992	reorganizace voj. junty, příslib nové ústavy; zrušen výj. stav
1993	jednání o ukončení obč. války
1997	ukončeno zbrojní a hosp. embargo států EU a USA; člen ASEAN

Baroja [barocha] Pio, 28.12.1872–30.10.1956, šp. spisovatel. Náměty čerpal hl. z rodného Baskicka. Romány často řadil do trilogií (*La Lucha por la vida* – *Boj o život*).

baroko, vůdčí sloh evr. umění 17. a 18. st.; zákl. znakem je pohyb forem pod tlakem pomyslných sil, patetický výraz vzrušení, překypující bohatost a velkolepost výzdoby. V arch. navázalo na renes. principy, ale zároveň je rozvinulo v další narušování klasicistní tektoniky dynamickým vztahem článků nesoucích a nesených. Zákl. směry b. klasicistního a dynamického se formovaly v 17. st. v Itálii. Další slohový vývoj se od poč. 18. st. realizoval ve stf. Evropě na území Rakouska, č. zemí a Bavorska. Pro pozdní období je charakteristické b. klasicistní a rokoko. V malířství a sochařství se b. zaměřilo na dram. výrazy napětí a duševních stavů. V baroku se spojily všechny prostředky umění v jediné monumentální dílo s cílem dosáhnout co nejpůsobivějšího účinku. V č. zemích spojeno s protireformací, postupným zdomácněním v č. prostředí nabývalo b. příznačných rysů a zasahovalo do lid. umění. Pro č. b. je charakteristické krajní rozvinutí bar. tendencí. Hudba je charakteristická patosem, vzrušenou melodikou a na odív stavěnou virtuózní formou i výrazu. Převládá koncertní styl (concerto grosso, sonáta, suite, sinfonia, fuga), dotvořily se další hud. formy (opera, oratorium, kantáta, árie, recitativ). Opera se rozvíjela od konce 16. st. ve Florencii, rychle se rozšířila po celé Evropě (v Praze první představení 1627). Dvorský balet se rozvinul v 17. st. ve Francii na dvoře Ludvíka XIV. Liter. zpracovávala zejm. náb., ale i světské náměty. Snaha o výrazný jaz. projev (novotvary, duchaplné obraty, slovní hříčky) nabyla v různých liter. specifických formách: fr. preciozní liter., šp. gongorismus (podle L. de Góngory), it. marinismus (podle G. Marina), č. bar. lyrika (B. Bridel, F. Kadlinský). Z žánrů stály v popředí lyrika a drama. V div. důraz kladen na přepychovou vizuálnost (perspektivní malované dekorace, světelné a zvukové efekty), došlo k zásadní proměně div. prostoru. V Itálii vznikl nový typ div. budovy s ostrým oddělením hlediště od jeviště (kukátková scéna); mezi jeviště a hlediště byl umístěn orchestr (poprvé 1637 v Benátkách), užívala se opona. Došlo k prudkému rozvoji scénografie a div. architektury. Bohatou dekoraci přejala i jezuitské divadlo. V č. prostředí se rozvíjelo bar. divadlo i v lid. prostředí jako sousedské divadlo.

Barokní portál

barometr ⊃ tlakoměr

barometrické měření výšek, způsob určování nadmořských výšek nebo výškových rozdílů na základě skutečnosti, že s rostoucí nadmořskou výškou ubývá tlak vzduchu; k měření se používají aneroidy upravené ke čtení nadmořských výšek. ⊃ nivelace; trigonometrické měření výšek

barometrický tlak ⊃ tlak vzduchu

baron, pův. příslušník panovnické družiny, později nejnižší titul příslušníka vysoké šlechty.

baronet, příslušník angl. nižší šlechty.

baronská válka, 1263–65 konflikt mezi anglickou šlechtickou opozicí vedenou S. Montfortem a králem Jindřichem III. (1207–1272), po jehož porážce svolali vítězové 1265 shromáždění baronů, nižší šlechty a měšťanů, které omezilo moc krále. Rozhodující mezník v dějinách angl. parlamentu. ⊃ Eduard I.

barotermometr ⊃ tlakoměr

Barrande [barand] Joachim, 11.8.1799–5.10.1883, fr. paleontolog a geolog; proslul výzkumem st. prvohor stf. a jz. Čech (obl. na jeho počest nazvána barrandien). 1852 vydal první svazek *Système silurien du Centre de la Bohême* (Silur stf. Čech).

barrandien ⊃ Barrande Joachim

Barranquilla [barankilja], město v Kolumbii na ř. Magdaleně, 18 km od jejího ústí do Karibského moře; 1,03 mil. obyv. (1990). Největší nám. přístav státu, pásmo svobodného obchodu. Prům. středisko. Mez. letiště Soledad. Univ. (1950). – Zal. 1629.

Barrault [baró] Jean Louis, 8.9.1910–22.1.1994, fr. herec a režisér. Navázal na mezivál. avantgardu, rozvíjel ideu totálního divadla, podílel se na obnově fr. pantomimy.

barrel a) st. jednotka užívaná pro hmotnost i pro objem s regionálně velmi odlišnými hodnotami; b) zn. bbl (UK) – brit. objemová jednotka rovná 163,659 l; c) zn. bbl (US) – am. objemová jednotka pro kapaliny rovná 158,987 l; d) dry barrel, zn. bbl (US) dry – am. objemová jednotka pro sušiny rovná 115,627 l.

Barringerův kráter [be-, podle amerického geologa D. M. Barringera, 1860–1929], impaktní kráter nedaleko Winslowu v Arizoně (USA) o průměru 1 200 m, hloubce 174 m. Vznikl dopadem meteoritu o hmotnosti 2–3 mil. t před více než 10 000 lety.

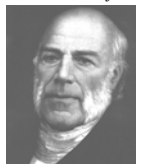
Barry [bery], sir Charles, 23.5.1795–12.5.1860, angl. architekt romantismu. Autor aréálu budov obřadního parlamentu, Travellers' a Reform klubu v Londýně, chrámů sv. Petra v Brightonu, Athenaea v Manchesteru a radnice v Halifaxu.

Barta Jiří, *26.11.1948, český výtvarník, tvůrce animovaných filmů (*Zaniklý svět rukavice*, *Krysař*, *Klub odložených*).

barter, obměna – druh výměnného obchodu; vzáj. zúčtování dodávek prostřednictvím

Barokní sloup

J. Barrande

dohodnutého platebního místa (banky) bez použití hotovostního placení, např. na základě vzáj. otevřených akreditivů ve stejné výši.

Barth [bart] Heinrich, 16.2.1821 až 25.11.1865, něm. geograf, filolog a cestovatel v sev. a stř. Africe. Zahájil klas. období věd. výzkumů Sahary a záp. a stř. Súdánu. Prošel a zmapoval 20 000 km cest.

Barth [bart] Karl, 10.5.1886–10.12.1968, švýc. evang. teolog; zakl. dialektické teol., jejímž tématem je svobodný Bůh a svobodný člověk. Hl. dílo: *Kirchliche Dogmatik* (Círk. dogmatika).

Bartók Béla, 25.3.1881–26.9.1945, maď. skladatel, etnomuzikolog a klavírista; od 1940 v USA. Sbíral lid. hudbu, zapsal asi 2 600 melodií a pořídil asi 8 000 fonograf. záznamů; napsal několik teor. prací. Autor instr. a komorní hudby, opery *Modrovousův hrad*, baletu *Podivuhodný mandarin*.

H. Barth

Bartoloměj z Chlumce ⊃ Klaret

bartolomějská noc, vraždění hugenotů katolíky v noci z 23. na 24.8.1572 na podnět Kateřiny Medicejské a rodu Guisů u příležitosti svatby Jindřicha (IV.) Navarrského s Markétou z Valois (3 000 obětí).

Bartolomeo Fra, 28.3.1472–6.10.1517, vl. jm. Baccio della Porta, it. malíř. V pozadí jeho náb. obrazů se objevují první pohledy na skutečnou krajinu kolem Florencie.

Bartolus de Sassoferrato, 1314–1357, it. právník, komentátor; prof. univerzity v Perugii. Zabýval se fím. i soudobým právem. Po staletí neofesitelná první autorita.

Barton Derek Harold Richard, 8.9.1918–16.3.1998, angl. org. chemik. Studoval strukturu přír. látek, rozvinul dynamickou stereochemii, zavedl pojem konformace. Nc (1969) za rozvoj teorie konformace a její využití v chemii.

Bartoš František, 16.3.1837–11.6.1906, č. národopisec a filolog (*Dialektický slovník moravský*), sběratel a vydavatel lid. písní.

Bartoš Jan, 23.2.1893–6.5.1946, č. dramatik (*Krkavci*, *Vzbouření na jevišti*), div. kritik a historik (*Budování Národního divadla*).

Bartoška Jiří, *24.3.1947, č. herec. Činný v divadle (1978–91 člen Div. Na zábradlí v Praze), ve filmu (*Katapult*) a televizi.

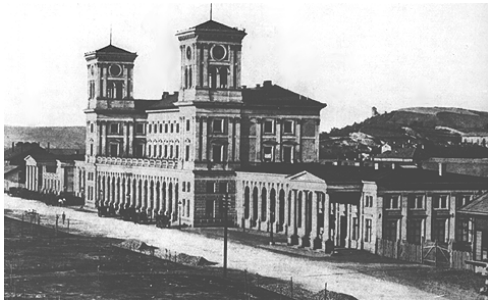
barva, □ fyz. a) charakteristika tělesa daná jeho schopností absorbovat, odrážet a rozptylovat (popř. emitovat) opt. záření a též spektrálním složením dopadajícího záření; b) zrakový vjem (počitek) buzený zářením různých vlnových délek; vzniká selektivním vnímáním ve třech pásmech (červeném – R, zeleném – G, modrém – B). Toho se využívá k zobrazení b. v barevném tisku, fotografii, televizi. B. lze skládat aditivně (překládáním tří barevných světél v zákl. b. R, G, B) nebo subtraktivně (filtrací bílého světla filtry modrozeleným – C, purpurovým – M a žlutým – Y). B. lze popsat i jejím barevným tónem (ekvivaletní vlnovou délkou) a sytostí (podílem příměsí bílé). K číselnému popisu b. slouží diagram chromatičnosti. ⊃ chromatičnost; trichromatická soustava; c) ⊃ tón; d) ⊃ kvarky; □ výřv. um. vedle linie a světla zákl. prvek malby; u b. se rozlišuje tinta (odstín pestré b.), sytost (intenzita a světlost, tj. valér). Teplé b. (žlutá, červená) působí radostně a vystupují do popředí, studené b. (modrá, zelená) smutně a ustupují do pozadí; na tom je zal. barevná perspektiva v krajinomalbě. B. může buď charakterizovat předměty, nebo pouze dekorovat plochu, v různých obdobích a směrech se měnila převaha jedné či druhé tendence. Impresionismus rozložením předmětu na barevné skvrny zahájil proces směřující k osamostatnění b., zbavené popisné a charakterizační funkce.

barváři, skupina plemen loveckých psů s výborným čichem, používaná k dohledání a zadržení poraněné vysoké, popř. i černé zvěře, např. b. hannoverský a bavorský.

barvení, □ biol. metoda obarvení některých struktur buněk nebo pletiv a tkání s cílem jejich lepšího pozorování. V mikrobiol. metoda používaná k rozlišení bakterií na gram-pozitivní a gram-negativní.

barvínek ⊃ brčál

barvířství, proces, při kterém dochází ke změně barevného odstínu text. materiálů v různé formě (příze, tkanina, úplet) na různých technol. zařízeních vniknutím barviva do vlákn.

A. Barvitiův nádraží Františka Josefa I. v Praze (zbořeno 1901–05)

Barvitiův [barvicius] Antonín, 14.7.1823–20.7.1901, č. architekt generace ND; bratr Viktora Barvitiů. V Praze projektoval nádraží Františka Josefa I., spolupracoval s I. V. Ullmannem na projektech Lippmannovy a Lannovy výr. Vrcholem tvorby je vila Gröbe na Vinohradech a kostel sv. Václava na Smíchově.

Barvitiův [barvicius] Viktor, 28.3.1834–9.6.1902, č. malíř a ilustrátor; bratr Antonína Barvitiů. Koloristický talent uplatnil v impresivně zaměřeném realismu (*Národní slavnost ve Hvězdě*).

barviva, barevné org. sloučeniny rozpustné alespoň v některém rozpouštědle (vodě, alkoholech, tucích). Podle pův. se dělí na b. přír. (rostlinná – indigo, hena nebo živočišná – purpur) a umělá (syntetická), která jsou vyráběna hl. z černouhelného dehtu. Používají se např. k barvení různých materiálů, jako indikátory stavů a složení soustav. Zvl. skupinu tvoří biol. b. (pigmenty), např. látky obsažené v rostl. buňce způsobující nápadné zbarvení květů, plodů, listů, příp. v plastidech (fotosyntetická b. – karoten, xantofyl, chlorofyl), kde se podílejí na fotosyntéze, nebo u živočichů, např. látky podílející se na zbarvení těla, přenosu kyslíku (hemoglobin, hemocyanin).

barvoslepost, daltonismus – nedostatek schopnosti rozeznávat barvy.

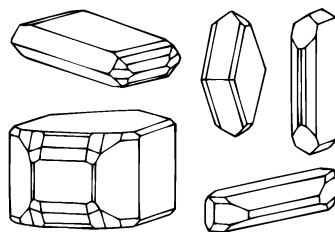
barvotisk, tisk polotónových obrázků přesným soutiskem základních, popř. doplňovacích barev. ⊃ barevný tisk; čtyřbarvotisk

baryonové číslo ⊃ zobeněný náboj

baryony, skupina těžších elementárních částic s poločíselným spinem (fermiony); patří mezi hadrony. Dělí se na hyperony a nukleony. Nejlehčím b. je proton.

Baryšnikov (Baryšnikov) Michail, *27.1.1948, rus. tanečník a choreograf; od 1974 v zahraničí (Kanada, USA), od 1980 v čele American Ballet Theatre.

baryt, bílý až hnědý romboický minerál, síran barnatý BaSO₄; tvrdost 3.

Typy krystalů barytu

baryton, střední mužský hlas; tónový rozsah asi (G) H – e¹(a¹).

barytový beton ⊃ těžký beton

baryum, Ba – chem. prvek skupiny II A, at. č. 56, rel. at. hm. 137,34, t. t. 725 °C, t. v. 1 637 °C; žluto-stříbřitý kov; rudy: baryt BaSO₄ a witherit BaCO₃; reaguje s vodou na hydroxid barnatý Ba(OH)₂ a s kyselinami na barnaté soli; rozpustné sloučeniny b. jsou jedovaté.

bas, hluboký mužský hlas; tónový rozsah asi (C) E – f¹(g¹).

base station ⊃ základnová stanice

baseball [bejból], sport. pátkovací hra. Vznikla koncem 1. pol. 19. st. v USA, snad z angl. kriketu. Nejpopulárnější profesionální hra v USA a Japonsku.

Basedow [bazedó] Karl von, 28.3.1799–11.4.1854, něm. lékař. 1840 popsal projevy zvýšené činnosti štítné žlázy (Basedowova nemoc).

Basel [bázel], fr. Bâle, č. Basilej – m. ve Švýcarsku, v severozáp. části na Rýnu na hranicích s Francií a SRN; 172 945 obyv. (1996). Správní středisko polokantonu Basel-Stadt. Prům. chem., farm., polygr., stroj., eltech. a hedvábnický. Dop. křižovatka, ř. přístav, mez. letiště (na území Francie). Univ. (1460). Veletrhy. – První zmínka z 374 (řím. Basilea), v 7. st. biskupství. 917 zničena Maďary, poté opevněna. Od 14. st. říšské město. 1431–49 místo konání koncilu. Od 1501 součást Švýcarska. 1795 zde byl uzavřen mír mezi Francií a Pruskem.

báseň a) každé veršované dílo epické (epos), lyrické (sonet) nebo dram. (dram. báseň); b) kratší, zpravidla lyricky laděná veršovaná skladba.

báseň v próze, kratší lyricky laděná próza bez ucelené dějové linie, využívající některých rytmických prostředků verše.

BASIC [bejzik], angl. Beginner's All-purpose Symbolic Instruction Code – programovací jazyk vyvinutý v polovině 60. let 20. st. americkými matematiky J. G. Kemenym (1926–1992) a T. E. Kurtzem (*1928) na Dartmouth College (Hanover, stát New Hampshire, USA). Jeho jednoduchost umožňuje rychlou tvorbu jednoduchých programů, ale vytváří špatné programátorské návyky. Existuje v mnoha různých verzích a rozšířeních.

Basic English [bejzik ingliš], umělé zjednodušená angličtina; vytvořena ve 30. letech 20. století.

basidie [-dy-], výtrusorodá stopka – u stopkovýtřusých hub kyjovitá nebo válcovitá buňka, ve které dochází ke splyvání dvou jader, meióze a tvorbě jader, ze kterých vznikají čtyři výtrusy zvané basidiospory.

Basidiomycetes ⊃ stopkovýtřusé houby

Basie [bejzi] Count, 21.8.1904–26.4.1984, vl. jm. William B., am. džezový klavírista a skladatel; představitel velkokapellového džezu, vedl vlastní swingový big band.

Basile [bazile] Giambattista, 1575–23.2.1632, it. spisovatel. Osobitě nadání projevil v dílech napsaných neapolským nářečím. Autor prvního souboru lid. pohádek v Evropě (*Pentamerone – Pentameron aneb Pohádka pohádek*).

Basileios I. Makedonský [bazilejos], asi 812–29.8.886, od 867 byz. císař; zakladatel mak. dynastie. Vedl úspěšné války s Araby a s jihoslovanskými kmeny. Na západě Balk. poloostrova obnovil vliv Byzance.

Basileios II. Bulgaroktonos (Bulharobijce) [bazilejos], asi 958–15.12.1025, od 976 byz. císař z mak. dynastie; za jeho vlády největší územní rozsah Byzance. 1018 porazil bulh. vojsko a obnovil byz. nadvládu nad Bulharskem. Stabilizoval byz. državy v již. Itálii.

Basilej ⊃ Basle

basileus, v homérském Řecku král, tj. vojevůdce, soudce a velekněz obce. Později jen nejvyšší kněz; pouze ve Spartě zůstali zachováni dva b. s neomezenou mocí. Titul používán i za helénismu a v Byzanci.

Basilicata [bazilikáta], kr. v již. Itálii; 9 992 km², 605 940 obyv. (1991), správní středisko Potenza. Nerozvinutá zeměd. oblast. Pastevectví, pěst. obilnin a středomořských kultur.

Basilios Veliký [bazilijos], svatý Basilios – 329–379, biskup v maloasijské Caesareji (Kayseri); autor četných teol. spisů, organizátor východního mnišství. Je mu připisováno autorství jedné z hl. liturgií pravoslavných církví.

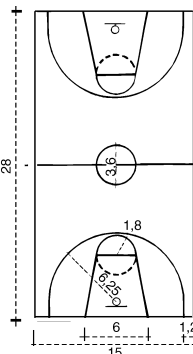

Basilios Veliký

Baskerville [beskervil] John, 28.1.1706–8.1.1775, brit. písmolijec a knihtiskař; vytvořil symetrická kontrastní písma.

basketbal, košíková – sport. branková hra, při níž se dosahuje bodů házením do košů, upevněných ve výši 3,05 m. Vznikl koncem 19. st. v USA, do Evropy se dostal po 1. svět. válce. 1931 zal. Mez. basketbalová federace (FIBA); ČR se stala jedním z prvních členů. Družstvo tvoří 5 hráčů; doba hry je 2 × 20 min. Nejvyšší soutěže: OH (od 1936 muži, od 1976 ženy), MS (od 1950 muži, od 1953 ženy). ⊃ NBA

baskická literatura, nejst. památkou jsou epické zlomky ze 14.–15. st.; první kniha vyšla 1545. V dalších dvou st. se pěstovala hl. náb. literatura. Zájem o lid. slovesnost se zrodil v 19. st., usilovalo se o nár. světytnost. Koncem 19. st. se objevil i román s vesnickou tematikou a drama. 1910 zal. Baskická akademie, která si předsevzala ustálit jednotný spisovný jazyk. Někteří Baskové však psali šp. (P. Baroja, M. de Unamuno). Od pol. 20. st. se rozvíjí zejm. román, do něhož pronikají i moderní svět. proudy.

Hřiště na basketbal

Baskicko, šp. Pais Vasco, Vascongadas, Vasconia, baskicky Euskadi – auton. region v sev. Španělsku; 7 234 km², 2,1 mil. obyv. (1991), správní středisko Vitoria. Obýváno zčásti Basky. Prům. hut., stroj., chem., pap.; těžba rud železa a neželezných kovů. – V 16. st. ztráta vl. státosti. Nár. hnutí završeno 1979 přiznáním autonomie.

baskičtina, euskera – izolovaný jazyk aglutinačního typu, charakteristickým znakem je ergativ; příbuzenství s kavkazskými jazyky není prokázáno.

Baskovci, vl. jm. Euskaldunak – národnost zejm. v Baskicku (900 000, 1990), již. Francii (80 000) a v zámoří. Jazyk baskičtina. Náb. katolické. Rybáří, zemědělství; chov skotu.

básnická figura, výrazový prostředek bás. řeči s expresivní, významovou a okrasnou funkcí. Spočívá v opakování slov (anafora, epanastrofa, epifora, epizeuxis), v odchylkách od běžné syntaxe (asyndeton, polysyndeton, zeugma), v seskupování slov (gradace) nebo jejich vypouštění (elipsa), v hromadění stejných hlásek, kmenů nebo kořenů slov (aliterace, onomatopoeie, paronomázie), v hromadění významů (pleonasmus, tautologie) nebo v záměně stejně znějících slov (kalambúr).

básnická licence, odchylka od jaz. norem nebo od obsahové věcné správnosti; je spjata s povědomím o zvlátnostech um. (zejm. básnického) projevu.

básnická povídka, byronská povídka – veršovaný lyrickoepický útvar, v němž často jen náznakový děj slouží k vyjádření básnických osobních postojů; např. G. G. Byron, *Childe Haroldova pouť*, K. H. Mácha, *Máj*.

básnictví ⇨ poezie

Basra, Al Basrah – m. v již. Iráku na Šatt al-Arabu; 616 700 obyv. (1985). Správní, hosp. a tržní centrum již. Iráku. Rafinerie ropy, potr. výr. (datle). Ř. přístav dostupný nám. lodím. – M. poškozeno za irácko-iránské války 1980–88.

basrelief ⇨ reliéf

Bass Eduard, 1.1.1888–2.10.1946, vl. jm. Eduard Schmidt, č. novinář (*Potulky pražského reportéra*) a spisovatel (povídky *Klapzubova jedenáctka*, *Lidé z maringotek*, román *Cirkus Humberto*).

Bassano [basáno] Jacopo, 1510 nebo 1515–13.2. 1592, vl. jm. Giacomo da Ponte, it. malíř. Zájmem o světelné efekty předjímal malbu 17. st., smysl pro přírodu ho přivedl ke krajinomalbě a venkovskému žánru, který převzal jeho synovec *Francesco* (1549 až 1592), *Leandro* (1557–1622), *Giovanni Battista* (1553 až 1613) a *Girolamo* (1566–1621).

Bassův průliv [be-], angl. Bass Strait – mezi Austrálií a Tasmánií, spojuje Velký australský záliv s Tasmanovým mořem; dl. 317 km. Podmořská ložiska ropy a zemního plynu.

bastard, *♂ genet.* st. ozn. pro křížence (mišeneček, hybrid, nečistokrevný jedinec).

bastion [-ty-], vystupující, obvykle kruhová část opevnění.

Baškirie, Baškortostán, Baškirská republika, baškirsky Baškort Respublikasy – rep. v Rus. federaci, na Uralu; 143 600 km², 4,06 mil. obyv. (Rusové, Baškiři, Tataři, Čuvaši; 1995), hl. m. Ufa. Těžba ropy, zemního plynu, rud železa a mědi. Prům. petrochem., stroj. (zařízení pro těžbu a petrochem.), hut., dřevozpracující, potravinářský. Pěstování obilnin, brambor, zeleniny. Chov skotu, ovcí, prasat; včelařství. Hustá síť potrubí.

baškirská literatura, vznikala na základě ústní slovesnosti a v kontextu literatur tureckých národů; ovlivněna zejm. tatarskou. Baškirsky začal psát v 19. st. M. Ghafari (1880–1934).

baškirtina ⇨ altajské jazyky

Bašō, 1644–12.10.1694, vl. jm. Džinšičirō Macuo, jap. básník. Dovršil formu *haiku*, zaměřoval se na přír. lyriku s fil. podtextem. Č. výbor *Měsíce, květy*.

Baťa Tomáš, 3.4.1876–12.7.1932, č. podnikatel; 1894 zakl. obuvnického závodu ve Zlíně. Zavedl nové metody výroby, které vedly k růstu produktivity práce.

Baťa Tomáš John, *17.9.1914, kan. podnikatel č. pův.; syn *Tomáše* Bati. Jeden z největších výrobců a prodejců obuvi na světě.

Batalpašinsk ⇨ Čerkessk

batatovník, rod dvouděložných rostlin z čeledi svačkovitých. B. jedlý (povíjnice jedlá) je pěst. v tropech pro hlizy (bataty), které se různě upravují (mouka, alkohol, škrob, sirup).

Batavia ⇨ Jakarta

Batavská republika, rep. vytvořená 1795 rev. Francií na okupovaném území Nizozemí; první tzv. sesterská republika. 1806–10 přeměněna v Holandské království, 1810–14 součást Francie.

baterie, *♂ eltech.* sériové nebo paralelní spojení galvanických článků primárních nebo sekundárních (akumulátorů), čímž se získávají zdroje stejnosměrného proudu s vyšším napětím (sériové spojení), nebo vyšší kapacitou (paralelní spojení). Např. b. startovací (motorová vozidla, letadla), b. pro telefonní ústředny, napájení přístrojů; *♂ voj.* ⇨ rota

Bathurst ⇨ Banjul

batch file ⇨ dávkový soubor

batikování [-ty-], indočin. způsob vzorování látek; látka pomalovaná voskem přijme barvu jen na nepokrytých místech. Nepravá batika vzniká vyvazováním vytažených cípů látky; po obarvení tvoří pův. svázaná místa v ploše látky nepobarvené skvrny.

Batista y Zaldívar [batysta y saldyvar] Fulgencio, 16.1.1901–6.8.1973, kubánský státník. 1933 se podílel na pádu diktatury G. Machada (1871–1939), 1940–44 prez. republiky, 1952–59 diktátor. Svržen partyzány F. Castra; zemřel v exilu.

batolit, hlubinné magmatické těleso utuhlé v dutině zemské kůry; plošně rozsáhlé, rozšiřující se do hloubky, se zrnitou strukturou horniny.

Baťova soustava řízení, systém zásad charakteristický pro způsoby řízení, organizaci a metody činnosti Baťova koncernu. Jeho základem byl taylorismus a fordismus.

batrachologie, vědní obor, který se zabývá obojživelníky.

Batu-chán, 1208–1255, mongolský chán, od 1243 chán Zlaté hordy; Čingischánův vnuk. 1236–40 vedl mongolsko-tatarská tažení do Ruska a 1241–42 do stř. a již. Evropy. Po zprávě o smrti velkého chána Ögedeje se obrátil zpět na východ a 1243 ovládl v Povolží Zlatou hordu.

Batumi, hl. m. Adžarska v Gruzii, nám. přístav a přímořské lázně na pobřeží Černého moře; 137 500 obyv. (1991). Zpracování ropy. Loďnice. Výr. zařízení pro zpracování čaje. Potr. prům., výr. kofeinu. – Zal. v 11. století.

Baty Gaston, 26.5.1885–13.10.1952, fr. režisér, div. teoretik a dramatik (*Pani Bovaryová*); člen Kartelu. Od 40. let se věnoval loutkovému divadlu.

batygrafická křivka ⇨ hypsografická křivka

batymetr ⇨ hloubkoměr

batysféra a) vodní prostor pod hladinou; b) ponorná ocelová vodotěsná a tlaková komora tvaru koule s posádkou a přístroji, umožňující měření a přímé pozorování ve velkých mořských hloubkách. Navrhl ji am. přírodovědec Ch. W. Beebe (1877–1962) a 1934 s ní sestoupil poblíž Bermud do hloubky 923 m.

batyskaf, speciální podmořské plavidlo k věd. účelům; umožňuje sestup do velkých hloubek. První b. sestavil A. Piccard (sestupil do hloubky 3 150 m). 1960 byla b. Trieste dosažena hloubka 10 899 m – největší dosažená hloubka, dno Mariánské předhlubně – sestup trval asi 5 hodin.

baud [bód, podle fr. inženýra J. M. E. Baudota, 1845 až 1903], zn. Bd – jednotka modulační rychlosti vyjadřující počet signálových prvků digitálního signálu přenesených za 1 s.

Baudelaire [bodlér] Charles, 21.4.1821–31.8.1867, fr. básník. Pokračovatel romantismu a předchůdce symbolismu (bás. sbírka *Fleurs du mal* – *Květy zla*, *Petits poèmes en prose* – *Malé básně v próze*, teor. práce *L'Art romantique* – *Romantické umění*) stál u zrodu moderní vnímavosti.

Baudouin I. [boduen], 7.9.1930–31.7.1993, od 1951 belg. král z dynastie sasko-koburské; nejstarší syn Leopolda III. (1901–1983), po jehož abdikaci nastoupil na trůn; bratr Alberta II.

Baudouin de Courtenay [boduen de kurtene] Jan, 13.3.1845–3.11.1929, pol. jazykovědec. Zabýval se obecnou jazykovědou a slavistikou.

Bauhaus, uměleckohist. škola nového typu, zal. 1919 ve Výmaru W. Gropiem. Vyučovací postup spočíval v exaktním studiu výt. prvků a zákonů výstavby um. díla. Žáci současně zpracovávali v dílnách dřevo, textil, keramiku a sklo; studium vrcholilo školou architektury. Ze spolupráce všech druhů umění mělo vzniknout um. dílo jako jednotný funkční a est. celek. Na B. působili mj. L. Feininger, P. Klee, V. Kandinskij a L. Moholy-Nagy. Od 1925 sídlila škola v Dessau, 1932–33 v Berlíně; nacisty uzavřena.

Bauch Jan, 16.11.1898–9.1.1995, č. malíř, grafik a sochař. Expresivní styl s exaltovanou barevností uplatnil v zátisích, portrétech a pražských motivech. Autor monumentální tvorby pro architekturu.

Baumeister [bauma]ster] Willi, 22.1.1889–31.8.1955, něm. malíř. Inspirován afr., orient. a aztéckým uměním, od reliéfních geometrizujících obrazů dospěl ke konstruktivismu a nfigurativní tvorbě.

Baumgarten Alexander Gottlieb, 17.7.1714–26.5.1762, něm. filozof a estetik ovlivněný G. Leibnizem. Zavedl termín estetika a založil její terminologii.

Bautzen [baucen], Budyšin – m. na V SRN v Sasku na ř. Sprévě; 48 100 obyv. (1991). – Středisko Lužických Srbů, 10.–11. st. střídavě říšský, pol. a č. vliv, ve 12.–pol. 13. st. v č. rukou. 1158 m. práva. 1319 až 1634 součást č. koruny. Pražským mírem 1635 předán Habsburky spolu s Horní Lužicí saskému kurfiřtovi. V květnu 1945 zde byla zahájena pražská operace.

bauxit, sedimentární hornina obv. vyplňující deprese v karbonátových horninách; červené, červenohnědé, ale i žluté a zelené barvy. Obv. obsahuje böhmit, diaspor nebo obojí, dle goethit, lepidokrokrit nebo hematit, někdy kaolinit. Nejdůl. surovina pro výrobu hliníku.

bavlna, jednobuněčná vlákna (10–60 mm dlouhá, o tloušťce 10–40 μm) obalující bavlínkoví semena, obsahující asi 94 % celulózy. Jedno z nejdůl. text. vláken, tkají se z ní tkaniny dobře sající pot a příjemné na dotyk, uplatňují se i ve směsích s chem. vlákny. Zpracovává se např. i na vat a obvazový materiál, slouží k oplétání izolovaných vodičů a šňůr. – Nejst. zpráva o b. pochází z pol. 5. st. př. n. l. od Hérodota, který se zmiňuje o bavlněných sátech perských vojsk. Do č. země se dovážela již ve 13. st. z Turecka.

bavlník, rod dvouděložných rostlin z čeledi bavlíkovitých. Nejpestovanějším druhem je b. srstnatý, jehož plod (tobolka) obsahuje semena hustě porostlá vlákny (bavlna). Ze semen se také lisuje olej. Podobně se využívá i b. bylinný.

bavlíkovitě, bombakovitě, *Bombacaceae* – čeleď dvouděložných rostlin. Obv. dřeviny s celistvými listy a oboupohlavními květy. Plodem je tobolka obsahující dlouhá bílá vlákna, surovinu pro výrobu bavlny.

Bavorsko, něm. Bayern – spolková země SRN, na J při hranicích s Rakouskem a ČR; 70 554 km², 12,04 mil. obyv. (1996), hl. m. Mnichov. – Na místě st. osídlení poč. 6. st. germ. kmenové vévodství s centrem v Řezně, v 6.–8. st. tlak Slovanů a Avarů, 788 součást franské říše, v 9. st. součást východofranské říše, od 947 římskoněm. říše (976 oddělena Vých. marky). 1070 až 1180 pod vládou Welfů, 1180–1918 Wittelsbachů. Mocenský vzestup ve 14. st. za Ludvíka IV. Bavora. Za třicetileté války v čele kat. Ligy (Maximilián I.), 1623 získal Horní Falce a kurfiřtského hlasu. Ve válce o dědictví rak. 1740–48 usiloval Karel VII. Albert o císařskou korunu. Za napoleonských válek připojena pod vlivem Francie území některých říšských m. a 1806 prohlášeno král.; 1871 součást něm. císařství. 1918 vyhlášena rep., 1919 rep. rad. Po její porážce součást Německa. 1945–49 součást am. zóny, od 1949 spolková země SRN.

Bavorský les, něm. Bayerischer Wald – část h. soustavy Šumavy na území Bavorska; Großer Arber (Velký Javor, 1 457 m).

Bayer [bajer] Johann, 1572–7.3.1625, něm. astronom a právník. 1603 vydal spis *Uranometria* se zobrazením a popisem souhvězdí a označením hvězd podle jasnosti písmeny řec. a pak lat. abecedou.

Bayerischer Wald ⇨ Bavorský les

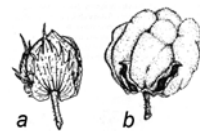
Bayezit I. Yıldırım [bajezit jilydyrim], Bajezid, 1360 až 1403, 1389–1402 turecký sultán. 1389 dovršil porážku srb. vojska na Kosovské poli. Do konce 14. st. obsadil jv. část Balk. poloostrova. Donutil Byzanc k vazalské závislosti na osmanské říši. 1402 poražen a zajat Mongoly.

bazalka, rod dvouděložných rostlin z čeledi hluchavkovitých. Rostlina pěstovaná pro bazalkovou silici a pro nať, z níž se připravuje koření, obsahující silici (estragol) a třísloviny.

bazalt, čedič – výlevná hornina složená z plagioklasu (labradorit–anortit), pyroxenu (kline), méně často olivínu; nepodstatně se uplatňují magnetit, ilmenit, někdy amfibol, biotit a pyroxen (orto).

báze, základna, základ, opěrný bod; *♂ eltech.* ⇨ tranzistor; *♂ biochem.* zásadité heterocyklické sloučeniny nukleových kyselin. Dělí se na purinové – adenin, guanin a pyrimidinové – cytosin, thymin a uracil; *♂ chem.* ⇨ zásada

báze vektorového prostoru, konečná množina lineárně nezávislých vektorů s vlastností, že každý vektor je jejich lineární kombinací. Je-li ve vektorovém prostoru definován skalární součin, nazývá se báze ortogonální, když pro každé

Bavlník: a nezralá tobolka, b zralá tobolka

Bazilika

dva její různé prvky **u**, v platí **u.v** = 0 (ortogonální vektory). Pokud navíc pro každý prvek báze platí **u.u** = 1, nazývá se báze ortonormální.

bazicita, zásaditost. ⊃ acidita; pH; zásada

bazické horniny ⊃ vyvřelé horniny

bazilika, v ant. architektuře obchodní nebo soudní budova, v kř. architektuře zákl. typ podélného troj-, pěti- až sedmiložního kostela, jehož převýšenou hl. loď osvětlují okna v bočních stěnách mezi loděmi hlavní a sousedními.

bazilišek, rod plážů z čeledi leguánovitých; žijí ve Střední Americe.

bázlivec, rod brouků z čeledi mandelinkovitých; škodí na rostlinách.

Bazovský Miloš Alexander, 11.1.1899–15.12.1968, sl. malíř. Jeden ze zakladatelů sl. moderního umění s důrazem na barevné vyjádření a kompozici; oslavil sl. krajinu a lid. hrdinu.

Bažan Mykola, 9.10.1904–23.11.1983, ukr. básník a veř. činitel. Raná epizující tvorba ě. ve výboru *Roky*, pozdní reflexivní ve výboru *Tvar větru*.

bažanka, rod dvouděložných rostlin z čeledi prýšcovitých. Jedovatá dvoudomá bylina rostoucí v lesích, podél cest a jako plevel v polích.

bažantovití, čeled' ptáků z řádu hrabavých. Převážně na zemi žijící lesní a stepní druhy, samci mají nápadně prodloužený ocas. V ČR žijí např. koroptev polní, křepelka polní, bažant obecný.

bažinné půdy, půdy vznikající v místech, kde je hladina podzemní vody trvale při povrchu a periodicky vystupuje až na povrch, nebo půda je dlouhodobě zatopena povrchovou vodou. Dochází v nich k hromadění špatně rozložených zbytků rostlin a intenzivně v nich probíhá glejový proces. Zeměd. využití není možné.

BBS, angl. Bulletin Board System – forma poskytování služeb v počítačových sítích. Na centrální počítač (stanici BBS) se připojují jiné počítače v roli jeho terminálů (obv. s využitím veřejné telefonní sítě), a jejich uživatelé komunikují s programem, který na centrálním počítači běží. Mohou např. získávat informace předem připravené na stanici BBS, zanechávat zde vzkazy (elektronická pošta), nahrávat si nabízené soubory.

Bc. ⊃ bakalář

Bd ⊃ baud

Be ⊃ beryllium

Beach Boys [bič bojz], am. rocková skupina, představující v 60. letech 20. st. west coast džez.

beach-volleybal [bičvoliból, angl.], plážový volejbal – sport. síťová hra, volejbal na měkkém písku. Družstvo tvoří 2 hráči. Nejvyšší soutěže: ME, MS, OH (od 1996).

Beamon [bimon] Robert, *29.8.1946, am. atlet. 1968 olympijský vítěz ve skoku do dálky výkonem 890 cm.

Beardmoreův ledovec [birdmórv], údolní ledovec v Antarktidě, jeden z největších na Zemi; dl. 150 km, široký 40 km. Stéká z Transantarktického pohoří do Rossova šelfového ledovce.

Beardsley [birdzli] Aubrey Vincent, 24.8.1872 až 16.3.1898, angl. grafik; představitel secese, ovlivněný jap. dřevorez. Autor erotických a sarkastických kreseb a ilustrátor.

beat [bít, angl.], big beat – v 1. pol. 60. let 20. st. běžně užívaný název pro veškerou rockovou hudbu.

beatifikace [-ty-], v římkat. církvi prohlášení za blahoslaveného (blahoslavení), předběžný stupeň k svatořečení.

Beatles [bitls], brit. vokálně-instrumentální beatová skupina s originálním autorským repertoárem. Členové: J. Lennon (doprovodná kytara, foukací harmonika, zpěv), G. Harrison (*25.2.1943, sólová kytara, zpěv), P. McCartney (*18.6.1942, basová kytara, klávesové nástroje, zpěv), R. Starr (*7.7.1940, bici). Zal. 1960 v Liverpoolu, 1970 se rozpadla. Ovlivnila celý další vývoj rockové a populární hudby.

Beatles ve filmu *Perný den*: zleva J. Lennon, G. Harrison, R. Starr, P. McCartney

beatnici [bitnici, angl. *beat generation*, zbitá generace], nonkonformní lit. hnutí am. mládeže na přelomu 50. a 60. let 20. st. (v poezii A. Ginsberg, v próze J. Kerouac).

Beato Angelico ⊃ Angelico Fra

Beaton [biton], sir Cecil, 14.1.1904–19.1.1980, angl. fotograf a scénický výtvarník (výprava a kostýmy k *My Fair Lady*). Vůdčí osobnost fotografie mezivál. a povál. doby, průkopník barevné fotografie (vál. reportáže z Afriky).

Beatrix Wilhelmina Armgard, *31.1.1938, od 1980 niz. královna z dyn. oranžsko-nasavské.

Beaufortova stupnice [bofórtova; podle angl. admirála F. Beauforta, 1774–1857], stupnice na určení síly (rychlosti) větru ve stupních Beauforta (1–12) podle účinků větru na různé objekty.

Beaufortova stupnice

stupeň	označení	rychlost m.s ⁻¹
0	beztvětí	≤ 0,2
1	vánek	0,3–1,5
2	slabý vítr	1,6–3,3
3	mírný vítr	3,4–5,4
4	dosti čerstvý vítr	5,5–7,9
5	čerstvý vítr	8,0–10,7
6	silný vítr	10,8–13,8
7	prudký vítr	13,9–17,1
8	bouřlivý vítr	17,2–20,7
9	vichřice	20,8–24,4

10	silná vichřice	24,5–28,4
11	mohutná vichřice	28,5–32,6
12	orkán	≥ 32,7

Beaumarchais [bomaršé] Pierre–Augustin Caron de, 24.1.1732–18.5.1799, fr. dramatik. Dobrodruh a volnomyšlenkář, duchaplný ironický kritik soudobé společnosti (*Le Barbier de Seville* – *Lazebník sevillský*, *Le Mariage de Figaro* – *Figarova svatba*).

Beauvoirová [bovoárová] Simone de, 9.1.1908 až 14.4.1986, fr. spisovatelka. Autorka esejů (*Deuxième sexe* – *Druhé pohlaví*), románů (*Les Mandarins* – *Mandarini*), div. her a vzpomínkové prózy *Mémoires d'une jeune fille rangée* (*Paměti spořádané dívky*).

bebop ⊃ džez

Bécaud [beko] Gilbert, *24.10.1927, vl. jm. François Léopold Gilly, fr. šansonier, herec a skladatel (film *Země, odkud přicházím*).

Beck [bek] Józef, 4.10.1894–5.6.1944, pol. politik a diplomat období sanace. Spolupracovník J. Piłsudského, účastník jeho převratu 1926. 1932–39 ministr zahraničí, od 1934 orientace na spolupráci s nacistickým Německem; potvrzena něm.–pol. smlouvou, proněm. postojem v době mnichovské krize v září 1938 a obsazením Těšínska. 1939 uzavřel smlouvu s Velkou Británií. Po okupaci Polska odešel do emigrace, kde v internaci zemřel.

Becke [beke] Friedrich, 31.12.1855–18.1.1931, rak. mineralog a petrograf. Studoval hl. metamorfované a mladé výlevné horniny. Světelný prouzek, vznikající na styku dvou minerálů, byl na zákl. jeho výzkumů nazván Beckeho linka.

Becker [beker] Boris, *22.11.1967, něm. tenista. Vítěz dvouhry ve Wimbledonu 1985, 1986 a 1989. Nejlepší sportovec světa roku 1985. Vítěz turnaje mistrů (mistr světa) 1988, 1992 a 1995.

Becker [beker] Gary, *2.12.1930, am. ekonom. Zabývá se zejm. aplikací ekon. analýzy do neekon. oblastí (ochrana proti zločinu, rodina). Nc (1992) za rozšíření oboru mikroekon. analýzy na široké spektrum lidského chování.

Becket [bekit] Thomas, sv. Tomáš Becket – 1117 až 29.12.1170, angl. stát. a církv. činitel; od 1155 kancléř, od 1162 arcibiskup canterburský. Ve sporech s králem Jindřichem II. hájil práva církve, 1164 odmítl clarendonské konstituce. Po návratu z exilu ve Francii z popudu krále zavražděn. Svatořečen 1173.

Beckett [bekit] Samuel, 13.4.1906–22.12.1989, fr. dramatik irského původu; představitel absurdního dramatu (*En Attendant Godot* – *Čekání na Godota*, *Fin de Partie* – *Konec hry*); absurdita a tragika pronikaly i do próz (*Murphy*). Nc (1969).

Beckmann [bekman] Max, 12.2.1884–27.12.1950, něm. malíř a grafik; od 1937 v emigraci, od 1947 v USA. Představitel expresionismu a soc.krit. malířství, hl. námětem díla je člověk postavený do krutého moderního světa.

becquerel [bekerel], zn. Bq – jednotka SI pro aktivitu zářiče.

Becquerel [bekerel] Antoine, 15.12.1852–25.8.1908, francouzský fyzik. Zabýval se magnetismem, fosforescencí a polarizací světla, 1896 objevil radioaktivitu smolince a zjistil, že radioaktivní substanci je uran. Nc (1903) za objev přirozené radioaktivity.

Bečuánci, Tswana – bantuská národnost v JAR a v Botswaně, částečně i v Zambii (asi 3 mil., 1990). Jaz. patří k bantuským jazykům. Náb. christianizováno; hl. zaměstnání chov skotu.

A. Becquerel

Bečuánsko ⊃ Botswana

Bečva, ř. na sv. Moravě, levostranný přítok Moravy u Tovačova; dl. 120 km, povodí 1 625 km², průměrný průtok v ústí 17,5 m³.s⁻¹. Vzniká soutokem Vsetínské a Rožnovské B. u Valašského Meziříčí.

Beda Venerabilis (Ctihodný), 672 nebo 673–735, angl. teolog, učenec a historik. V díle *Historia ecclesiastica gentis Anglorum* (Církv. dějiny Anglie) podal i polit. a kult. dějiny brit. ostrovů.

bedekr, knižní cest. turistický průvodce; nazván podle německého vydavatele zahraničních průvodců K. Baedekera (1801 až 1859).

bedla, rod obv. jedlých lupenatých hub s prstencem na vysokém tření; patří do třídy stopkovýtusých hub.

bedlobytkovití, čeled' dvoukřídlého hmyzu; larvy žijí v houbách, způsobují červivost hub.

Bednárik Jozef, *17.9.1947, sl. režisér. 1971–90 člen (do 1981 herec) Divadla A. Bagara v Nitře, 1990 až 1996 Nové scény v Bratislavě. Často pracuje v ČR.

Bednář Kamil, 4.7.1912–23.5.1972, ě. básník. Meditativní lyrik vyjadřující generační i osobní skepsi (*Kamenný pláč*, *Veliký mrtvý*), autor knížek pro děti a překladatel (z angl. – R. Jeffers).

Bednář Václav, 20.12.1905–12.11.1987, ě. operní pěvec – baryton. Vynikl v lyrických rolích Smetanových a Dvořákových oper. Působil v Ostravě, Brně, od 1945 člen ND.

bednění, □ *stav*, forma, obv. dřevěná (z jehličnatého řeziva, vodovzdorné překližky), na betonové konstrukce, plněná betonovou směsí. ⊃ posuvné bednění; svlak

Bedrna Jan, 16.9.1897–25.9.1956, ě. chirurg; prof. UK a voj. lékař. akademie v Hradci Králové. Zakl. ě. kardiochirurgie. 1951 provedl první úspěšnou operaci srdce na ěs. území.

bedrník, rod dvouděložných rostlin z čeledi miříkovitých. B. obecný a b. větší jsou léčivé rostliny. Kořen obsahuje silici, kumariny, třísloviny.

beduíni, pův. kočovné kmeny na Arab. poloostrově, později ozn. arab. kočovníků a chovatelů velbloudů.

Bee Gees [bí džíz], austr. sourozenecký vokální soubor (bratři Robin, Maurice a Barry Gibbové); prosadil se v 70. letech 20. st. v hudbě disco (film *Horečka sobotní noci*).

Beethoven [betóven i béthófen] Ludwig van, 16. nebo 17.12.1770–26.3.1827, něm. skladatel; od 1792 ve Vídni. Od 1800 trpěl ušní chorobou, asi 1819 ohluhl. Dovršil vídeňský klasicismus, novátorskou stylovou syntézou ovlivnil hudbu 19. st., význ. momentem tvůrčího projevu učinil mimohud. výpověď. Z díla: 9 symfonií, instr. koncerty (5 klavírních, houslový), opera *Fidelio*, klavírní (32 sonát, variace), tvorba komorní (16 smyčcových kvartetů) a vokální (*Missa solemnis*, písňe), předehry (*Leonora*, *Egmont*, *Coriolan*).

Begin Menachem, 16.8.1913 až 9.3.1992, izraelský politik. 1977–83 předseda vlády, 1979 podepsal v Camp Davidu za zprostředkování USA mírovou smlouvu s Egyptem. Nc za mír (1978).

L. van Beethoven

Begoniaceae ⊃ kysalovitě

begónie [-ny-], kysala – rod dvouděložných rostlin z čeledi kysalovitých. Pěstují se různé kultivary.

Begović [begovič] Milan, 1.1.1876–13.5.1948, chorv. spisovatel; představitel moderny. Autor erotické lyriky, románů (*Kdoule v truhle*) a div. her (*Boží člověk, Bez třetího, Bílá jachta ve Splitu*).

běh na lyžích a) pohybová činnost vytrvalostního charakteru, využívající odrazy nohou, odpichy holemi a skluz lyží po sněhu; b) závodní disciplíny pro muže (15, 30 a 50 km), pro ženy (5, 10 a 20 km); přibližně jednu třetinu trati tvoří výstupy, třetinu sjezdy a třetí-nu rovinky. Způsoby b. n. l.: klasický styl a volný styl; c) součást tech. sportů, jedna z disciplín závodu sdruženého.

Behaim [béhajm] Martin, 1459–29.7.1507, něm. kosmograf v port. službách; autor nejstaršího zachovaného zemského glóbu z 1492.

běhák, prodloužená část nohy ptáků krytá rohovitými štítky, vzniklá srůstem dolní řady zánártních a všech nártních kůstek.

behaviorální ekonomie [bihejviorální], ekon. teorie, která se zabývá empirickou platností neoklas. předpokladů o chování lidí, vyvozováním důsledků odchylek skuteč-ného chování od neoklas. předpokladů pro fungování ekon. systému a jeho institucí a pro veř. politiku. Cílem b. e. je poskytnout průkazný materiál o cílech a motivacích lidí se záměrem zkvalitnit předpoklady, které lze činit o ekon. chování lidí. Hl. představitel am. ekonom H. A. Simon (*1916).

behaviorální psychoterapie [bihejviorální], psychoterapeutické postupy, při nichž se patologické způsoby chování a prožívání odstraňují prostřednictvím učení (nápodoby, podmiňování, zpevňování).

behaviorální teratologie [bihejviorální], obor teratologie, zabývající se funkčními odchylkami vývoje lidského a živočišného zádrodu. Tyto změny se po narození projevují změnou chování, např. poruchami paměti a pohybové aktivity.

behaviorismus [bihejviorizmus, angl. *behavior*, chování], psychol. škola 20. st.; vznikl v USA, zakl. J. B. Watson. Za předmět studia považuje chování subjektů, zdůrazňuje obj. metody, odmítá introspekci (studium vnitřních podmínek), pojímá individuum jako černou schránku a užívá metodu stimul – reakce. B. ovlivnil sociologii, antropologii, pedagogiku a soc. psychologii. ⊃ nebehaviorismus

Běhounek František, 27.10.1898–1.1.1973, č. fyzik; akad. ČSAV (1960). Zabýval se experimentálním výzkumem radioakt. a kosm. záření. Účastník výpravy U. Nobíleho k severnímu pólu (1928). Autor knih pro mládež (*Trosečníci na kře ledové*).

Behrens [bérens] Peter, 14.4.1868–27.2.1940, něm. architekt; průkopník něm. moderní architektury. Propagoval jednotu arch. a prům. výtvarnictví. Své nejvýzn. dílo vytvořil pro prům. společnost AEG v Berlíně, vrcholem tvorby 20. let byla adm. budova závodů na výr. barev v Hoechstu.

Behring [béring] Emil von, 15.3. 1854–31.3.1917, něm. bakteriolog a imunolog. První Ne (1901) za objev využití séroterapie v léčbě záskrtu.

Bechyně, m. v již. Čechách na ř. Lužnici; 6 100 obyv. (1994). Prům. keramický (od 16. st., stř. prům. keramická škola), konfekční, text., dřevozpracující. Rašelinné lázně, voj. letiště, 50 m vysoký železobetonový most (1928). Meziměstská žel. el. dráha z Tábora, postavená 1903 F. Křížikem, byla nejstarší v Rakousko-Uhersku. – Pův. knížecí hrad, od 12. st. v držení pražských biskupů, od konce 13. st. do 1340 král. majetek, do 19. st. vlastnictví šlechtických rodů. Renes. zámek. M. od 1323.

Bechyně Rudolf, 6.4.1881–1.1.1948, č. soc. dem. politik a novinář. 1911–18 poslanec říšské rady, 1918 až 1938 poslanec NS. 1940–45 člen, 1940–41 předseda čs. stát. rady v Londýně.

Beijing, Pej-ťing, Peking – hl. m. Číny na okraji přímořské nížiny, 37 m n. m.; 5,78 mil. obyv., v adm. hranicích 7,00 mil. obyv., aglomerace 10,28 mil. obyv. (1990). Pestrý průmysl (hl. strojírenský). Dvě univ. (1898, 1950). Staré sídelní m. s hist. památkami. – Poč. osídleni ze 2. tis. př. n. l., v 1. tis. př. n. l.–10. st. uváděn pod jm. Ťi; 936–pol. 12. st. již. rezidence v kitanské říši, 1215 dobyt Mongoly, 1264–1368 sídelní m. dyn. Jüan, od 1421 hl. m. za dynastie Ming (Pei-ťing), zůstalo jím i po nástupu mandžuské dynastie Čching do 1911. Od 1912 hl. m. Číny, s výj. 1927 až 1949, kdy byl hl. m. Nanking.

Beira, m. v Mosambiku v Mosambickém průlivu v zálivu Sofala; 298 847 obyv. (1991). Petrochem. prům., ropovod do Zimbabwe. Přístav, žel., mez. letiště. – 1891 zal. správní centrum na místě st. muslimské osady.

Béjart [bežár] Maurice, *1.1.1927, vl. jm. M. Berger, fr. tanečník a choreograf. Od zal. 1960 vede mez. soubor Ballet du XXe Siècle (sídlo v Bruselu). Spojením tance, hudby, filmu a slova směřuje k totálnímu divadlu.

bejlomorkovít, čedeř dvoukřídleho hmyzu; larvy škodí na rostlinách, kde vytvářejí háčky.

Bejrút, Beyrút – hl. m. Libanonu, u Středozemního moře; 1,9 mil. obyv. (1990). Hosp., obch. a fin. centrum státu. Spotřební prům., služby. Přístav, mez. letiště. Několik univ. (nejst. 1866). – Od 15. st. př. n. l. význam středisko vých. Středomoří, 15 př. n. l. dobyt Římany, 635 n. l. Araby. Od 1110 součást jeruzalémského král., 1291 obsazen mamľúky. 1516–1918 součást osmanské říše. Od 1920 centrum fr. mandátního území, 1941–46 obsazen brit.-fr. vojsky. V pol. 70. až pol. 80. let vleklá obč. válka na pozadí izraelsko-palestinského konfliktu.

Bek Josef, 21.12.1918–5.5.1995, č. herec. 1954–85 člen Městských div. pražských). Role ve filmu (*Hrátky s čertem*), televizi a rozhlase.

bekasina ⊃ bahňáci

Békkésaba [békěščaba], m. v jv. Maďarsku ve Velké uh. nížině, 90 m n. m.; 68 000 obyv. (1990). Správní středisko župy Békés. Prům. potr. (čabajské klobásy), text., strojírenský. Středisko sl. menšiny.

bekhend, angl. backhand – ve sport. hrách úder ve směru proti ruce, pro praváky zleva. ⊃ forhend

bekýňovít, čedeř motýlů, jejichž housenky škodí v lesích a sadech. Bekyně mniška škodí na smrku a borovici, štětceonoš na ovocných, jehličnatých a listnatých stromech.

bel canto [belkanto, it.], pěvecký styl it. operní školy 17.–19. st., založený na kráse a plnosti tónu.

Béla IV., 1206–3.5.1270, od 1235 uh. král z rodu Arpádovců. Za jeho vlády, přes pustošivý vpád Tatarů (1241), hosp. rozvoj a mocenská expanze uh. státu. Při pronikání na Z se B. IV. střetl s Přemyslem Otakarem II., který ho 1260 porazil v bitvě u Kres-senbrunnu.

běláskovít, čedeř motýlů světle (žluté, bíle, oranžově) zbarvených. Housenky se vyvíjejí na zelenině, které tím škodí. V ČR je běžný např. bělásek zelný.

Bělehrad ⊃ Beograd

51

Belém, Belém do Pará – m. na severu Brazílie, správní středisko spolkového státu Pará; 1,14 mil. obyv. (1996). Prům. a obch. centrum sev. Brazílie. Nám. přístav v deltě Amazonky na ramenu Pará; letiště. Univ. (1957). – Zal. 1616.

Belém (Portugalsko) ⊃ Lisboa

belemniti [-ny-], vymřelí dvoužábří hlavonožci řádu *Belemnitida*, charakterizovaní vnitřní schránkou s dobře vyvinutým rovným, kuželovitým fragmokonem (stř. kužel) s přepážkami a rostrem (zadní hrot), které je na průřezu kruhovitě nebo různě zploštělé. Vyskytovali se od prvohorního karbonu do třetihorního eocénu. Význ. vúdčí zkameněliny.

bělení, □ *text.* zuslechťovací proces, jehož účelem je zbavit text. materiál přirozených nečistot a příměsí (pektinů, bílkovin, tuků, vosků, pigmentů, hemicelulózy) ilátek získaných během předchozího zpracování (šlicht, aviváže a prachu); □ *fot.* převedení kovového stříbra na rozpustnou sloučeninu při zpracování některých fot. materiálů (inverzních, barevných).

beletrie, krásná literatura – umělecká literatura.

Belfast, město ve Velké Británii u Sev. průlivu, hl. m. Sev. Irska; 296 700 obyv. (1996). Prům. stroj. (lodářský, letecký), eltech., text., potr., petrochem., tabákový. Nám. přístav, mez. letiště. Dvě univ. (1908, 1984). Středisko irského protestantismu. – Ve 12. st. hrad, v 17. st. kolonisté z Anglie a Francie (hugenoti), 1613 m. práva. Od 1922 hl. m. Sev. Irska.

belgická literatura, fr. psaná vznikla po vyhlášení samostatnosti Belgie (1830). Do té doby byl vztah k fr. literatuře velmi těsný; některá díla fr. literatury vzešla z belg. území (*Aucassin et Nicolette – Aucassin a Nicolette*, 13. st.), belg. původu byli patrně kronikáři J. Froissart (14. st.) a G. Chastellain (15. st.). Romantismus představují hl. básníci A. Van Hasselt (1805–1874), T. Weustenraad (1805–1849) a Ch. Potvin (1818–1902), realismus Ch. De Coster (1827 až 1879). Na konci 19. st. se rozvinulo hnutí Mladé Belgie, reprezentované zejm. symbolisty (M. Maeterlinck, M. Elskamp) a naturalisty (C. Lemonnier, 1844 až 1913). Ve 20. st. vynikli F. Hellens (1881–1972), F. Crommelynck, M. Thiry (1897–1977). ⊃ nizozemská literatura

belgická revoluce 1830, rev. za samostatnost Belgie (od 1815 součást Spojeného král. nizozemského). Niz. králi se ji nepodařilo potlačit, 1830 bylo vyhlášeno Belg. královstvím.

belgické výtvarné umění ⊃ nizozemské výtvarné umění

Belgie, Belgické království, fr. Royaume de Belgique, vlámsky Koninkrijk België – stát v záp. Evropě při pobřeží Severního moře; 30 518 km², 10,1 mil. obyv. (1995), hl. m. Brussel. – Nizký plochý povrch se zvedá k JV do pohoří Ardeny a kulminuje v Hohes Venn (694 m). Hl. ř. jsou Šelda a Maas. Oceánické podnebí mírného pásma s rel. chladným létem a mírnou zimou. Ve vyšších polohách vřesoviště a lesnaté porosty. – 57,8 % Vlámů, 32,7 % Valonů (1991). Úř. jaz. vlámsština a francouzština. Náb. římkat. (90 %). Střední délka života 77 let, kojeněcká úmrtnost 8 ‰ (1995). – Hosp. velmi vyspělý stát s vysokou koncentrací výroby a intenzivním zemědělstvím. HNP 24 710 US \$/obyv. (1995). – Zeměd. využívá 41,6 % rozlohy; vysoký stupeň mechanizace. Převažuje živoč. produkce (intenzivní chov prasat a skotu); rybolov. Pěst. obilniny, cukrová řepa, len, chmel. – Těží se černé uhlí, největší mez. letiště Brusel a Antverpy; hl. přístavy Antverpy, Gent. – Využájí se kovy, stroje, auta, chem. a farm. výr., diamanty, textil. Měn. jed. 1 belg. frank (BEF) = 100 centimů, od 1.1.1999 i euro. – Státní zřízení: konstituční monarchie, federativní stát; král na dědičném trůnu (sasko-koburská dynastie); dvoukomorový parlament. – Správní členění: 10 provincií a 3 autonomní oblasti (Vlámsko, Valonsko, dvojjazyčný Brussel); vnitřní autonomii má i německy mluvící společenství.

př. n. l.	
4. st.	osídlování území keltským kmenem Belgů
n. l.	
3.–4. st.	osídlování Frisy, Sasy, Franky
5. st.–843	součást franské říše
11.–12. st.	vznik hrabství (Flandry, Brabant, Henegavsko)
14.–15. st.	hrabství sjednocena pod vládou burgundských vévodů
od 1477	součást habsburských niz. držav
1516–1713	vláda šp. Habsburků
1714–90	vláda rak. Habsburků
1790	protihabsburské povstání (brabantská revoluce), vyhlášeny Spojené státy belgické
1792–94	obsazování země fr. rev. armádou
1794–1814	součást Francie
1815–30	součást Spojeného království nizozemského
1830	belg. revoluce, vyhlášena samostatnost Belgie
1831	B. prohlášena konstituční monarchií, králem zvolen vévoda sasko-koburský Leopold I. (1790–1865)
2. pol. 19. st.	zisk kolonií v Africe
1914–18	B. v 1. světové válce na straně Dohody; něm. okupace
1940–44	okupace nacist. Německem, král internován, vláda v exilu ve Velké Británii
1945	člen OSN
1948	smlouva o Beneluxu
1949	spoluzakladatel NATO
1951	král Baudouin I.
1957	vstup do EHS
60. léta	silící národnostní rozpory mezi Vlámý a Valony
1980	schválena částečná auton. Vlámska a Valonska
1993	přeměna na federativní stát; král Albert II.

Belianske Tatry, část Vých. Tater na severu Slovenska; Havran, 2 152 m. Součást

Rostrum belemnita ze střední jury: a břišní strana, b příčný řez, c boční strana

Tatranského NP; převážně vápencové, s jeskyněmi a vzácnou květenou.

bělma, bělmo oční, skléra – bělavá povrchová vrstva oční koule.

Bělinskij Vissarion Grigorjevič, 11.6.1811 – 7.6.1848, rus. lit. kritik a publicista; teoretik národní školy, mluvčí dem. osvícenství, nejvýzn. kritický duch Ruska v 19. st. (*Literární snění*), vykladač díla N. V. Gogola.

Belize, největší a býv. hl. m. státu Belize na bažinatém pobřeží Karibského moře; 52 670 obyv. (1996). Hl. přístav, prům. a obch. středisko státu. Ohrožován trop. cyklony.

Belize, stát ve Stř. Americe při pobřeží Karibského moře; 22 965 km², 216 000 obyv. (1995), hl. m. Belmopan. – Sev. část území tvoří pahorkatina, na J vystupuje poh. Maya do 1 122 m n. m. Podnebí trop., ovlivňované pasáty. Rostlinstvo trop., téměř polovinu rozlohy zaujímají trop. lesy. – Asi 73 % černochů a mišenců. Úřední jaz. angličtina. Náb. (1990): římskat. (61 %) a anglickánské (11 %). Kojenecká úmrtnost 32 ‰, stf. délka života 69 let (1995). – Rozvojový stát závislý na agrární výrobě a exploataci lesů. HNP 2 630 US \$/obyv. (1995), stát. dluh 184,5 mil. US \$ (1993). Hl. plodiny: cukrová třtina, citrusy, kukuřice, rýže, banánovník, kokosová palma. Chov skotu a prasat. Zalesněno 44,1 % území, těžba dřeva a sběr šťávy číkle. Lov ryb a langust. Prům. dřevozpracující, potr., textilní. – Dop. silniční. Hl. přístav a mez. letiště Belize. Vyzváží se cukr, dřevo, konzervované ovoce, langusty, textil. Měn. jed. 1 belizský dolar (BZD) = 100 centů. – Státní zřízení: konstituční monarchie v rámci Společenství, v čele brit. královna; dvoukomorový parlament. – Správní členění: 6 distriktů.

Belize–dějiny

3.–16. st.	součást mayské civilizace
1524	území B. rozděleno mezi Nové Španělsko a generální kapitanát Guatemala
18. st.	střet brit. a šp. zájmů
1798	brit. kolonie (1840 pod názvem Britský Honduras)
1862	brit. korunní kolonie
1964	vnitřní samospráva
1973	název Belize
1981	nezávislost; člen brit. Společenství; neúspěšný pokus Guatemaly o anexi území B.; člen OSN

Bell Alexander, 3.3.1847–2.8.1922, am. vynálezce skotského původu. Vynalezl mikrofon a zkonstruoval první použitelný telefon (1876) a gramofon. Položil základy spojovací techniky.

Bell Daniel, *10.5.1919, am. sociolog, politolog a publicista. Zabývá se analýzou postindustriální a moderní společnosti. Hl. spis *Konec ideologie*.

Belli Giuseppe Gioacchino, 10.7.1791–21.12.1863, it. básník. Těžištěm tvorby je soubor 2 279 sonetů napsaných v řim. dialektu, v nichž podal real. vizi papežského Říma své doby.

Bellingsgausen (Bellingshausen) [belingsgauzen] Fadděj Faddějevič, 20.9.1778–25.1.1852, rus. admirál a mořeplavec. 1803–06 s rus. výpravou obeplul Zemí, 1820–21 Antarktidu (28.1.1820 se bezprostředně přiblížil k jejímu pobřeží, aniž je však spatřil). Objevil o. Petra I. a Alexandra I. Podle Rusů objevitel Antarktidy.

Bellini [beliny] Giovanni, zv. Giambellino, asi 1430 až 29.11.1516, it. malíř. Zakl. benátské renes. malby (kolorismu benátské školy), lyrickým stylem usiloval o vyjádření smyslové krásy.

Bellini [beliny] Vincenzo, 3.11.1801–23.9.1835, it. skladatel. Operami belcantového stylu (*Náměsíčná, Norma*) ovlivnil vývoj opery.

Bellman Carl Michael, 4.2.1740–11.2.1795, básník švéd. rokoka. V píjáckých písních na melodie fr. oper líčil život stockholmských nižších vrstev.

Bellotto Bernardo, zv. Canaletto, 30.1.1720–17.10.1780, it. malíř městských vedut. Působil u dvora Augusta III. (série pohledů na Drážďany) a jako dvorní malíř Stanislava II. Augusta Poniatowského.

Bellow [belou] Saul, *10.7.1915, americký spisovatel. V románech (*The Victim – Obět, Herzog, Humboldt's Gift – Humboldtův dar*) zachycuje žid. hrđiny v životních krizích. Nc (1976).

Belluš Emil, 19.9.1899–14.12.1979, sl. architekt; prof. tech. v Bratislavě. Průkopník sl. moderní mezivál. architektury (krytý most v Piešťanech, obilní silo v Trnavě).

bělmo oční ⇨ bělma

Belmondo Jean-Paul, *9.4.1933, fr. herec (filmy *U konce s dechem, Statek, Žena je žena, Muž z Ria, Bláznivý Petříček, Zloděj, Zvěře*).

Belmopan, od 1970 hl. m. Belize; 6 490 obyvatel (1996). – Zal. 1967.

bělnina, glazovaná pórovina na obkládky, tech. i zdravotnickou keramiku a el. izolátory.

Belo Horizonte, m. v jv. Brazílii, 783 m n. m.; 2,09 mil. obyv., aglomerace 3,46 mil. obyv. (1996). Správní středisko spolkového státu Minas Gerais, prům. centrum (hutě, strojírenství). Dop. křižovátka. – Zal. 1895, plánovitá výstavba.

běloba a) olovnatá b. – zásaditě uhličitán olovnatý 2PbCO₃.Pb(OH)₂ na vzduchu černá; b) titanová b. – syntetický oxid titaničitý TiO₂, modifikace typu rutil, kvalitní bílý pigment; c) zinková b. – oxid zinečnatý ZnO, běžný bílý pigment; urychlovač vulkanizace.

bělogvardějci, příslušníci vojsk bojujících 1918–20 v Rusku proti sov. moci.

Bělohradská Hana, *12.1.1929, č. spisovatelka (psychol. novely *Bez krásy, bez límce; Nebezpečné výpravy*) a film. scenáristka.

Bělohradský Václav, *17.1.1944, č. filozof, sociolog a esejist (Přirozený svět jako politický problém, Myslet zeleň světa). 1970 emigroval do Itálie; po 1989 působí v ČR.

bělolanýž, rod vřekovýtrusých hub s podzemními uzavřenými plodnicemi podobnými bramboru. Silně koenně voní.

běloruská literatura, má společné počátky s rus. a ukrajinskou literaturou v písemnictví Kyjevské Rusi. Ve 13.–16. st. vznikaly zejm. v klášterech letopisy (*Smalenski letapis*) a kroniky. Představitelem humanismu byl v 16. st. F. Skaryna, jehož komentáře k vl. překladu hl. knih *Starého zákona* jsou počátkem bělorus. poezie. Lit. baroko v 17. st. se nemělo čas rozvinout (Simeon Polockij). Novodobá b. I. se vyvíjela v 19. st. od anonymních travestií (*Taras na Parnasu*) přes vesnické obrazy k realistickým příběhům, základem bylo dílo představitelů nár. obrozenectvého hnutí po 1905 (J. Kolas, J. Kupala, 1882–1942, M. Bahdanovič), dovršením rozvoj románového žánru (C. Hartný, K. Čorný, P. Halavač). V social. fázi vývoje zazněl silně hlas básníka M. Tanka, tvořícího do 1939 v záp. Bělorusku. Obrodu všech žánrů prózy i nový vzmach poezie přineslo rozhraní 50. a 60. let (A. Adamovič, V. Bykav, U. Karatkevič, 1930–1984, I. Mělež, 1921–1976, I. Ptašnikav, *1932).

Bělorusko, Belarus, Běloruská republika, bělorus. Respublika Belarus – stát ve vých. Evropě, člen SNS; 207 595 km², 10,34 mil. obyv. (1995), hl. m. Minsk. – Ruská rovina

přechází v Běloruskou pahorkatinu (do 345 m). Hustá vodní síť, mnoho bažinatých území a malých jezer. Podnebí mírných šířek přechodného typu; v létě vliv Atlantského oceánu, v zimě je podnebí kontinentální. Rostlinstvo smíšených lesů. – Bělorusové (78 %), Rusové (13 %), Poláci, Ukrajinci, Židé. Náb. pravoslavi. Úř. jaz. běloruština. Kojenecká úmrtnost 17 ‰, stf. délka života 70 let (1995). – Hosp. středně rozvinutý prům.–zeměd. stát. HNP 2 070 US \$/obyv., státní dluh 1,64 miliardy US \$ (1995). Hl. plodiny žito, pšenice, brambory, len, krmné plodiny. Chov skotu, prasat. Těžba draselné soli. Prům. stroj., chem., dřevozpracující, potr., spotřební. Zpracování ropy; tranzit mezi Ruskem a stf. Evropou. Vyzváží se hl. výrobky stroj., spotřebního a potr. průmyslu. Měn. jed. 1 běloruský rubl = 100 kopejek. – Státní zřízení: rep., v čele prez.; jednokomorový parlament (Nejvyšší sovět). – Správní členění: 6 oblastí.

Bělorusko–dějiny

9.–11. st.	součást Kyjevské Rusi
od 14. st.	součást Litevského velkého knížectví
1569	součást pol.-litevského státu
1795	anektováno Ruskem
19. st.	pozdvolný hospodářský rozvoj; masová emigrace
1918	okupace něm. armádou
1919	sov. moc vyhlásila Běloruskou rep.
1920–39	záp. B. součást Polska
1922	z východního B. vytvořena svazová rep. SSSR
1939	po okupaci Polska záp. bělorus. teritoria přičleněna k Bělorus. SSR
1945	zakl. člen OSN
1991	po rozpadu SSSR vyhlášena nezávislost
1994	nová ústava, prez. A. G. Lukašenko (*1954, odpůrce reformem)
1995	B. přistoupilo k projektu Partnerství pro mír
1996	vstup do Euroasijského společenství; vrchol polit. krize mezi parlamentem a prezidentem, změna ústavy posílila prez. pravomoci
1997	dohoda prezidentů Lukašenka a Jelcina o vytvoření unie mezi B. a Ruskem

Bělorusové, vl. jm. Belarusy – národ hl. v Bělorusku (10 mil. v býv. SSSR, 1989). Jazyk běloruština. Věfící pravoslavní, část katolíci.

běloruština ⇨ slovanské jazyky

bělořit, rod ptáků z čeledi drozdovitých. V ČR žije silně ohrožený b. šedý.

Běloves ⇨ Náchod

Bělověžský národní park, pol. Białowiecki Park Narodowy, bělorus. Belovežskaja pušča – nár. park v hraniční oblasti Polska (506 km²) a Běloruska (876 km²); komplex přirozeného nížinného lesa s výskytem zubra je biosférickou rezervací a památkou svět. přír. dědictví UNESCO.

bělozářka, rod ohrožených jednoděložných rostlin s bílým okvětem, z čeledi liliovitých.

bělozubka, rod savců z čeledi rejskovitých. V ČR žije ohrožená b. bělobřichá.

Bels Alberts, *16.10.1938, vl. jm. Jānis Čīrulis, lotyšský prozaik. V novelách staví modelové situace člověka v kleci falešné morálky (*Vyšetřovatel, Klec, Střelnice*).

Belveder ve Versailles

belveder, stavba v zahradě umístěná tak, aby tvořila krásnou vyhlídku.

Bělj Andrej, 26.10.1880–8.1.1934, vl. jm. Boris Nikolajevič Bugajev, rus. spisovatel; představitel a teoretik symbolismu (poéma *První setkání*, romány *Petrohrad a Stříbrný holub*).

Ben Gurion David, 16.10.1886 až 1.12.1973, izraelský politik; 1948 spoluzakladatel státu Izrael. 1935 až 1948 předseda Žid. agentury v Palestině, od 1944 předseda Svět. žid. organizace. 1948–53 a 1955–63 ministerský předseda.

Ben Nevis, nejvyšší h. Velké Británie v Grampianách ve Skotsku; 1 343 m.

Beňáčková Gabriela, *25.3.1947, sl. operní pěvkyně – soprán; žije v ČR. 1970–73 a 1974–81 členka ND; host předních svět. operních scén.

Benāres ⇨ Váránasi

Benátky ⇨ Venezia

benátská republika, v 9.–18. st. stát vytvořený územní expanzí Benátek, do 11. st. formálně závislý na Byzanci. Vlášdnouci vrstvou kupecká oligarchie; hlavou státu volený dóže jako nejvyšší správce. V 9. až 12. st. b. r. postupně ovládla dalmatské pobřeží, záp. Istrii. Rozmach po IV. křížové výpravě. 1204 ovládla části Peloponésu, Albánie, Krétu a ve 14.–16. st. i území v sev. a vých. Itálii. Základem moci b. r. byla kontrola obchodu s východem. Jejími soupeři byly janovská rep. (1379 poražena) a v 15.–18. st. osmanská říše. Od 16. st. význam b. r. slábl v důsledku rozvoje obchodu se zámořím. 1797 zrušena

D. Ben Gurion

po dobytí Napoleonem I. a území rozděleno mezi Rakousko a cisalpinskou republiku.

benátská škola ⊃ italská hudba; italské výtvarné umění

Benátsko, it. Veneto – kr. v sev. Itálii; 18 365 km², 4,36 mil. obyv. (1991), správní středisko Benátky. Intenzivní zeměd., různorodý prům.; cest. ruch.

Benavente Jacinto, 12.8.1866–14.7.1954, šp. dramatik. Psal hlavně mravoličné komedie, nesené duchem ironie a skepse (*Los Intereses creados* – *Vzbuzené zájmy*). Nc (1922).

Benda Břetislav, 28.3.1897–19.8.1983, č. sochař. Autor ženských aktů v duchu štursovské senzitivnosti a portrétů osobností kult. života

Benda František, 22.11.1709–7.3.1786, houslista a skladatel č. původu. Působil v Polsku a sev. Německu. Autor houslových skladeb pozdně bar. stylu s prvky raného klasicismu.

Benda Jiří Antonín, 30.6.1722 až 6.11.1795, skladatel č. původu. Od 1742 člen královské pruské kapely v Berlíně, od 1750 působil na dvoře v Gotě (od 1770 dvorní kapelník). Autor skladeb pro klávesové nástroje, scénických melodramů (*Ariadne auf Naxos* – Ariadna na Naxu, *Medea, Pygmalion*) a singspielů (*Der Dorfjahrmarkt* – Vesnický jarmark).

J. A. Benda

Bendl Karel, 16.4.1838–20.9.1897, český skladatel a sbornistr. Příslušník zakladatelské generace č. moderní hudby. Autor rozsáhlého díla, zvl. sborů a oper (*Lejla, Starý ženich, Máti Mila*).

bendžo, banjo – hud. nástroj strunný drnkací. Pův. nástroj am. černochů, pronikl do džezového orchestru.

Benedek Ludwig August von, 14.7.1804–27.4.1881, rak. generál. Podílel se na potlačení revoluce 1848–49 v Itálii a Uhrách. 1850–57 šéf Radecského štábu, od 1860 vrchní velitel v Benátsku. 1866 poražen Prusy u Hradce Králové.

Benedikt z Nursie [benedykt], sv. Benedikt – 480 až 547, organizátor západního mnišství a autor vzorové řehole benediktinů *Regula Benedicti*. Asi 529 zal. klášter Monte Cassino v Itálii v kr. Lazio.

benediktiní [-dykt-], řád sv. Benedikta – mnišský řád zal. Benediktem z Nursie. Rychle se rozšířili po Evropě, podle zásady *Ora et labora* (modli se a pracuj) se benediktiní věnovali liturgií, vědám, umění, výchově i zemědělství. První kláštery v Čechách: 973 u sv. Jiří na Pražském hradě (ženský), 993 břevnovský klášter.

beneficium a) v lenním právu statek udělovaný panovníkem za prokázané služby, pův. jen na dobu života, později i dědičné; b) v římsk. církví důchod i svěcený úřad, ze kterého tento důchod plyne.

Belux, evr. integrační seskupení; zal. 1948 jako celní unie Belgie, Lucemburska a Nizozemska, od 1960 hosp. unie.

Beneš, přelom 13. a 14. st., kanovník a knihovník benediktinského kláštera na Pražském hradě, písař a iluminátor *Pasionálu abatyše Kunhuty*.

Beneš Edvard, 28.5.1884 až 3.9.1948, č. politik; spolupracovník T. G. Masaryka, prof. UK. Jedna z vůdčích osobností protirak. odboje za 1. svět. války. 1918–35 min. zahr. věcí, 1921–22 předseda vlády, 1935 až 1938 prez. ČSR, po mnichovské dohodě se vzdal funkce a odjel do zahraničí. 1945–48 znovu prezident obnovené ČSR. V květnu 1948 odmítl podepsat komunisty zpracovanou ústavu a 7.6. rezignoval. ⊃ retribuční dekrety

Socha Benedikta z Nursie na dvoře kláštera v Monte Cassinu

Beneš Karel Josef, 21.2.1896–27.3.1969, č. spisovatel. Autor psychol. (*Ulopující život, Kouzelný dům*) a hist. románů (trilogie o 1848 *Mezi dvěma břehy, Dračí setba, Útok*) a próz s tématem války (*Past*).

Beneš Pavel, 14.7.1894–31.5. 1956, č. let. konstruktér, pův. modelář, publicista, propagátor letectví; důsledný zastánce jednoplošníků (letouny Avia, zn. BH).

Beneš Svatopluk, *24.2.1918, č. herec. Ve 30.–50. letech populární milovnickými rolemi ve filmu (*Minulost Jany Kosinové, Pohádka máje*), v div. představitel charakterních rolí (1950–85 člen Městských div. pražských).

Beneš Vincenc, 22.1.1883–27.3.1979, č. malíř; člen skupiny Osma. Po kubistických začátcích přešel k intimním námětům a osobitému koloristickému senzualismu (cyklus krajin pro ND).

E. Beneš

Beneš Třebízský Václav, 27.2.1849–20.6.1884, č. spisovatel; kat. kněz. Autor romantických vlasteneckých hist. próz (*V záři kalicha, Trnová koruna, Bludné duše*).

Benešov, m. ve střed. Čechách 45 km jv. od Prahy, v Benešovské pahorkatině; 16 050 obyv. (1994). Průmysl stroj., dřevozpracující, pap., potr. (mlékárenský, piv., masný), stav. hmot. – Opevněná osada doložena 1219; do 1800 poddanské městečko hradu Kopniště.

P. Beneš

Benešov nad Ploučnicí, m. v sev. Čechách jv. od Děčína, na ř. Ploučnici; 4 233 obyv. (1991). Text. průmysl. – Osada zal. po 1300, m. od 1392. Renes. komplex Horního a Dolního zámku; pozdně got. kostel.

Benešová Božena, 30.11.1873–8.4.1936, č. spisovatelka. Autorka próz o citovém zranění mladých lidí (*Don Pablo, Don Pedro a Věra Lukášová*), jejich tragických střeťech s konvencemi (*Kruté mládí*) a vál. trilogie *Úder, Podzemní plameny, Tragická duha*.

Benešová Libuše, *5.7.1948, č. politička (ODS). Od 1996 senátorka, od 1998 místopředsedkyně ODS, od 1998 předsedkyně Senátu ČR.

Bengálci, národ v Bangladéši (110 mil., 1990) a v Indii (64,5 mil., 1990), hl. v deltě Gangy a Brahmaputry. Jazyk bengálština. V Indii jsou B. převážně hinduisté, část muslimové, džinisté a křesťané; v Bangladéši muslimové (sunnité).

bengálská literatura, patří mezi novoind. literatury. Ve starém období (10.–18. st.) převládala hinduistická produkce navazující na staroind. písemnictví; liter. byla veršovaná a s výj. muslimské části (16.–18. st.) náboženská. Moderní etapa začala v 19. st.; vznikaly nové žánry – drama, román (Š. Čáttopádjháj, 1876 až 1937) a moderní poezie; proces dovršil R. Thákur. Po rozdělení Bengálska je významnější ind. západo-bengálská liter. (N. Gangopádjháj); vých. část (Bangladéš) navazuje na folklor.

Bengálsko, historické území na dolním toku Gangy a Brahmaputry. Od 8. st. samostatný stát, poč. 13. st. dobytí dilliským sultanátem, od pol. 14. st. samostatný, 1575 dobyt Mughaly. Od poč. 17. st. na území Biháru a Urísy samostatný stát. Po válce s angl. východoind. spol. 1756–57 B. poraženo, součást Brit. Indie. 1905 rozděleno na vých. a záp. B., 1911 na nátlak obyv. znovu sjednoceno. 1947 záp. část připojena k Indii (svazový stát Záp. B.) a vých. část k Pákistánu (od 1971 Bangladéš). ⊃ Palási

Bengálský záliv, angl. Bay of Bengal – okrajové moře Indického oceánu mezi pobřežím Přední a Zadní Indie a souostrovími Andamany a Nikobary; 2,2 mil. km². Do B. z. se vlévá Ganga s Brahmaputrou. Význ. přístavy Kalkata, Madrás, Čattagrám.

bengálština ⊃ indoiránské jazyky

Béngalúru, Bangalore – m. v již. Indii na náhorní plošině, 910 m n. m.; 3,30 mil. obyv., aglomerace 4,13 mil. obyv. (1991). Správní středisko svazového státu Karnataka. Prům. stroj., text., farm., papírenský. Dvě univ. (1964). – 1537 vybudováno opevnění, 1761 kamenná pevnost. 1831–81 sídlo brit. kolon. adm., po obnovení rádzovy vlády brit. přítomnost do 1947.

Bengházi, Bangházi, Banghāzī – m. v Libyi v zálivu Velká Syrta; 446 250 obyv. (1988). Prům. a obch. středisko; řemesla. Přístav, mez. letiště. Univ. (1955). – V 5. st. př. n. l. zal. řec. osada Hesperides, ve 3. st. př. n. l. ovládnuta Ptolemaiovci a pojmenována Bereké, od 7. st. n. l. součást arab. říše jako Bengházi, 1578–1911 pod tureckou nadvládou, 1911–42 it. voj. nám. základna. 1951–69 král. rezidenční město.

benchmark [benčmárk, angl.], ⊃ výp. tech. soubor speciálních testovacích programů sloužících k hodnocení výkonnosti počítače.

Benin [-ny-], Beninská republika, fr. République du Bénin – stát v záp. Africe při pobřeží Guinejského zálivu; 112 622 km², 5,47 mil. obyv. (1995), hl. m. Porto Novo. – Nízké lagunové pobřeží s mangrovovými porosty a trop. deštnými lesy přechází do náhorní plošiny se savanovými lesy a travnatými savanami; na SZ pohoří Atakora (641 m). Podnebí na J vlhké rovníkové se dvěma obdobími dešťů, na S rovníkových monzunů s deštivým létem a suchou zimou. – Guinejská a gurská etnika, zejm. Fonové (47 %), Jorubové, Adžové. Úř. jaz. francouzština. Náb. (1990): tradiční afr. 61 %, římsk. 18,5 %, islám 15 %. Kojenecká úmrtnost 85 %, stf. délka života 48 let (1995). – Rozvojový agrární stát, jeden z nejchudších; HNP 370 US \$/obyv., stát. dluh 1,64 mld. US \$ (1995). Pěst. maniok, kukuřice, proso, palma olejná, bavlník, kávovník, ovoce. Chov dobytka v sev. části; rybolov v lagunách. Nerostná ložiska dosud málo prozkoumána, při pobřeží se těží ropa. Prům. slabě rozvinut; vyrábí se cukr, rostlinné oleje, pivo, cement. Největší přístav a letiště v Cotonou. Využívá se palmový olej, bavlna, ropa. Měn. jed. 1 frank CFA = 100 centimů. – Státní zřízení: rep., v čele prezident; jednokomorový parlament. – Správní členění: 6 provincií.

Benin – dějiny

konec 15. a 16. st.	port. expanze
16.–19. st.	centrum obchodu s otroky
17.–19. st.	ve vnitrozemí dahomská říše
2. pol. 19. st.	stupňování fr. koloniální expanze
1894	po válkách s dahomskou říší území B. ovládnuto Francií
1904–58	součást Fr. západní Afriky
1959–60	auton. stát Dahome; člen Fr. společenství
1960	vyhlášena suverénní rep. Dahome; člen OSN
60. léta	politická nestabilita, časté střídání vlád, stát. převraty
1972	voj. převrat, nastolena diktatura (M. Kérékou, *1933)
1975	vyhlášena Beninská lid. republika, levicová orientace
1989	odklon od marxismu; změna názvu státu na Beninskou republiku
1991	svobodné prez. volby; prezident N. Soglo (*1934)
1996	prez. zvolen M. Kérékou

Benin, Edo – středověký afr. stát v záp. Africe; zal. ve 12. století. Pův. m. stát v 15. st. obsadil značnou část dnešního území Nigérie, profitoval na obchodu s otroky; od 18. st. úpadek, 1897 připojeno území B. k brit. kolon. říši. ⊃ africké říše; dahomská říše

Benišková Otýlie, 25.10.1882–22.8.1967, č. herečka. Během dlouhé um. dráhy prošla všemi typy rolí. 1906 až 1907 a 1909–32 členka Městského divadla v Plzni, 1948–60 Div. E. F. Buriana v Praze.

Benka Martin, 21.9.1888–28.6.1971, sl. malíř a grafik. Jeden za zakladatelů sl. výt. umění zejm. v krajinomalbě a monumentální tvorbě.

Benn Gottfried, 2.5.1886–7.7.1956, něm. spisovatel; představitel expresionismu (bás. sbírka *Morgue und andere Gedichte* – Morgue a jiné básně). Ovlivnil něm. literaturu 50. let.

Benoniová [-ny-] Hana, 26.11.1868–9.9.1922, č. herečka. Oblíbená hl. v rolích salonních dam; 1894 první představitelka *Maryši* bratři Mrštíků. 1885–1910 členka ND.

A. Benš, Elektrické podniky v Praze

Benš Adolf, 18.5.1894–8.3.1982, č. architekt; představitel č. meziválečné funkcionalistické architektury; prof. VŠUP v Praze. Spoluautor (s č. architektem J. Křížem, 1895–1988) stěžejního díla tohoto období, budovy El. podniků v Praze.

bentál, oblast dna vod, zasahující od břehu do hlubin. ≡ abýsál; hadál

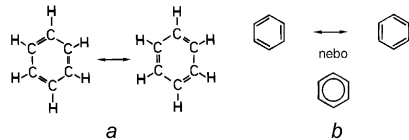
Bentham [bentem] Jeremý, 15.2.1748–6.6.1832, anglický národohospodář a filozof; zakl. utilitarismu, vycházejícího z morální aritmetiky – souhrnu radostí a strastí, které vznikají jako důsledek jakéhokoli jednání. Úlohu státu spatřoval v ochraně velkého soukromého vlastnictví.

benitonit [-ny-], reziduální hornina vznikající zvětrávacím procesem pyroklastických hornin. Velmi jemnozrný jíl se značnou absorpční schopností; obsahuje hl. montmorillonit. Používá se jako pojivo, vyžadující malou vlhkost, hl. ve slévárenství pro syntetické formovací směsi, jako přísady do keramických hmot (zvyšuje plastičnost), a ke stabilizaci zeminy při hlubinném zakládání staveb. ≡ jílové minerály

bentos, společenstvo organismů žijících na dně moří i sladkých vod.

Benveniste [benvenyst] Emíl, 27.5.1902–3.10.1976, fr. jazykovědec. Zabýval se indoeuropeistikou a obecnou jazykovědou.

Benz [benc] Carl, 25.11.1844–4.4.1929, něm. konstruktér benzinových motorových vozidel; propagátor automobilismu. 1883 založil podnik Benz a spol. (od 1926 po sloučení koncern Daimler-Benz AG).

Benzen: *a* strukturní vzorec, *b* schématický zápis

benzen, C_6H_6 , cyklohexatrien – nejjednodušší aromatický uhlovodík, bezbarvá kapalina; t. 5,53 °C, t. v. 80,10 °C; rozpouštědlo (hořlavina I. třídy), petrochemická surovina; karcinogen. Šestiúhelníkový skelet molekul b. se nazývá benzenové jádro. ≡ fenyl

benzin, směs uhlovodíků C_5 až C_{11} získávaná frakční destilací ropy a krakovacím, izomerizačním, pyrolyzním a dalšími procesy. Podle rozmezí t. v. (dané složením) se rozlišují benziny lehké, střední a těžké; podle užití motorové, lékařské, lakařské (ředidlo), technické. Kvalita b. se stanovuje oktanovým číslem.

Beograd, č. Bělehrad – hl. m. Srbska a Svazové rep. Jugoslávie nad soutokem Sávy s Dunajem, 120 m n. m.; 1,55 mil. obyv. (1991). Obch. a dop. středisko, dodává asi 1/5 prům. výroby Srbska; prům. zejm. stroj. a chemický. Ř. přístav, mez. letiště. Univ. (1863), sídlo Srbské AV. – Zal. Římány; od 1427 uh. pevnost, 1521 připojen k turecké říši (turecká posádka do 1867), v 17. a 18. st. třikrát obsazen rak. armádou, od 1806 hl. m. srb. státu, od 1918 hl. m. Král. SHS (od 1929 Jugoslávie), od 1992 Svazové republiky Jugoslávie.

Beowulf [bejouvulf], staroangl. hrdinský epos (asi 8. st.) o vál. činech pozdějšího krále Beowulfa; jedna z nejst. angl. psaných památek.

bér, rod jednoděložných rostlin z čeledi lipnicovitých. Některé druhy jsou plevel, b. vlašský se pěstuje jako ptačí zob a jako pícnina.

Beran Josef, 29.12.1888–17.5.1969, č. římskokat. teolog; církv. hodnostář. 1942–45 vězněn, od 1946 pražský arcibiskup; 1949–63 internován, od 1965 kardinál, donucen odjet do Říma. Na II. vatikánském koncilu se vyslovil pro rehabilitaci J. Husa.

Beran Rudolf, 28.12.1887–28.2.1954, č. politik. 1919 až 1933 gen. tajemník, 1933–38 předseda agrární strany, 1919–39 poslanec NS. 1938–39 min. předseda, 16.3.–24.4.1939 předseda první protektorátní vlády. 1947 odsouzen Nár. soudem k 20 letům vězení.

beranění ≡ beranidlo

beranidlo, zařízení k beranění, tj. zarážení pilot, štetovnic a jiných předmětů do podloží opakovanými rázy těžkých těles.

Berberidaceae ≡ dřívěšálovitě

berberské jazyky ≡ afroasijské jazyky

Berberi [fēc. *barbaros*, divoch, v době arab. expanze do sev. Afriky ve význ. Nearab, nevěřící], antropologicky zvl. skupina europoidní rasy. Jaz. tvoří berberskou skupinu afroas. jazyků. Vliv berberštiny hl. v Alžírsku a v Maroku. Pův. pasteveci.

Berg Alban, 9.2.1885–24.12.1935, rak. skladatel; představitel tzv. druhé vídeňské školy (opery *Vojcek*, *Lulu*, houslový koncert, komorní a orch. skladby, písně).

Berg Josef, 8.3.1927–26.2.1971, č. skladatel. V 60. letech člen brněnské Tvůrčí skupiny A, sdružující moderně orientované skladatele. Autor děl komorních a zejm. scénických (*Eufrides před hradbami Týmén*, *Johannes Doktor Faust*).

Bergen, m. v jz. Norsku na pobřeží Sev. moře; 223 238 obyv. (1996). Přístav. Lov a zpracování ryb, prům. stroj. (výr. lodí, el. a kancelářských strojů); rafinerie ropy. Univ. (1948). Stará čtvrť Bryggen s pův. hanzovními domy a rom. chrámem Panny Marie (sídlono primase) je památkou svět. kult. dědictví UNESCO. – Zal. 1070, korunovační m. norských králů. 1450 zde uzavřena bergenská unie, již uznalo Norsko své spojení s Dánskem.

Berger Augustin, 11.8.1861–1.6.1945, č. tanečník a choreograf. 1884–1923 (s přerušením) baletní mistr ND, 1923–32 Metropolitní opery v New Yorku.

Bergler Josef, 1.5.1753–25.6.1829, něm. malíř; od 1800 první ředitel Malířské akademie v Praze. Autor obrazů ve stylu pozdního klasicismu (*Libušin soud*, oltární obrazy, opona pro Stavovské divadlo), v kresbách a grafice přecházel do empiru.

Bergman [berjman i bergman] Ingmar, *14.7.1918, švéd. div. a film. režisér. Tvůrce expresionistických, fil. a psychol. snímků (*Večer kejklířů*, *Sedmá pečeť*, *Tvář*, *Jako vzrůcadle*, *Hanba*, *Scény z manželského života*, *Hadí vejce*, *Fanny a Alexandr*). Autor knih (*Laterna magica*, *Soukromé rozhovory*).

Bergson Henri, 18.10.1859–4.1.1941, fr. filozof; představitel intuitivismu a tvůrce vitalismu. Tvořivý proces světa je veden životním vzrůchem (*élan vital*), jehož strukturu tvoří trvání (*durée*), subjektivně prožívaný čas. Hl. dílo: *Evolution créatrice* (*Vývoj tvořivý*). Ne za literaturu (1927).

beri-beri, avitaminóza B₁.

Berija Lavrentij Pavlovič, 29.3.1899–23.12.1953, sov. politik gruzinského původu. Představitel bolševické strany v Ázerbájdžánu, po 1920 náčelník NKVD v Baku, zavedl praxi tajných procesů a poprav bez soudu. Po 1945 náměstek J. V. Stalina v radě ministrů, držitel obrovské moci. Po Stalinově smrti 1953 první muž v sovětském státu. Na pokyn N. S. Chruščova zatčen a popraven.

J. Berg

Bering Vitus Jonassen, 1681 až 19.12.1741, dán. mořeplavec v ruských službách; 1728 znovuobjevil (po Děžněvovi) průliv mezi Asií a Amerikou, 1741 sz. pobřeží Severní Ameriky. Pojmenován po něm ostrov, na němž zemřel, průliv a Komandorské ostrovy, které objevil 1741 (v hodnosti komandora).

Beringovo moře, polouzavřené okrajové moře Tichého oceánu sev. od Aleut, mezi pobřežím Kamčatky a Čukotky (Asie) a Aljašky (Sev. Amerika); 2,3 mil. km². Beringovým průlivem spojeno se Sev. ledovým oceánem.

Beringův průliv, angl. Bering Strait, rus. Beringov proliv – mezi Asií a Sev. Amerikou, spojuje Sev. ledový oceán s Tichým oceánem; dl. 96 km, min. šířka 86 km. – V geol. minulosti byl opakovaně pevninským mostem, který umožnil přechod suchozemských živočichů včetně člověka.

Berisha [beriša] Sali, *1.8.1944, albánský politik; pův. lékař. Po 1990 vůdce opozice proti režimu R. Alii (*1925); spoluzakl. a předseda Dem. strany; 1992 až 1997 prezident.

Berkeley [bárkli] George, 12.3.1685–14.1.1753, irský filozof a teolog. Z pozic nominalismu a senzualismu obhajoval názor, že člověk může vnímat jen své vjemy a ideje. I bůh je pak vnímající substance.

berkelium, Bk – umělý chem. prvek skupiny aktinoidů, kov; at. č. 97.

Berková Alexandra, *2.7.1949, č. spisovatelka (expresivní novely *Magorie*, *Utrpení oddaného Všiváka*) a tv. scenáristka (*Co teď a co potom?*).

Berlage [berláche] Hendrik Petrus, 21.2.1856–12.8.1934, niz. architekt; jeden z evr. odpůrců slohového eklekticismu 19. století. Propagoval užívání přirozených materiálů, odmítal dekor (burza a Dům brusíků diamantů v Amsterdamu).

Berlin, č. Berlín – hl. m. SRN a stejnojmenná spolková země, na ř. Havole a Sprévě 43 m n. m.; 889,1 km², 3,45 mil. obyv. (1996). Prům. eltech., stroj., chem., text. a oděvní, polygr., jemné mech. a opt., potravinářský. Dvě mez. letiště, vnitrozemský přístav spojený průplavem se Sev. a Baltským mořem. Žel. rychlodráha, metro. Centrum vědy, kultury a školství; univ. (tech. 1799, Humboldtova 1809). Zámek Charlottenburg, zal.

Fridrichem I. a vybudovaný 1695 až 1743, je památkou svět. kult. dědictví UNESCO. Místo konání OH 1936. – Na místě st. slovanského osídlení zal. 1237 město Cölln a 1240 Berlin, 1307 spojena v jedno město. Od 1486 sídelní m. braniborských kurfiřtů, 1709 pruských králů. 1871–1945 hl. m. Německa. 1945 rozdělen do 4 okupačních sektorů. Vých. část (sov. sektor) 1949–90 hl. m. NDR, od Záp. B. (West Berlin) oddělen 1961–89 berlínskou zdí. Statut Záp. B. formálně upraven čtyřstrannou dohodou 1971, fakticky ale volně spojen se SRN 1999. Od 1991 hl. m. sjednoceného Německa; od 1994 postupně přemístování sídla vlády a parlamentu z Bonnu do Berlína.

Braniborská brána v Berlíně

Berliner Ensemble [berlíner ansámbl], divadlo v Berlíně; 1949 zal. a do 1956 vedené B. Brechtem, od 1956 jeho manželkou H. Weiglou.

berlínská konference 1884–1885, mez. konference o sporných otázkách, které vznikly při kolon. dělení Afriky; zúčastněné státy souhlasily s vytvořením tzv. Svobodného konžského státu ovládaného belg. králem Leopoldem II. Konference zakázala obchod s otroky, většinu konfliktů mezi koloniálními velmocemi se však nepodařilo zmírnit.

berlínská operace, jedna ze závěrečných operací Rudé armády za 2. světové války; cílem bylo rozdělit obklíčenou vojska něm. armády v prostoru Berlína. Skončila 2.5.1945 kapitulací nacist. vojsk.

berlínská škola ≡ německá hudba

berlínský kongres 1878, mez. konference Ruska, Rakousko-Uherska, Velké Británie, Německa, Francie, Itálie, Turecka o revizi mírové smlouvy Ruska s Tureckem po vítězné válce. Výsledkem byla nezávislost Rumunska, Srbska a Černé Hory; Rakousko-Uhersko mohlo obsadit Bosnu a Hercegovinu a novopazarský sandžak. Převahu na konferenci měla brit. politika, za podporu Turecka obdržela Kypr.

Berlioz [berljoz] Hector, 11.12. 1803–8.3.1869, fr. skladatel, dirigent a hud. publicista. Tvůrce programní symfonie (*Fantastická symfonie*, *Lelio*, *Harold v Itálii*, *Romeo a*

V. J. Bering

Julie), autor oratorii (*Faustovo prokletí*), oper (*Trójané*, *Benvenuto Cellini*, *Beatrice a Benedikt*) a sborů.

berma ⊃ lavička

Berman Karel, 14.4.1919–11.8.1995, č. operní pěvec – bas. 1953–91 člen ND, spolupracoval s dalšími č. (Opava, Plzeň) a evropskými divadly (Berlín, Lipsko); prof. AMU.

Bermejo [bermecho], ř. v Bolívii a Argentině, pravostranný přítok Paraguaye; dl. 1 047 km.

bermudský trojúhelník, obl. v záp. části Atlantského oceánu u jz. pobřeží USA mezi Bermudami, Floridou a Portorikem. Do oblasti b. t. je situován výskyt pozoruhodných jevů a poruch, z nichž některé byly věd. dokumentovány.

Bermudy, angl. Bermuda – korálové souostroví v sz. části Atlantského oceánu vých. od pobřeží USA; 53,5 km², 63 000 obyv. (1994; černoši, mulatí, běloši), správní středisko Hamilton. – Příjemné subtrop. přímořské podnebí. – Brit. kolonie s část. auton., strategická nám. a let. základna Velké Británie a USA. Základ ekon. tvoří mez. pojišť. ovnictví a cest. ruch (příjmy 475 mil. US \$, 1991). HNP 21 300 US \$/obyv. (1990). Pěst. květiny, ovoce, zelenina; rybolov. Prům. potr., text., opravny lodí. Nám. obch. loďstvo (tzv. stát levné vlajky) 3,0 mil. BRT (1992). Měn. jed. 1 bermudský dolar (BMD) = 100 centů.

Bermudy–dějiny

1515	ostrovny objeveny španělským mořeplavcem J. Bermúdezem (1495–?)
1609	první britské osídlení
1684	britská korunní kolonie
1968	vnitřní autonomie; přijata ústava; v čele guvernér jmenovaný brit. královnou

Bern, fr. Berne – hl. m. Švýcarska, na řece Aare; 125 936 obyv. (1995). Sídlo spolkových úřadů a správní středisko stejnojmenného kantonu. Prům. přesného stroj. a eltech., chem., text., polygr., farm., potravinářský. Mez. letiště jv. od B. Sídlo Svět. poštovní unie. Univ. (1528, statut 1834). Hist. část m. (katedrála sv. Vincence s věží M-ünster, radnice, Hodinová věž, Medvědí pohřebiště, mosty) je památkou svět. kult. dědictví UNESCO. – Zal. 1191, ve 13. st. říšské m., od 1353 člen švýc. spříseženectva. 1798 obsazen Francouzi. Po definitivní porážce kat. kantonů 1848 uznán oficiálně hl. spolkovým městem. ⊃ helvetská republika

Bernadotte Jean-Baptiste de ⊃ Karel XIV. Johan

Bernard [bernár] Claude, 12.7.1813–10.2.1878, fr. lékař, fyziolog a filozof. Zakl. experimentální medicíny; objasnil řadu otázek fyziologie trávení, regulace krevního tlaku a významu regulačních mechanismů.

Bernard [bernár] Émile, 28.4.1868–16.4.1941, fr. malíř; představitel cloisonismu. Maloval figurální kompozice, ženské akty, krajiny a zátiší.

Bernard z Clairvaux [bernár z klérvó], sv. Bernard – asi 1090–1153, fr. teolog. Spoluzakladatel řádu cisterciáků, organizátor II. křížové výpravy (1146). V díle *De consideratione* (O způsobu uvažování) prosazoval legitimitu mystického prožívání tajemství kř. víry. Kanonizován 1173.

Bernhard Thomas, 9.2.1931–12.2.1989, rak. spisovatel. Autor autobiograf. pentologie o povál. Rakousku, dramát (*Před penzí*, *Náměstí Hrdinů*) a románů (*Holzfällen* – Rubání dřeva, *Auslöschung* – Vyhazení, *Kalkwerk* – Vápenka).

Bernhardtová [bernártová] Sarah, 22.10.1844–26.3.1923, fr. herečka. 1862–80 (spřerušením) členka Comédie Française; od 1899 s vlastním Théâtre Sarah Bernhardt hostovala v evr. i am. divadlech.

Bernheim [berhajm] Ernst, 10.2.1850–3.3.1942, něm. historik. Zabýval se středověkými dějinami a metodickými otázkami hist. poznání (*Lehrbuch der historischen Methode* – Učebnice hist. metody).

berní rula, první soupis nemovitostí pro daňové účely v Čechách; vyhotovený 1653–56. Evidoval poddanské usedlosti a měšťanské domy v zemi, registroval údaje o svobodnících (svobodných sedlácích) a Židech; vytvořil tak podklad pro daňové zatížení po skončení třicetileté války a mapoval její ekonomické důsledky. ⊃ tereziánský katastr

berní úřad, stát. orgán, jehož úkolem je vybírání daní a kontrola daňových příznání od firem, společností, organizací a obyvatelstva. – V ČR fin. úřad.

Bernina [bernýna], zaledněný h. masiv v Alpách na švýc.-it. hranicích; Piz Bernina, 4 049 m.

G. L. Bernini, *Vidění svatě Terezie*

Bernini [bernýny] Gian Lorenzo, 7.12.1598–28.11.1680, it. sochař a architekt vrcholného baroka. V architektuře usiloval o monumentální vyváženost (kolonádové náměstí před chrámem sv. Petra ve Vatikánu), v sochařství o dynamiku a dramatictost výrazu.

Bernolák Anton, 3.10.1762–15.1.1813, sl. jazykovědec; kodifikátor prvního slovenského spisovného jazyka (berňolákovština).

Bernoulli [bernuli] Daniel, 29.1.1700–17.3.1782, švýc. matematik, fyzik a lékař; syn *Johanna I.* Bernoulliho. Zabýval se hydrodynamikou, kinetickou teorií plynů, teorií kmitání, teorií pravděpodobnosti, diferenciálními rovnicemi.

Bernoulli [bernuli] Jakob, 27.12.1654–16.8.1705, švýc. matematik, fyzik a astronom. Spolu s bratrem *Johannem I. B.* rozvíjel infinitezi-

Jacob Bernoulli

mální počet. Zakl. počtu pravděpodobnosti, teorie chyb, variačního počtu; objevil zákon velkých čísel.

Bernoulli [bernuli] Johann I., 6.8.1667–1.1.1748, švýc. matematik a lékař. Spolu s bratrem *Jakobem B.* se věnoval diferenciálnímu a integrálnímu počtu, teorii diferenciálních rovnic, přispěl ke vzniku variačního počtu a k aplikacím mat. v mechanice.

Johann I. Bernoulli

Bernoulliho rovnice [bernuliho], podle D. Bernoulliho), mat. vztah, vyjadřující zákon zachování mech. energie v proudící ideální kapalině: Při jinak stejných podmínkách tlak v kapalině klesá s rychlostí jejího proudění.

Bernstein [bérnstajn] Leonard, 25.8.1918–14.10.1990, am. skladatel, klavírista a orch. i operní dirigent. Autor muzikálu *West Side Story*.

L. Bernstein

Beroun, m. ve stř. Čechách jz. od Prahy na Berounce a Litavce, v Hořovické pahorkatině; 17 800 obyv. (1994). Prům. stroj., text., potr. (pivovar). Žel. uzel. Jz. Králův Dvůr s železárny a cementárnou. V okolí rekreační oblast, vých. CHKO Č. kras (Koněpruské jeskyně). – První zmínky 1179, 1260 doložena trhová osada, od 1295 hrazené král. město.

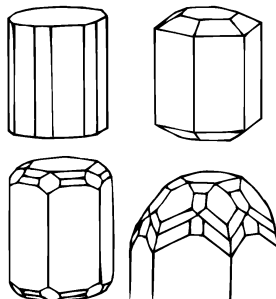
Berounka, ř. v Čechách, levostranný přítok Vltavy v Praze-Zbraslavi; dl. 136 km, povodí 8 861 km², průměrný průtok v ústí 36 m³.s⁻¹. Vzniká soutokem Mže a Radbuzy v Plzni, za pramenný tok se považuje Mže. Protéká CHKO Křivoklátsko a CHKO Český kras.

Bertolucci [bertolúči] Bernardo, *16.3.1941, it. filmový režisér. Tvůrce psychol. a spol.-kritických snímků (*Strategie pavouka*, *Konformista*, *Poslední tango v Paříži*, *Poslední císař*).

beruška, rod koryšů z řádu stejnoonožců; žijí na dně stojatých vod.

beryl, hexagonální minerál, hliníkotkřemičitan berylnatý Be₃Al₂Si₆O₁₈; tvrdost 7,5, štěpnost nedokonalá; sloupovitý, zrnitý, stébelnatý. Vyskytuje se v pegmatitech. Drahokamové odrůdy: akvamarín (modrý), heliódor (zelenavě žlutý až žlutý),morganit (růžový), smaragd (zelený), vorobjevit (růžový, v jádrech žlutý).

beryllium, Be – chem. prvek skupiny II A, šedý kov; at. č. 4, rel. at. hm. 9,012 18, t. t. 1 283 °C, t. v. 2 970 °C; ruda: beryl Be₃Al₂Si₆O₁₈, fenakit Be₂SiO₄. Rozpustné sloučeniny b. jsou jedovaté.

Typy krystalů berylu

Berzelius [bersélius] Jöns Jacob, 29.8.1779–7.8.1848, švéd. chemik; průkopník analytické chemie, zástánce vitalismu. Rozdělil chemii na org. a anorg., vytvořil elchem. teorii vazby, stanovil rel. at. hm. řady prvků. 1813–14 zavedl systém chem. symbolů používaných i v současnosti.

Besarábie, historické území mezi Dněstrem, Prutem a Černým mořem. Od 14. st. součást moldavského knížectví, od poč.16. st. pod kontrolou osmanské říše, 1812 předáno pod nátlakem Rusku, 1919–40 součást Rumunska, 1940 anektováno SSSR, 1941–44 okupováno rum. armádou, 1944–91 většina Besarábie součást Moldavské SSR (zbytek přičleněn k Ukrajině), od 1991 samostatné rep. Moldova.

beseda, spol. řadový tanec čtyřrylkového typu sestavený z nár. tanců. Č. b. sestavena K. Linkem (1832 až 1911) z podnětu J. Nerudy, hudbu složil F. Heller (1824–1912). Mor. b. sestavil R. Kaska (1859–1917).

Beskydy, název h. pásem v Záp. Karpatech. CHKO B. (1 160 km², od 1973) zaujímá Moravskoslezské B., Vsetínské vrchy a Javorníky. Druhotné smrkové lesy poškozeny imisemi; zbytky pův. smíšených pralesů (Mionší). ⊃ Nízké Beskydy

Bešleag [bešleag] Vladimir, *25.7.1931, moldavský spisovatel. Autor lyrizovaných moralistických románů z venkova (*Acasă* – Doma, *Spálená křídla*) a hist. románu *Singe pe zăpadă* (Krev na sněhu).

Bessel Friedrich Wilhelm, 22.7.1784–17.3.1846, něm. astronom, fyzik a matematik. Věnoval se teorii astr. pozorování a astr. výpočtů, význ. ovlivnil rozvoj numerických metod (Besselovy funkce). 1838 jako první změřil roční paralaxu hvězdy 61 Cygni a tím určil její vzdálenost. 1841 určil poloosu zemského referenčního elipsoidu (Besselův elipsoid).

Besselův rok, Annus fictus – rok začínající a končící v okamžiku, kdy stř. Slunce dosáhne v rektascenzi 280° (kolem 1. ledna).

Bessemův konvertorový pochod [besimerův, podle angl. technika H. Bessemera, 1813–1898], ocelářský pochod v kyselé vyzdéném Bessemerově konvertoru, při němž se surové železo zkujňuje účinkem kyslíku ze vzduchu, dmýchaného do lázně otvory ve dně konvertoru; teplo k ohřívání lázně se získává hl. spalováním křemíku v surovém železe. ⊃ kyslíkový konvertorový pochod; Thomasův konvertorový pochod

bestseller, bestseller – čtenářsky i obchodně úspěšná kniha.

beta, □ *jaz.* v abecedě klas. řečtiny znak (Β, β) pro hlásku *b*.

beta verze, □ *výp. tech.* vývojová verze programu, která ještě není uvolněna pro běžné komerční využití, ale již je poskytnuta vybranému okruhu uživatelů, kteří spolupracují na testování programu. ⊃ alfa verze

beta záření, β-záření, záření β – emise elektronů, pozitronů nebo zachycení obalového elektronu jádrem při radioakt. přeměně některých radionuklidů, prováděné emisí neutronu; protonové číslo radionuklidu o jednotku stoupne (emise elektronů) nebo o jednotku klesne (zbylé dva případy). Je stokrát pronikavější než alfa záření, má menší ionizační účinky; rychlost proudu elektronů může dosáhnout až 99 % rychlosti světla.

betamezozaprie ⊃ saprobiologie

betatron, kruhový urychlovač elektronů (na energii max. 3.10⁸ eV) sloužící jako zdroj brzdného záření. Využití v léc., defektoskopii.

betel, pepřovník betelový – liána s drobnými květy a velkými listy z čeledi pepřovníkovitých rostoucích v tropech Asie a Ameriky. Listy se po úpravě žvýkají.

Betheův-Weizsäckerův cyklus > uhlíkový cyklus

Bethlen Gábor, 1580–15.11.1629, od 1613 sedmihradský kníže. 1618 zahájil odboj proti Habsburkům (spolupráce s ě. stavy i osmanskou říší). 1620 se nechal zvolit uh. králem. 1626 uzavřel kompromisní mír s Ferdinandem II. Habsburským, na jehož zákl. si zachoval moc ve vých. Uhrách.

betlém, výtv. zobrazení narození Ježíše Nazaretského ve m. Betlémě, rozšířené v kat. světě. Poč. tradice ve 4. st., více ve 13. st. v Itálii, kde v 17. st. došlo k jejímu zlidovění. V ě. zemích se zvyk stavění b. ujal koncem 18. století.

Betlém, arab. Bayt Lahm – m. v Jordánsku (od 1967 okupováno Izraelem) 7 km již. od Jeruzaléma; 25 000 obyv. (1986). Rodiště krále Davida a podle evangelií Ježíše Nazaretského.

Betlémská kaple, got. stavba sálového typu na Starém Městě pražském; při založení 1391 určena, podle odkazu Miliče z Kroměříže, ke kázání Božího slova. Kázali zde univerzitní mistři, 1402–12 J. Hus. 1536 až 1548 přestavěna na stejnolodí o šesti lodích. 1609–21 sloužila jednotě bratrské. 1786 pobořena, 1950–54 rekonstruována.

beton, stavivo vyrobené obv. v michačkách z kameniva, cementu a vody, popř. i z přísad, upravujících jeho vlastnosti. Čerstvý b. vzniká po zhutnění betonové směsi uložené do bednění, do vrstvy podlahy nebo vozovky. Ke zhutnění se užívá vibrátorů. Nárůst pevnosti b. nepříznivě ovlivňuje nízká teplota (mráz). Podle konstrukčního využití se rozecňuje prostý b., který je schopen přejímat tlakové napětí, ale při malých hodnotách namáhání tahem se porušuje, železobeton a předpjatý beton. > autokláv; těžký beton

betonářská ocel, výrobky oceláren, z nichž se připravuje výztuž železobetonových konstrukcí; válcované pruty hladké i žebírkované, s kruhovým průřezem o průměru 5,5–32 mm, svařované mřížoviny a sítě.

betonová konstrukce, nosný systém z prostého, železového nebo předpjatého betonu. B. k. z prostého betonu jsou masivní (zdi, pilíře, klenby a plošné základy). Železobetonové konstrukce vytvářejí nosné systémy většiny staveb a b. k. předpjaté umožňují další snížení jejich hmotnosti a zvýšení trvanlivosti. > monolitická betonová konstrukce; předpjatý beton; rámová konstrukce

betonová vozovka, st. ozn. vozovky z cementobetonovým krytem.

betonování, proces vytváření betonu z betonové směsi; doprava směsi do bednění, její zhutnění a ošetření čerstvého betonu.

Betta > bojovnice

Betulaceae > břízovitě

Beveridge [beveridž] William Henry, 5.3.1879–16.3. 1963, brit. ekonom. Zabýval se zejm. otázkami nezaměstnanosti. 1942 navrhl plán na všeob. soc. pojištění, který se po 2. svět. válce stal základem pro soc. reformy v západoevr. státech.

Beysehir [bejšehir], j. v Turecku ve střední Anatólii; 1 116 m n. m., 651 km², max. hloubka 9 m. Tektonického původu.

bez a) rod keřů nebo nízkých stromů z čeledi zimolezovitých. Květy b. černého obsahují silici, flavonoidy, sliz, ve formě nálevu se užívají jako diaforetikum a diuretikum. Plody (lid. bezinky) obsahují flavonoidy, anthokyany, org. kyseliny, vitamíny a ve formě nálevu nebo odvaru se užívají jako laxativum, diaforetikum a diuretikum; b) nesprávné ozn. pro šefík.

Bezděž, dvojitý vrchol (Velký a Malý B.) sopečného původu v Ralské pahorkatině u Doks. Na Velkém B. (604 m) vybudován 1264–78 raně got. hrad (opevněn 1628–32, po 1844 přestavován). 1279 zde byla vězněna královna Kunhuta se synem Václavem II.

Bezdiček Josef, 30.9.1900–6.7.1962, ě. div. a rozhl. herec a režisér; prof. DAMU. Tvůrce ě. rozhlasové režie.

bezdomovec, > *právo* apolita, apatrida – a) fyzická osoba, která není občanem (stát. příslušníkem) jiného státu (podle jeho vnitrostát. práva). Je podřízen vnitrostát. moci státu pobytu a nepoživá ochrany jiného státu; b) ve státě, v němž existuje domovské právo (na území ČR do 1950), občan, který nemá v žádné obci státu domovské právo.

bezespornost, > *log.* konzistence – vlastnost teorií, systémů, zvláště axiomatických systémů, v nichž nedochází k logickému sporu. V bezesporných systémech nelze zároveň odvodit nějaké tvrzení a jeho negaci. > absurdum

bezhotovostní oběh, zárovy oběh – souhrn různých platebních operací a zúčtování mezi plátcem a příjemcem platby, při kterém se nepoužívají hotovostní peníze, ale přesun peněz je realizován změnami na bankovních účtech.

bezkrídlí, *Apterygota* – podtřída třídy hmyzu zahrnující druhy, které nikdy neměly křídla. Mezi b. patří jediný řád – šupinušky.

bezeleční, *Acrania* – podkmen strunatců. Mošti živočichové podobní malým rybám, mající mnoho znaků společných všem strunatcům. Chybí jim mj. kostra hlavy. Zástupcem je kopinатеc.

beznozí, *Apoda* – podtřída obojživelníků červovitého těla; podobají se velkým kroužkovcům. Končetiny zcela chybějí, např. červor kroužkovaný.

bezobratlí, *Evertebrata* – tradiční ozn. mnohobuněčných živočichů, kteří nemají vyvinutou páteř (obratle) nebo chordu dorsalis. Mezi b. patří všechny kmeny živočichů kromě strunatců.

bezocasé letadlo, letadlo bez vodorovných ocasních ploch. Plochy pro udržení stability a změnu výšky letu jsou umístěny pouze na křídle. > létající křídlo

bezocasí, *Salientia* – podtřída obojživelníků se zkráceným a zploštělým tělem bez krku a ocasu, s mohutnými zadními končetinami. Larvy (pulci) se nepodobají dospělcům, mají vnitřní žábry (ropucha, rosnička, skokan).

Slezské písně postupně vycházely v časopise Čas, 1903 byly vydány jako *Slezské číslo*

bezostní, *Clupeiformes* – řád kostnatých ryb považovaný za výchozí skupinu kostnatých ryb. Mají ploutve s měkkými paprsky, žijí v mořích i ve sladké vodě. Mnohé z nich jsou hosp. významné (sleď, sardinka, losos).

bezpečnostní pás, text. pás k připoutání řidiče a cestujících, prvek pasivní bezpečnosti. Při nárazu vozidla snižuje zpěždění působící na lidské tělo, zabraňuje vypadnutí z vozidla a nárazu na volant, panel nebo čelní okno.

bezpečnostní vak, angl. airbag – záchranný vzduchový vak, prvek pasivní bezpečnosti chránící řidiče a spolujezdcе při nárazu tím, že se při srážce během 0,06 s nafoukne a podpírá hlavu člověka; má jednorázové použití.

Bezruč Petr, 15.9.1867–17.2.1958, vl. jm. Vladimír Vašek, ě. básník. Ve stylizaci do postavy barda slezského lidu vyslovil sbírkou *Slezské písně* odpor proti národnostnímu a soc. útlaču.

beztíže, beztížný stav – stav tělesa při volném posuvném pohybu v gravitačním poli, kdy při gravitační síla kompenzována setrvačnou (odstředivou) silou. Nastává např. při volném pádu nebo při pohybu na oběžné dráze. Ideální stav narušuje mikrogravitace.

beztrestnost > indemnita

bezvědomí, porucha vědomí, kdy postižená osoba přestane být v kontaktu s okolím a na zevní podněty reaguje málo nebo vůbec ne. Hloubka poruchy vědomí má velký klinický význam a rozděluje se do několika vzáj. se prolínajících skupin: kóma, sopor, somnolence, mdloba, stupor.

běžci, *Palaeognathae* – nadřád ptáků zahrnující ptáky neschopné letu, ale dobře běžající. Mezi b. patří např. pštrosi, tinamy, kiviové.

běžníkovití, čeleď drobných pavouků, kteří nepředou sítě, ale velmi rychle běhají. > babí léto

běžný účet, forma zúčtování vzáj. pohledávek a závazků mezi dvěma obch. partnery, kteří jsou v trvalém spojení; zákl. forma vedení účtů klientů v bankách. > kontokorent

Bh > bohrium

Bhagavadgíta > Mahábhárata

Bharatovci, kmenový svaz védských Ářjů; v pol. 1. tis. ovládli území mezi ř. Sarasvastí a Jamunou, zv. Bháratavaršu (odtud Bhárat, sanskrtský název Indie).

Bhartrhari, asi 7. st., staroind. básník. Autor tří set fil. strof o lásce a umění askeze (ě. ve výboru *Sloky o lásce, moudrosti a odříkání*).

Bhópál, Bhopál – m. ve stř. Indii na plošině Máľva, 512 m n. m.; 1,06 mil. obyv. (1991). Správní středisko svazového státu Madhjadpradéš. Prům. stroj., chem., pap., potravinářský. Univerzita. – Středisko stejnojmenného knížectví zal. 1723, asi 1728 vybudována pevnost a paláce, m. od 1903, 1956 začleněn do Madhjadpradéše. 1984 největší prům. katastrofa na světě (po úniku plynu z chem. továrny zahynulo asi 2 500 lidí).

Bhútán, Bhútánské království, bhútánský Drukjul – vnitrozemský stát v již. Asii mezi Indií a Čínou ve vých. Himálaji; 46 500 km², 1,64 mil. obyv. (1995), hl. m. Thimpu. – Leží na již. svazích Vysokého Himálaje, jehož mnohé vrcholy na hranicích s Čínou přesahují 7 000 m n. m. Povrch, členěný ř. údolímí, se snižuje k J do nížiny ř. Brahmaputry. Podnebí subtrop. monzunové s obdobím dešťů od července do října, ve velehorách extrémně chladné vysokohorské. Monzunové lesy přecházejí ve vyšších polohách v h. lesy a alpské louky, nad sněžnou čarou území s trvalým sněhovým a ledovcovým pokryvem. – Přes 50 % Bhútiů, 30 % Drukpů, 14 % Nepálců. Úř. jaz. dzongká (tibetočínský). Náb. (1990): 71 % buddhistů (stát. náb. lámaismus), 25 % hinduistů. Kojenecká úmrtnost 122 ‰, stř. délka života 52 let (1995). – Zaostalý agrární stát na prahu hosp. rozvoje, ekon. plně orientovaný na Indii. HNP 420 US \$/obyv. (1995), stát. dluh 85 mil. US \$ (1993). – Obdělává se 2,8 % území; 5,7 % pastviny, 55,3 % zalesněno. Hl. plodiny: rýže, pšenice, kukuřice, proso, brambory, luskoviny, zelenina, jutowník, cukrová třtina. Chov skotu, prasat, jaků. Těžba dřeva. Surovinové zdroje využívány minimálně (vápenec, dolomit, grafit). Prům. potr., dřevozpracující, text., cementárenský. Remeslná malovýroba. Dop. silniční; dvě letiště. – Vyváží se dřevo, obiloviny, léčivé byliny, textilie. Měn. jed. 1 ngultrum (BTN) = 100 četrumů (chetrum), užívána i indická rupie. – Státní zřízení: samostatné království pod ochranou Indie, v čele král; jednokomorový parlament. – Správní členění: 18 distriktů.

Bhútán – dějiny

od 7. st.	pronikání tibetských kmenů
13. st.	šíření lámaismu
1720	nadvláda Číny
1774	protektorát angl. východoind. společnosti
1865	protektorát Velké Británie
1907	dědičná monarchie
1949	nezávislost; smlouva s Indií o zastupování zahr. zájmů
1953	ustaven parlament

60. léta	zrušeno otroctví a kastovní systém, vyhlášeno zrovnoprávnění žen, pozemková reforma
1969	konstituční monarchie
1971	samostatná zahr. politika; člen OSN
od 1972	posilování král. moci
1985	navázány první dipl. styky s neasijskými státy
1991	poč. demokratizace

Bi ⊃ bismut

Biafra, Republika Biafra – 1967–70 separatistický stát na území východní Nigérie. Jeho vzniku předcházela 1966 masakr menšinového kmene Ibo v Nigérii (10 000 obětí), nezávislost proklamována 30.5.1967. Uznána několika afr. státy, podporována Francií; nedokázala však čelit přesile nigerijské armády, která v lednu 1970 obsadila celé území; ve válce v B. padlo několik mil. lidí.

Białoszewski [bjaloševski] Miron, 30.6.1922–17.6. 1983, pol. spisovatel. Experimentoval v oblasti jazyka i formy, do poezie uvedl hovorovou polštinu. Autor bás. sbírek (č. výbor *M'ironie*), memoárové prózy *Pamětník z Varšavského povstání* a experimentálních dramát *Teatr Osobny* (Zvláštní, osobní divadlo).

Białystok [bjalystok], m. v severovýchodním Polsku na ř. Biala; 275 500 obyv. (1995). Správní středisko, hosp. a kult. centrum Podleského vojvodství. Průmysl text., stroj., kožedělný. Dopravní křižovatka. – Založen ve 14. století.

bianko [it. *bianco*, bílý, čistý], nevyplněný doklad, šek. Přeneseně plná moc nebo otevřený, neomezený účet.

biatlon, zimní dvojboj (běh na lyžích se zbraní a sport. střelba). B. jednotlivců se běží na trati 20 km, b. družstev (štafet) 4 × 7,5 km. Mez. federace moderního pětiboje a b. (UIPMB), zal. 1948. Nejvyšší soutěže: MS (od 1958), ZOH (od 1960).

Bible [fec. *biblia*, knihy], *Písmo svaté*, *Písmo* – soubor knih, o nichž křesťané věří, že obsahují pravdy Bohem zjevené, že jsou Bohem inspirovanou normou víry a života. B. má dvě části: *Starý zákon*, který kř. převzalo z judaismu, a *Nový zákon* obsahující kř. zvěst (*kérygma*).

bible chudých, lat. *biblia pauperum* – obrázková bible určená věřícím neovládajícím čtení a psaní.

Bible kralická, reformační překlad *Bible* z hebr. a řec. do č., pořízený učenici jednoty bratrské (překlad *Nového zákona* je dílem J. Blahoslava). Vyšla 1579 až 1594 v šesti svazcích (*Šestidíla*) sjaz., věcnými a teol. vysvětlivkami, 1596 a 1613 v jednom svazku v bratrské tiskárně v Kralicích na Moravě.

Bible svatoaváclavská, římskat. překlad *Bible* do č., pořízený jezuiti jako protiváha *Bible kralické*. M. V. Šteyer (1630–1692), J. Konstanc (1607–1673) a J. Barner (1643–1708) překládali z *Vulgáty* s využitím starších č. překladů vč. *Bible kralické*. První vydání ve třech svazcích 1677–1715.

Bible Václava IV., německy psaná památka středověké knižní malby (kolem 1390), tvořila jádro knihovny Václava IV.

biblia pauperum ⊃ bible chudých

bibliofilie a) sběratelství vzácných nebo krásných knih a tisků; b) vzácná nebo krásná kniha nebo tisk; c) tisk vydávaný v číslované edici.

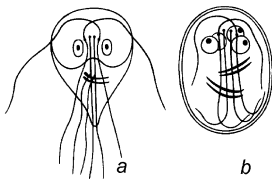
bibliografická informace, sekundární informace, která slouží k identifikaci dokumentu, jeho částí a obsahu.

bibliografie a) vědní obor soc. informatiky, který zkoumá proces přenosu, zpracování a užití bibliograf. informací ve společnosti, studuje a vypracovává metodiku, technologii a organizaci bibliograf. činnosti; b) bibliografický soupis, bibliografikum – funkčně a obsahově ucelený soubor bibliograf. záznamů, dokumentů uspořádaný podle odborných pravidel; c) bibliografická činnost – profesní informační činnost zaměřená na zjišťování, zpracování a šíření bibliograf. informací.

Bican Josef, *25.9.1913, č. fotbalista. Pův. hráč Rapidu Vídeň, 1937–56 útočník SK Slavia Praha.

bičenky, *Polymastigina* – řád prvoků, z nichž někteří cizopasí u živočichů i u člověka. V urogenitálním systému člověka žije bičenka poševní (*Trichomonas vaginalis*) způsobující trichomonózu.

bičík, *flagellum* – struktura podobná řasince. Na povrchu je kryt plazmatickou membránou. Umožňuje pohyb buňky.

Bičíkovci: a) trofozoid, b) cysta

bičíkovci, *Mastigophora* – jeden z podkmenů prvoků; pohybují se pomocí jednoho nebo více bičíků, žijí volně nebo jako paraziti, někteří jsou symbionti nebo komenzálové. Vyskytují se od kambria. Parazitem člověka je trypanozoma spavíčná a giardie (lamblie) stěvní.

Bídl František, 3.9.1895–9.5.1945, č. karikaturista a ilustrátor. Těžiště tvorby představuje polit. kresba.

Bídl Jaroslav, 17.11.1868–1.12.1937, č. historik. Zabýval se hl. byz. dějinami a osudy jednoty bratrské (*Kultura byzantská, Jednota bratrská u prvním vyhnání*).

Bídpaj [sanskr. *vidjapati*, pán vědění], domnělý staroindický autor bajek, pohádek a příběhů neznámého jména.

Biebl [bibl] Konstantin, 26.2.1898–12.11.1951, č. básník; představitel proletářské poezie (*Zlom*) a poetismu (*S lodí, jež dováží čaj a kávu, Nový Ikaros*).

biedermeier [bidmajer], měšťanský styl 2. čtvrtiny 19. st., projevující se zejm. v bytovém zařízení a odívání; měšťanská obdoba empiru. Výtv. umění se soustřeďovalo na podobiznu a vedutu, vyznačuje se věcným realismem a pečlivým provedením.

Bielik Paľo, 11.12.1910–23.4. 1983, slovenský film. herec (*Jánošík* – 1936, *Hordubalové, Varúj!*) a režisér (*Vlčie diery, Jánošík I, II* – 1962, 1963); jeden ze zakladatelů sl.

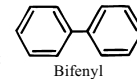
kinematografie.

Bielsko-Biala [bjelsko-bjala], m. v již. Polsku na ř. Biala; 184 100 obyv. (1992). Prům. stroj. (osobní automobily), zpracování vlny a lnu. – Dvojměstí od 1951.

bienále, um. přehlídka pořádaná vždy po dvou letech.

biény ⊃ byliny

bifenyl, fenylobenzen, $C_6H_5-C_6H_5$, bílé krystalky; t. t. 71 °C, t. v. 255 °C. Obsažen v uhelném dehtu.

bifurkace, rozdělení; □ *geogr.* rozvětvení toku řeky na plochem rozvodí a v náplavových kuzelech. Ramena řeky odtékají do různých říčních systémů nebo moří.

Big Bang ⊃ velký třesk

big beat ⊃ beat

bigamie, dvojitý manželství. Vzniká sňatkem ženatého muže, resp. vdané ženy, s jinou ženou, resp. s jiným mužem. – Podle č. práva je druhé manželství rel. neplatné a dvojitý manželství je trestný činem proti rodině.

Bignoniaceae ⊃ trubačovité

Bihár, Bihār – svazový stát v sv. Indii v povodí Gangy; 173 876 km², 86,34 mil. obyv. (1991), správní středisko Patna. Hindské obyvatelstvo. Pěst. obilnin (ryže) a cukrové třtiny. Těžba rud železa a mědi, uhlí, bauxitu. Těžký prům. (metallurgie, strojírenství).

bijekce, bijektivní zobrazení, vzájemně jednoznačné zobrazení – prosté zobrazení množiny *A* do množiny *B*, jehož oborem hodnot je celá množina *B*.

bika, rod jednoděložných bylin z čeledi sitinovitých. Trsnatá bylina b. ladní roste na stránkách a suchých loukách.

Bikelas ⊃ Vikélas Demetrius

Bikila Abebe, 7.8.1932–25.10.1973 (následky autohavárie), etiopský atlet, běžec. Dvojnásobný olympijský vítěz v maratonu (1960, 1964). 1969 ochrnu.

Bikini [bikiny], Bikini Atoll – korálový o. v Tichém oceánu v Marshallových ostrovech ve skupině Ralik; atol 6 km² (s lagunou 594 km²). – 1946 zde USA provedly první poválečný jad. pokus.

bikros, mládežnická cyklistická disciplína, kombinace cyklokrosu a motokrosu. Vznikl 1975 v USA, MS od 1983.

Bílá Lucie, *7.4.1966, vl. jm. Hana Zañáková, česká zpěvačka populární hudby (muzikál *Dracula*).

Bílá hora, plošina na záp. okraji Prahy (380 m n.m.). – 8.11.1620 místo rozhodující bitvy č. fáze třicetileté války. Stavovská vojska v ní podlehl sborům Ferdinanda II., posíleným o oddíl Maxmiliána I. Bělohorskou porážkou skončilo období č. stavovského státu a Habsburkům se otevřela cesta k prosazování absolutistického centralismu.

bílá rez ⊃ Albugo

Bíl ak Vasil, *11.8.1917, sl. politik. 1954–89 člen ÚV KSČ, 1968–88 člen předsednictva ÚV KSČ (1989 vyloučen z KSČ). Přední činitel normalizace, odpovědný za deformace v kult., ideové a zahraničněpolit. sféře.

bilance, celkový přehled nebo výsledek nějaké činnosti; □ *ekon.* vyjádření vyváženosti dvojic bilancovaných veličin, např. potřeby a zdroje, vstupy a výstupy, náklady a výnosy, příjmy a výdaje, aktiva a pasiva. ⊃ účetní rozvaha

bilanční zisk, účetní zisk – zisk daného hosp. subjektu určený jako rozdíl mezi výkony (vč. mimořádných výnosů) a celkovými náklady; zjišťuje se ve výsledovce.

bilateralita, dvoustrannost – způsob jednání a úpravy zejm. mezistát. vztahů mezi dvěma státy formou dvoustranných smluv nebo dohod. ⊃ multilateralita

Bilbao, m. v sev. Španělsku při ústí ř. Nervión do Biskajského zálivu; 370 997 obyv. (1995). Správní středisko provincie Vizcaya. Rozsáhlý průmysl. Nám. přístav; mez. letiště. Dvě univ. (1886, 1968). Kult. centrum Basků. – Zal. 1300.

Bílé Karpaty, sl. Biele Karpaty – h. pásmo na hranicích ČR a SR; Velká Javořina, 970 m. Pískovcové zalesněné hřbety, na sl. území též vápencová Bradla. V ČR CHKO B. K. (715 km², od 1980; od 1996 biosférická rezervace UNESCO), v SR CHKO Biele Karpaty (435 km², od 1979).

bílé krvinky, leukocyty – buněčné krevní elementy s jádry, s tvarovou a funkční rozmanitostí. Jsou schopny vl. pohybu a mají význam pro obranu organismu hl. při infekcích. ⊃ lymfocyty

Bílé moře, rus. Beloje more – uzavřené okrajové moře Sev. ledového oceánu u pobřeží evr. části Ruska; 90 000 km². Spojeno Bělomořsko-baltským průplavem s Baltickým mořem. Hl. přístavy Archangelsk, Kandalakša.

bílek, □ *zool.* sekundární vaječný obal u plazů a ptáků tvořený směsí bílkovin typu albuminů; slouží výživě zárodku.

Bílek František, 6.11.1872–13.10.1941, č. sochař a grafik; představitel secese a symbolismu. Spojoval kř. a orient. náboženství v mystické jednotě světa (*Výklad slova Madonna*).

Bilhana, konec 11. st., ind. básník, lit. teoretik a historik. Autor eposu *Vikramánkadéva-čarita* (Život Vikramánkadévův) a milostné poezie (*Dnes ještě*).

biliár ⊃ kulečník

biliárová hůl ⊃ tágo

Bílina, m. v sev. Čechách vých. od Mostu v Č. středohoří na Bílině pod h. Bořen; 16 652 obyv. (1994). V okolí těžba hnědého uhlí, elektrárna Ledvice. Prům. potr., text., sklářský. Lázně, minerální pramen Bílinská kyselka. – Od 10. st. knížecí hradiště, ve 13. st. vybudován hrad a m. v podhradí. 1502–1945 hrad v držení Lobkoviců. Komplex budov lázní Kyselka z 18.–19. století.

bingvismus, dvojjazyčnost – akt. užívání dvou jazyků na úrovni jaz. mateřského jednotlivcem nebo společností (bilingvní národy, např. Baskové).

bilion, číslo 10¹². V některých zemích, např. v USA, se pojem b. používá pro miliardu (číslo 10⁹).

bilirubin, žlučové barvivo; vzniká z hemoglobinu např. v játrech a slezině. Jeho nadprodukce provází žloutenku (i novorozencekou).

bílkoviny, proteiny, polypeptidy – z chem. hlediska kopolymery z monomerních jednotek L-*a*-aminokyselin propojených peptidovými vazbami. Dělí se na fibrilární (vláknité), jež jsou klíčovou složkou tělesných a orgánových struktur živočichů, např. keratin (vlasy), fibroin (hedvábí), elastin (svalovina), a globulární (kulovité), např. globuliny, albuminy, obsažené ve všech organismech, neboť jsou zákl. složkou enzymů katalyzujících metabolické děje. ⊃ enzymy; krmné proteiny

Bill Max, 22.12.1908–9.12.1994, švýc. sochař, architekt, malíř, grafik a teoretik vý-

tvarmého umění, činný i v Německu. Prosazoval syntézu umění v duchu Bauhausu. V sochařství vycházel ze zákl. geom. forem, rozvíjel problém nepřetržitého pohybu a začlenění díla do prostoru.

Bill of Rights ↪ Jefferson Thomas

Billroth [bilróť] Theodor, 26.4.1829–6.2.1894, rak. chirurg; zakl. moderní chirurgie, zejm. jicnu a břišních orgánů.

Bílý dům, angl. White House – sídlo am. prezidentů; první vládní budova postavená ve Washingtonu, dokončená 1800.

bílý trpaslík, kompaktní hvězda malých rozměrů (asi jako Země), vysoké povrchové teploty, s hmotností menší než 1,4 hmotnosti Slunce, v jejímž nitru atomy tvoří degene-rovaný (elektronový) plyn. ↪ černý trpaslík; hnědý trpaslík

bimetal, dvojkov – materiál ze dvou pevně spojených kovových pásků s různou tepelnou roztažností. Jako celek se deformuje tím více, čím větší je změna teploty a čím větší je rozdíl roztažností; použití např. pro výrobu teplotních čidel.

binární číslice ↪ bit

binární číslo, dvojkové číslo – číslo vyjádřené v dvojkové (binární) číselné soustavě.

binární funkce, Boolova funkce – předpis, jímž je danému počtu binárních proměnných přiřazena výsledná hodnota, jež je opět binární. Předpis může sestávat jen z binárních operací.

binární hodnota, hodnota veličiny, která může nabývat jen hodnot 0 a 1.

binární kód, způsob vyjádření prvků dané množiny znaků binárními čísly. Pro vyjádření všech používaných písmen a dekadických číslic i některých speciálních znaků se obv. používá množina binárních číslic sestávajících z osmi (bajt) nebo sedmi bitů. Používané (a normalizované) kódy, např. ASCII, ISO, se navzájem liší konkrétním způsobem znázornění jednotlivých znaků v sedmi či osmi bitech, které jsou pro jejich znázornění k dispozici.

binární operace ↪ Boolova algebra

binární relace, b. r. na množině *A* je každá podmnožina *R* kartézského součinu *A* × *A*. Místo (*x*, *y*) ∈ *R* se obv. píše *xRy*. Relace se nazývá reflexivní, když pro každý prvek *x* ∈ *A* platí *xRx*. Když *xRy* – *yRx*, nazývá se *R* symetrická. Antisymetrická relace splňuje *xRy*, *yRx* – *x* = *y*, tranzitivní relace splňuje *xRy*, *yRz* – *xRz*. ↪ ekvivalence; uspořádání

binokulární vidění, současně pozorování oběma očima, umožňující vnímat prostorově.

binom, dvojjčlen – polynom o dvou členech, např. *x*² + 2*y*.

binomická věta, věta o umocňování dvojjčlenu (binomu). Pro každé přirozené *n* a libovolná čísla *a*, *b* platí (*a* + *b*)^{*n*} = ∑_{*k*=0}^{*n*}

(

n
k

)

a

n
−
k

b

k

, kde

(

n
k

)

 jsou kombinační čísla (binomické koeficienty).

binomické rozložení, vztah udávající pravděpodobnost *p_k* toho, že z *n* provedených pokusů bude právě *k* zdařilých, kde *k* = 0, 1, ..., *n*. Při b. r. platí *p_k* =

(

n
k

)

p

k

(
1
−
p

)

n
−
k

, kde *p* je pravděpodobnost zdaru v každém jednotlivém pokusu.

binomální nomenklatura, mez. platné biol. názvosloví, v němž se každý druh ozn. dvěma lat. slovy.

bioakumulace, proces koncentrace látek přítomných v ekosystému v těle organismů, např. DDT v těle dravců a člověka.

bioastronomie ↪ exobiologie

biocenologie, nauka o společenstvech organismů v přírodě.

biocenóza, cenóza – ekologicky vyvážené společenstvo rostlin (fytocenóza), živočichů (zoocenóza) a mikroorganismů (mikrobiocenóza) obývající určitý prostor.

biocentrum, krajinný celek umožňující svoji rozlohou a stavem ekol. podmínek dlouhodobou existenci druhů nebo společenstev přirozeného druhového i genového bohatství krajiny. S rostoucími zásahy člověka do krajiny ubývá lokalit s naprosto pův. přirozenou skladbou společenstev. Izolovaná biocentra propojuje biokoridor.

biocyklus, soubor organismů a jejich vnějšího neživého světa na úrovni tří zákl. typů životního prostředí – mořské vody, sladké vody a vzduchu. Tyto tři b. vytvářejí biosféru.

bioenergetika [-ty-], oblast biologie studující procesy získávání, přenosu, skladování a využívání energie v živých soustavách.

biofarmacie, odvětví farmacie zkoumající vztahy mezi složením léčivého přípravku a jeho působením na organismus.

biofiltr, biologický filtr – zařízení k biol. čištění odpadních vod využívající životní procesy, které probíhají v organismech, k odstranění nebo zneškodnění nečistot.

biogenetický zákon [-ty-], zákon formulovaný něm. biologem E. Haeckelem (1834--1919), podle kterého je individuální vývoj jedince zkráceným a více či méně pozměněným opakováním hl. etap evoluce skupiny, k níž jedinec patří.

biogeneze a) tvorba org. látek živými organismy; b) vznik a vývoj živých organismů. ↪ abiogeneze

biogenní prvky, chem. prvky obsažené v živých soustavách. Obv. se dělí na makrobiogenní (vyskytují se ve velkém množství), oligobiogenní (vyskytují se v menším množství) a mikrobiogenní (zastoupeny nepatrně).

biogeocenóza ↪ ekosystém

biogeografie, věda studující rozšíření rostlin (fytogeografie) a živočichů (zoogeografie) na Zemi.

biogeochemické cykly ↪ koloběh látek

biohelminti ↪ helminti

bioherma, kupovitý útvar v moři, tvořený na místě rostoucími organismy; např. korálový útes.

biochemická spotřeba kyslíku, BSK – množství kyslíku spotřebovaného mikroorganismy při rozkladu organických látek za aerobních podmínek. Vyjadřuje se v mg/l. Obv. se stanovuje BSK₅, tj. b. s. k. za 5 dní (při teplotě 20 °C, bez přístupu světla). Jedno z kritérií určování třídy čistoty odpadních vod.

biochemie, interdisciplinární vědní obor, který z chem. hlediska zkoumá hmotnou podstatu zákl. biol. procesů, které podmiňují a provázejí život ve všech jeho formách.

bioidikátor [-dy-], obv. organismus, který svým vý skytem na určitém stanovišti dokládá (indikuje) specifickou vlastnost prostředí. B. je citlivý na působení některých faktorů prostředí (znečištění vzduchu, vody, obsah prvku v půdě, světlo, vlhkost).

biokoridor, krajinný segment, který vzáj. propojuje izolovaná biocentra a umožňuje mezi nimi migraci organismů; tím vzniká vzáj. se ovlivňující systém. Většina b. v otevřeně krajíně vede podél vodních toků. Organismy schopné akt. či pasivního pohybu nejsou na existenci b. závislé. Lidskou činností vznikly četné b., např. žel. tratě, silnice, trasy lodní a let. dopravy.

biokybernetika [-ty-], hraniční věda mezi biol. a kybernetikou. Zabývá se procesy řízení, uložení, zpracování a využívání informace v živých soustavách.

biologická membrána ↪ biomembrána

biologické zemědělství, přírodní zeměd. vycházející z org. hnojiv (hnůj, kompost, zelené hnojení). Půda se zpracovává pouze v povrchové vrstvě, paraziti se potírají biol. bojem.

biologický boj, boj proti škůdcům jejich přirozenými nepřáteli (dravci, cizopasníky, nákazami), příp. i pozměněnými jedinci téhož druhu.

biologický filtr ↪ biofiltr

biologický výnos, množství vyprodukované biomasy rostlinou (plodinou) z jednotky plochy. ↪ hospodářský výnos

biologie, věda zabývající se studiem živých soustav. První biol. poznatky se vyvíjely v závislosti na praktických potřebách lidí v souvislosti s chovem živočichů a pěst. rostlin. Pozdější, ucelenější koncepce vznikaly již ve starověku v souvislosti s lékařstvím. V novověku se zájem zaměřoval zejm. na další poznávání živočichů, rostlin a anat. člověka. Po objevu mikroskopu a formulaci buněčné teorie se do popředí dostalo poznání evoluce a zejm. od poč. 20. st. se výzkum zaměřoval nejen na organismy, ale i na buňky a později na společenstva a ekosystémy. Vznikly zákl. disciplíny b., které se dále diferencují a specializují, více se prosazují i tendence k syntetickému přístupu.

biologismus, ↪ *sociol.* směr mechanicky aplikující biol. pojmy a zákonitosti při analýze soc. jevů. Na b. jsou založeny soc. darwinismus, malthuziánsství, bioorganická, antroporasová a eugenická škola.

bioluminiscence [-ny-],světélkování – schopnost některých organismů vydávat viditelné záření, vznikající při chemiluminiscenci (někteří zástupci mořských prvků, ryb a hmyzu).

biom, společenstva organismů rozsáhlých geogr. obl. se svým prostředím a makroklima-tem (tundry, pouště, stepi). Životní prostor b. se nazývá bioregion.

biomasa, celková hmotnost všech organismů přítomných v určitém okamžiku v biocenóze. Vztahuje se na jednotku plochy nebo objemu.

biomechanika [-ny-], ↪ *biol.* nauka o struktuře a mechanismech chování živých organismů. Umožňuje aplikaci modelových zákonů mech. na různé stránky hybnosti člověka; ↪ *div.* herecká metoda V. E. Mejercholda, zal. na reflexivních reakcích herce vůči partnerovi a vnějšímu okolí.

biomembrána, biologická membrána – plošný útvar složený z lipidů a bílkovin. Ohraničuje buňku od okolí a vytváří ohraničené prostory v buňce, zvané kompartmenty. ↪ kompartmentace buňky; plazmatická membrána

bionika [-ny-], hraniční obor mezi biologií a technikou zabývající se využitím poznatků o stavbě a funkcích živých soustav k řešení tech. problémů.

bionomie, věda o způsobu života živočichů zahrnující ekologii a etologii druhu nebo jedince.

bioplyn, kalový plyn – plynné zplodiny, zejm. methan a oxid uhličitý, vznikající při vyhívání kalu. Používá se k vytápění, k vyhívání vody, k pohonu výbušných motorů.

biopsie, mikroskopické vyšetřování tkáňového vzorku nebo části orgánů vyňatých z živého organismu za účelem potvrzení nebo stanovení diagnózy či sledování průběhu nemoci.

bioregion ↪ biom

biorytmy, biologické rytmy – pravidelné střídání, opakování či kolísání životních dějů (spánek, bdění, sexuální aktivita). Jsou geneticky podmíněné a závislé na vnějších vlivech, resp. jimi ovlivňované. ↪ cirkadiánní rytmy

BIOS, angl. Basic Input Output System – u osobních počítačů standardu IBM PC programy zajišťující ovládání systémových zdrojů (paměti, vstupné/výstupních zařízení) na nejnižší úrovni.

biosféra, část zemského povrchu osídlená živými organismy, resp. hierarchicky nejvyšší svět. ekosystém se všemi organismy Země. ↪ biocyklus

biosférická rezervace, velkoplošné chráněné území přírody, z globálního pohledu mimořádné význ., zejm. z hlediska zachování pův. genofundu. Obv. s určitým nár. statutem územní ochrany; vyhlášená v rámci celosvět. budovaného mez. programu UNESCO *Člověk a biosféra*. Cílem b. r. je zachování typických nebo unikátních ekosys-témů určité biogeogr. provincie Země.

biostroma, plochý útvar vznikající růstem organismů v moři; na rozdíl od biohermy nepřevyšuje okolní dno. B. jsou vrstevnaté.

biosyntéza, ↪ *molekulová biol.* soubor syntetických dějů probíhajících v buňce za účasti enzymů; spotřebovává energii.

biota, zkratkový termín pro živé organismy nebo přeneseně soubor taxonů určitého místa nebo území, např. soubor všech rostlin a živočichů v biomu.

biotechnologie, soubor výr. a servisních procesů zal. na využívání přirozených biol. dějů (výr. kvasných produktů, léků, krmiv).

biotické faktory [-ty-], ekol. faktory dané působením okolních organismů věl. člověka (faktory potravní, vlivy jedinců téhož druhu, vlivy jedinců jiného druhu). ↪ abiotické faktory

biotit [-ty-], černý nebo temně zelený minerál ze skupiny slíd, složitý křemičitan hořečnatohlinitý a draselný K(Mg,Fe)₃(Al,Fe)Si₃O₁₀(OH,F)₂; tvrdost 2,5–3, zákl. minerál vyvřelých hornin.

biotop, stanoviště – soubor abiotických a biotických podmínek vytvářející prostředí biocenózy.

biotronika [-ny-], interdisciplinární obor vycházející z názoru, že biol. procesy v organismu lze detektovat a ovlivňovat koncentrovaným působením jiného organismu. Jde obv. o komunikaci s hypotetickým polem tzv. aury formami věd. nepotvrzené interakce. ↪ psychotronika

bipedie [-dy-], pohyb po zadních končetinách, typický pro člověka.

bipolita, fyzická osoba, která je občanem (státním příslušníkem) více států. B. se nemůže odvolávat na jiné své státní občanství vůči státu, jehož je rovněž občanem.

Birara, dříve Nová Británie, angl. New Britain – sopečný o. v Tichém oceánu, největší o. v Bismarckově souostroví; 36 650 km², 263 500 obyv. (1989), správní středisko Rabaul.

Birátnagar, Birátnagar – m. v jv. Nepálu v nížinné obl.; 129 388 obyv. (1991). Prům. středisko: zpracování juty, výr. cukru, zápalek.

Birkenau ▷ Brzezinka

Birkhoff Garrett, *10.1.1911, am. matematik. Hl. práce z algebry, teorie struktur, teorie množin, mat. logiky, dynamických systémů hydrodynamiky.

Birmingham [bérmíngem], m. ve Velké Británii ve stř. Anglii, středisko metropolitního hrabství West Midlands; 1,02 mil. obyv. (1995). Prům., obch. a dop. středisko. Prům. stroj. (dop. prostředky, zeměd. stroje), eltech., gumárenský, chem., sklářský. Mez. letiště, průplavy. Dvě univ. (1900, 1966). – Doložen od 1086; od 18. st. hosp. rozmach.

Birnbaum Vojtěch, 7.1.1877–30.5.1934, č. historik umění; prof. UK. Zabýval se zejm. středověkou architekturou (teor. práce *Románská renesance koncem středověku, Barokní princip v dějinách architektury*).

Birobidžan, správní středisko Židovské auton. oblasti Ruska na Dálném východě v Chabarovském kr.; 80 000 obyv. (1986). Těžba a zpracování dřeva, prům. stroj. (zeměd. technika). Univ. (1994). – Zal. 1928 jako žel. stanice Tichonkaja, od 1934 středisko Žid. auton. oblasti, m. od 1937.

bířmování, v římskokat. církvi svátost, v níž jsou křesťané obohaceni dary Ducha svatého a posíleni k šíření a hájení víry. Vl. úkonem je pronesení předepsané formule spojené s vložení rukou a mazáním posvěceným olejem. B. uděluje biskup, mimofádně i kněz; je možno jej přijmout jen jednou za život. ▷ charisma; konfirmace

bisexuální chování, sexuální aktivita střídavě s partnery obou pohlaví. ▷ heterosexuální chování; homosexuální chování

Biskajský záliv, fr. Golfe de Gascogne, šp. Golfo de Vizcaya – otevřené okrajové moře Atlantského oceánu mezi jz. pobřežím Francie a sev. pobřežím Pyrenejského poloostrova; 194 000 km².

biskup, v římskokatolické, pravoslavných a anglikánských církvích duchovní s nejvyšším stupněm svěcení, spravující církev na určitém území a s pravomocí udělovat svátost svěcení. Insignie b. jsou berla, mitra, náprsní kříž a pastýřský prsten. Pokud byla v protest. církvích zachována funkce b., spočívá především v péči o kazatele, není však spojena s řídícími pravomocemi.

Biskupce z Pelhřimova Mikuláš, † asi 1459, č. teolog. Od 1420 starší tábořských kněží s biskupskou pravomocí. Autor lat. psané *Táborské obrany a Táborské kroniky*.

biskupství ▷ diecéze

biskvit ▷ porcelán

Bismarck [bismark] Otto von, kníže, 1.4.1815–30.7.1898, něm. O. von Bismarck státník; pruský junker. 1862 předseda vlády a ministr zahraničí Pruska, prosazoval polit. sjednocení Německa pod Pruskem. Od 1867 stál u zrodu Severoněm. spolku jako spolkový kancléř. Po porážce Francie 1870–71 a vyhlášení něm. císařství 1871 první říšský kancléř. 1882 dosáhl vytvoření Trojspolku, 1887 zajišťovací smlouvy s Ruskem. Rezignoval 1890 po volebním úspěchu katolíků a socialistů, proti kterým vždy ostře vystupoval.

Bismarckovo souostroví [bismarkovo], angl. Bismarck Archipelago – sopečné o. s korálovými útesy v Tichém oceánu; 49 726 km², 288 464 obyv. (1980), správní středisko Rabaul na největším o. Birara. K B. s. patří i Admirální ostrovy. Součást Papuy-Nové Guineje.

bismut, lat. *bismuthum*, Bi – chem. prvek skupiny V A, naružovělý kov; at. č. 83, rel. at. hm. 208,980 4, t. t. 271,44 °C, t. v. 1 560 °C. Trigonální minerál, tvrdost 3, štěpný. Rudy: bismut Bi₂O₃, bismutin Bi₂S₃; využití: nízkotající slitiny (Woodův kov). Některé sloučeniny b. se užívají jako léčiva.

bismutin [-ty-], leštěnec – rombický minerál, sulfid bismutitý Bi₂S₃; šedý až bílý, kovově lesklý, tvrdost 2.

Bissau, hl. m. Guineje-Bissau, na pobřeží Atlantského oceánu; 125 000 obyv. (1988). Prům. středisko státu; zpracování zeměd. produkce a přír. surovin. Přístav, mez. letiště. – Zal. 1687.

Biškeke, do 1926 Pišpek, do 1991 Frunze – hl. m. Kyrgyzstánu, v kotlině ř. Ču, 664 m n. m.; 641 400 obyv. (1991). Prům. stroj. (montáž nákladních aut, zeměd. tech., eltech.), potr., spotřební. Univ. (1951). – Zal. 1864, m. od 1878.

bit, zn. b, angl. binary digit, binární číslice – binární hodnota, jeden řád binární číslíce; jednotka množství informace.

bitmapa ▷ rastrový obrázek

Bitov, obec na již. Moravě jz. od Mor. Budějovic; 171 obyv. (1991). – Na místě přemyslovského hradiště z 11. st. postaven kolem 1270 got. hrad, rozšiřovaný v 15. a renesancně v 16. st., v 19. st. upravený do romant. podoby.

Bitov Andrej Georgijevič, *27.5.1937, rus. prozaik. Autor psychol. povídek (*Pénélope*) a experimentálního generačního románu *Puškínův dům*.

bitová mapa ▷ rastrový obrázek

bitumen, živice – □ *petrologie* přír. směs pevných a kapalných uhlovodíků, vyskytující se v některých sedimentech; např. asfalt, ozokerit, ropa.

Bivalvia ▷ mlži

Bizon

Biwa, Biwa-Ko – největší jezero v Japonsku, na jihu Honšú; 86 m n. m., 674 km², max. hloubka 95 m. Tektonického původu.

bizam ▷ ondatra

Bizet [bize] Georges, 25.10.1838–3.6.1875, fr. skladatel. Komponoval zejm. opery (*Carmen, Lovci perel*), dále orch. svity, vokální a klavírní skladby.

bizon, největší severoam. savce z řádu sudokopytníků. Dosahuje hmotnosti až 1 300 kg.

Bjørnson [bjørnson] Bjørnstjerne, 8.12.1832–26.4.1910, nor. spisovatel. Autor *Selských povídek*, románů (*Magnhild, Na božích cestách*) a real. dramat (*Novomanželé, Bankrot, Rukavička*). Nc (1903).

Bk ▷ berkelium

black box ▷ černá schránka

Blaga Lucian, 9.5.1895–6.5.1961, rumunský básník a filozof. Tvůrce reflexivní lyriky (*Poemele luminii* – Básně světla) a lyrických div. mystérií. Ve fil. pracích příznivce malých kultur.

Blahník Vojtěch Kristián, 12.8.1888–11.6.1934, č. divadelní a literární vědec (*Smysl a podstata divadelního umění, Světové dějiny divadla*), režisér, publicista a překladatel.

blahočet, araukárie – rod štíhlých, vysokých stromů s tvrdým dřevem z řádu blahočeto-tvarých. Pěst. pro kvalitní dřevo a jedlá semena, jiné v ozdobné zakrslé formě v bytech.

blahočetotvaré, *Araucariales* – řád nahosemenných rostlin z oddělení jehličnanů. Přeslenitě větvěné stromy s plochými nebo jehlicovitými listy, dvoudomé. Zralé šištice se rozpadají.

Blahoslav Jan, 20.2.1523–24.11.1571, český teolog, kněz a biskup jednoty bratrské. Redaktor *Šamotulského kancionálu* a *Ivančického kancionálu*, překladatel *Nového zákona*, autor *Filipiky proti misomusům* (nepřátelům vzdělání), *Gramatiky české* a prvního č. spisu o hud. teorii *Musica*.

blahoslavení ▷ beatifikace

blahovičník, eukalyptus – vyšší strom s heterofylií z čeledi myrtovitých. Vysazuje se na bazinátých místech, která vysušuje. Listy obsahují silici (cineol) a třísloviny.

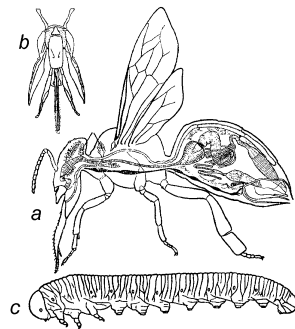
Blachut Beno, 14.6.1913–10.1.1985, č. operní pěvec – tenor. Vynikl zejm. v operách Smetanových a Janáčkových. Od 1941 člen ND.

Blake [blejk] William, 28.11.1757–12.8.1827, anglický spisovatel a grafik období romantismu. V lyrice (*Songs of Innocence* – *Zpěvy nevinnosti, Songs of Experience* – *Zpěvy zkušenosti*) zachytil dva protikladné stavy lidské duše.

Blaník ▷ Velký Blaník

blankvers, nerýmovaný pětistopý jambický verš bez rýmů a strof, deseti- nebo jedenáctislabičný; pův. verš starofr. hrdinské epiky, častý v angl. literatuře (W. Shakespeare).

blanokřídli, *Hymenoptera* – velmi početný řád hmyzu s proměnou dokonalou. Mají ústní ústrojí kousací nebo lizací, dva páry blanitých křídel s redukovanou žilnatinou, zadeček nese kladélko nebo žahadlo. Mezi b. patří např. pilatky, lumci, lumčici, včely, vosy, čmeláci.

Blanokřídli: *a* dospělce včely medonosné *b* její lizací ústrojí, *c* housenice

Blansko, m. na Moravě sev. od Brna v údolí ř. Svitavy v Drahanské vrchovině; 21 264 obyv. (1997). Prům. stroj. (vodní turbíny, měřicí přístroje), chem., stav. hmot. V okolí CHKO Mor. kras. – Osada doložena 1131, tvrz ze 14. st., v 16. a 17. st. přestavěna v zámek. Koncem 17. st. postaven první hamr a 1823 jedna z prvních válcoven železa v č. zemích.

Blanský les ▷ Klet

Blantyre-Limbe [blentajr], m. na J Malawi, 900 m n. m.; 446 800 obyv. (1994). Prům. a obch. středisko státu; zpracování dřeva a zeměd. produkce. Mez. letiště. Pobočka univ. v Lilongwe. – 1876 zal. jako skotská misijní stanice, m. od 1895.

Blasco Ibáñez [blasko ivaněš] Vicente, 29.1.1867 až 28.1.1928, šp. spisovatel. Autor čtenářsky efektivních děl *Sangre y arena* (*Krev a písek*), *Los Cuatro jinetes del apocalipsis* (*Čtyři jezdci z Apokalypsy*); náměty čerpal hl. z rodné Valencie.

blastocoel ▷ blastula

blastocysta, dutý kulový útvar, časné stadium ve vývoji savčího zárodku.

blastogeneze, v rámci embryogeneze proces, při kterém se oplodněné vajíčko rýhováním dělí na množství buněk, které pak při gastrulaci tvoří zárodečné listy, ze kterých se formují orgánové základy.

blastomera, jedna z buněk vznikající rýhováním vajíčka na poč. zárodečného vývoje.

blaston ▷ tumor

blastula, kulovitý útvar vzniklý po rýhování oplodněného vajíčka z moruly. Je tvořena vrstvou buněk jednoho typu (blastoderm) uzavírající dutinu zvanou blastocoel. Mění se v gastrulu. ▷ blastogeneze

blata ▷ rašelinisté

Blatenské jezero ▷ Balaton

Blatná, m. v již. Čechách sev. od Strakonice na ř. Lomnici; 6 809 obyv. (1997). Stroj. a potr. průmysl. V okolí rybníkářská oblast. – Doložena 1253, m. od 1601. Kolem 1400 got. hrad, rozšířený 1520–30, po 1763 upraven v bar. zámek, v pol. 19. st. regotizovaný (vodní zámek s angl. parkem).

blatnicovití, čeleď žab z podtřídy bezocasých obojživelníků. Pulci v ČR žijící krit.

Blastula

ohrožené blatnice skvrnitě mohou dorůstat délky až 15 cm.

Blatný Ivan, 21.12.1919–5.8.1990, č. básník. Melancholický meditativní lyrik (*Paní Jitřenka, Melancholické procházky, Tento večer, Hledání překonaného času*). Od 1948 žil ve Velké Británii, převážně v psychiatrické léčebně (sbírky *Stará bydliště, Pomocná škola Bixley*).

Blatný Pavel, *14.9.1931, č. skladatel, spojující džez a moderní vážnou hudbu (*Koncert pro jazzový orchestr*). Svá díla obv. sám provádí jako interpret (dirigent, klavirista).

blatouch, rod dvouděložných rostlin z čeledi pryskyřníkovitých. Vytrvalá bylina se žlutými květy, rostoucí na vlhkých místech. Jedovatý.

Blattodea ⇨ švábi

Der **Blaue Reiter** [rajter, něm., modrý jezdec], um. skupina v Mnichově; zal. 1911 s cílem zrušit soudobé omezení um. výrazu a zmocnit se obrazu novými způsoby. Položila zákl. pro vznik abstraktní malby. Patřili k ní V. Kandinskij, F. Marc, A. Kubin, A. Macke a P. Klee. Rozešla se poč. 1. svět. války.

Blaumanis [blaumanys] Rūdofs, 1.1.1863–4.9.1908, lotyšský spisovatel a dramatik. Klasik krátké povídky; č. výběry *Lotyšské povídky, Smrt na kře*.

Blažek Jiří, *5.7.1923, č. tanečník a choreograf. 1946 až 1988 člen (od 1967 choreograf) ND.

Blažek Vratislav, 31.8.1925–28.4.1973, č. dramatik (*Kde je Kuťák?, Příliš štědrý večer*), film. dramaturg a scenárista (*Hudba z Marsu, Starci na chmelu*) a autor písňových textů; po 1969 v SRN.

Bled, m. v sz. Slovinsku na břehu Bledského j., 475 m n. m.; asi 5 000 obyvatel. Cest. ruch. Termální lázně. Bledský hrad.

blednička ⇨ chloróza

bledule, rod jednoděložných rostlin z čeledi amarylkovitých. V ČR roste na jaře na vlhkých místech ohrožená b. jarní.

blechy, *Siphonaptera, Aphaniptera* – řád hmyzu s proměnou dokonalou. Malé bezkřídle tělo mají z boku zploštělé, ústní ústrojí je bodavě sací. Dospělci sají krev a mohou přenášet řadu nemocí. Vyskytují se od třetihor do současnosti; např. blecha obecná.

Blenheim [blenhajm], sídlo ve Velké Británii ve stf. Anglii v hrabství Oxfordshire. Zámek Blenheim Palace z 1705–24, postavený pro vévodu z Marlborough, je památkou svět. kult. dědictví UNESCO.

Blériot [blérjo] Louis, 1.7.1872 až 1.8.1936, francouzský letec a konstruktér; 1905 spoluzakl. první letecké dílny na světě. 25.7.1909 jako první na světě přeletěl kanál La Manche, let trval 37 minut.

blesk, el. výboj atmosférické elektřiny mezi oblaky navzájem, mezi částmi oblaku nebo mezi oblakem a zemí, způsobený elektrostatickými náboji v oblacích. Nejčastější je čárový b., šířící se shora dolů, výjimečně zezdola nahoru. Zvl. druhem je méně častý kulový blesk.

L. Blériot

Čárový blesk

bleskojistka, svodič přepětí, jehož účelem je omezit atmosférická nebo provozní přepětí tak, že se svedou do země.

bleskosvod, hromosvod – zařízení k ochraně budov a jiných objektů před bleskem, svádící bleskové výboje do země.

blesková expozimetrie, ve fot. snímání se zábleskovým zařízením určení doby expozice dobou vyzarování blesku, jehož světelný výkon je vyjádřen pro fot. materiál určité citlivosti směrným číslem, tj. násobkem vzdálenosti snímaného předmětu a clonového čísla. K měření se užívá bleskových expozimetrů.

blešivci, rod koryšů z řádu různonožců; žijí ve vodě, kde jsou potravou ryb.

blín, rod dvouděložných rostlin z čeledi lilkovitých. Až 70 cm vysoká chlupatá bylina, roste na rumišťích i na polích jako plevel. Obsahuje alkaloidy (hyoscymin) využívané k přípravě léků. Jedovatý.

Blixenová Karen, 17.4.1885–7.9.1962, dánská spisovatelka. Ve *Vzpomínkách na Afriku* vylčila svá léta na farmě v Keni. Autorka pěti sbírek místně i dobově exotických novel (*Babetina hostina, Nesmrtelný příběh*).

Blízký východ, Přední východ – geopolit. název části Asie a Afriky; zahrnuje oblast jz. Asie včetně Arab. poloostrova a Egypt. Území vyspělých starověkých civilizací, zahrnovalo hist. Levantu; později součást osmanské říše. V 19. a 20. st. cíl kolon. expanze evr. mocností. Hl. svět. oblast těžby ropy.

blizna, svrchní část semeníku, příp. pestíku u krytosemenných rostlin. Je často lepkavá a má různý tvar. Přichycují se na ni pylová zrna při opylení.

Blodek Vilém, 3.10.1834–1.5.1874, český skladatel. Ovlivněn tvorbou B. Smetany. Znáám zejm. jako autor flétnových skladeb (koncert *D dur* pro flétnu a orchestr) a opery *V studni*.

Bloch Felix, 23.10.1905–10.9.1983, am. fyzik švýc. původu. 1954–55 první generální řed. CERN. Zabýval se pásovou teorií pevných látek, magnetismem, at. a jadernou fyzikou; spoluobjevitel jad. mag. rezonance. Nc (1952) za vypracování metod přesných jad. mag. měření.

Bloch [blok] Marc, 6.7.1886–16.6.1944, fr. historik. Zabýval se soc. a hosp. dějinami středověku; spoluzakl. čas. *Annales*. Aktivní v protihitlerovském odboji, popraven nedov. Z díla: *La Société féodale* (Feud. společnost).

Blok Alexandr Alexandrovič, 28.11.1880–7.8.1921, ruský básník, dramatik a esejista. Autor symbolistní lyriky (sbírky *Sněhová maska, Hruzný svět*), epických poem (*Slavičí sad, Dvanáct*) a dramát (*Růže a křiž, Panoptikum*).

blokáda, ⇨ voj. opatření ozbrojených sil (pozemní, vzdušné, nám. nebo kombinované)

k izolaci určitého objektu narušením jeho vnějších spojů; ⇨ *mez. právo* polit. nebo dípl. izolace určitého státu nebo skupiny států; ⇨ *ekon.* soustava hosp. opatření znemožňujících styky izolovaného objektu s vnějškem, cílem je jeho oslabení, hosp. zhroutení či dosažení polit. změn. ⇨ bojkot; ⇨ *lék.* dočasné vyřazení některého úseku autonomního nervstva anestetiky.

blokdíagram [-dy-], průmět (pravoúhlý, kosoúhlý, středový) výřezu topograf. plochy na průmětnu tak, aby vznikl prostorový dojem.

blokové schéma ⇨ vývojový diagram

Bloomfield [blúmfíld] Leonard, 1.4.1887–18.4.1949, am. jazykovědec; zakl. deskriptivismu. Hl. dílo: *Language* (Jazyk).

blud, ⇨ *psychol.* porucha myšlení; mylné přesvědčení o něčem, co není realita. Příznak některých psychických poruch a onemocnění.

bludný kruh, log. chyba: a) kruh v důkazu; jako argumentu je v důkazu užito premisy, jež byla vyvozena pomocí dokazovaného tvrzení, tj. závěr se vyvozuje na základě předpokladu, jenž má být sám dokázán; b) kruh v definici; v tom, čím se definuje, se explicitně nebo implicitně používá ten pojem, který je definován. Přeneseně začarovaný kruh, bezvýchodná situace.

blues [blús, angl.] a) dvanáctitaktová písňová forma afroam. hud. folkloru. Vzniklo po pol. 19. st., vývoj postupoval od country b. přes urban b. k vyvrcholení klas. b. ve 20. letech 20. st. Jedna ze základních forem džezu; b) tanec v sudém taktu, volného tempa.

Blücher [blícher] Gebhard Leberecht, 16.12.1742 až 12.9.1819, pruský generál; účastník napoleonských válek. Přispěl k porážkám Napoleona I. u Lipska a Waterloo.

Blum [blím] Léon, 9.4.1872–30.3.1950, fr. novinář a politik. 1936–37 a 1938 předseda vlády lid. fronty, zakázal fašist. organizace, zastával polit. nevměšování do šp. obě. války.

blýskavice, blesky velmi vzdálené boufky, kdy již není slyšitelné hřmění.

bob, ⇨ *bot.* rod dvouděložných rostlin z čeledi bobovitých. B. obecný, jednoletá, až 1,5 m vysoká bylina, se pěst. jako pícnina nebo luskovina. Stará kult. rostlina, z hlediska krmné hodnoty řazena hned za sóju. Zahradní b. se využívá i jako zelenina. Bobová mouka se přidává do pšeničné nebo žitné pro zlepšení pečivosti; ⇨ *sport* závodní řiditelné dvou- nebo čtyřsedadlové saně.

bobkový list ⇨ vavřín

bobovité, *Fabaceae* – čeleď dvouděložných rostlin. Stromy i byliny se složenými i jednoduchými listy, někdy přeměněnými v úponky, s palisty. Květy jsou oboupohlavné, plodem je lusk, struk, nažka. Na kořenech mají hlízkové bakterie. Mezi b. patří řada užitkových rostlin (jetel, fazol, hrách, čočka, bob).

bobový sport, závodění na bobech na umělé upravených ledových drahách s velkým spádem a kolovými zatáčkami. Vznikl poč. 80. let 19. st. ve Švýcarsku, rozšířen zejm. v alpských zemích. Mez. federace saní a bobů (FIBT) zal. 1923. Od 1924 součást ZOJ.

bobr, rod velkých hlodavců; žije ve skupinách, staví hráze na vodě. V ČR žije krit. ohrožený b. evropský.

bobrovka, pálená taška (z lepší cihlářské hlíny) deskového tvaru s výstupkem (k zachycení za latě); užívá se jako střešní krytina.

Bobrujsk ⇨ Babrujsk

botnátní ⇨ botnáři

bobule, nepukavý dužnatý nebo šťavnatý plod z několika nebo z jednoho plodolistu, s více nebo jen jedním semenem. Oplodí nemá uvnitř sklerenchymatickou vrstvu (rybíz, borůvka, rajče, okurka).

bobuloviny, ovocné rostliny, jejichž plody jsou bobule nebo plody s podobnými vlastnostmi, např. angrešt, rybíz, borůvky, jahody, brusinky.

Boccaccio [bokačo] Giovanni, 1313–21.12.1375, it. spisovatel. Jeho vrcholné dílo, cyklus sta novel *Decamerone* (*Dekameron*), význ. přispělo k rozvoji nár. literatury a jazyka. Z další tvorby např. básnická skladba v oktávách *Ninfale Fiesolano* (*Fiesolské nymfy*).

Boccioni [bočóny] Umberto, 19.10.1882–17.8.1916, italský malíř a teoretik futurismu. V obrazech oslavujících pohyb a rychlost se dynamikou a barevnou expresí potlačující význam předmětu blížil abstraktnímu projevu.

Böcklin [beklin] Arnold, 16.10.1827–16.1.1901, švýcarský malíř; představitel symbolismu. Autor mytol. a alegorických výjevů s figurami symbolizujícími přír. síly a ideálních krajín se stafáží.

Bočan Hynek, *29.4.1938, č. film. režisér (*Nikdo se nebude smát, Soukromá vichřice, Čest a sláva, Tvář za sklem, Pasták, S čerty nejsou žerty, Bumerang*); pracuje i pro televizi.

Bočkaj (Bocskay) Štěpán, 1.1.1557–29.12.1606, uh. šlechtic, sedmihradský vévoda. 1604–06 vedl stavovské povstání proti Rudolfovi II., které skončilo vídeňskou smlouvou, jež uherským stavům garantovala dosavadní práva a náb. svobody.

bočník, šunt – odporník vyrobený z materiálu s min. teplotním součinitelem zapojený paralelně k měřicímu ústrojí ampérmetru pro zvětšení měřicího rozsahu proudu. Pro několik rozsahů se používají b. přepínatelné. ⇨ dělič proudu

bod, ⇨ *geod.* trvale vyznačený bod v terénu určený geodetickými souřadnicemi svého průmětu do referenční plochy, popř. pravoúhlými souřadnicemi rovinného obrazu průmětu a výškou b. nad ním. ⇨ měřický bod; referenční bod; ⇨ *polygr.* ⇨ typografický bod

bod ekvivalence, ⇨ *chem.* ⇨ titrace

bod vadnutí, obsah vody v půdě, při jehož dosažení je voda vázána tak pevně, že nemůže být rostlinami přijata a rostlina vadne.

bodalka, rod dvoukřídleho hmyzu sající krev na domácích zvířatech i člověku.

Bodamské jezero, něm. Bodensee – na hranicích SRN, Švýcarska a Rakouska; 395 m n. m., 583,5 km², max. hloubka 252 m. Ledovcového původu; protéká Rýnem.

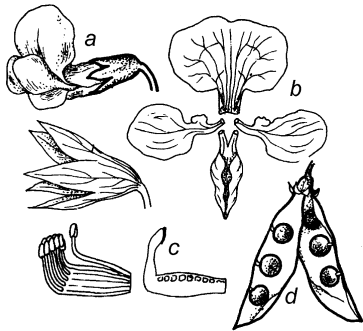
bodlák, rod dvouděložných rostlin z čeledi hvězdnicovitých. Přes 1 m vysoká bylina s ostnitou lodyhou; roste např. na pastvinách, rumišťích, u cest.

Bodoni [bodóny] Giambattista, 16.2.1740–29.11.1813, it. tiskař z Parmy a majitel tiskárny. Tvůrce kontrastní klas. antikvy a dokonalých titulních listů.

bodová porucha ⇨ porucha v krystalu

bodová tiskárna, mozaiková tiskárna – tiskárna, která sestavuje tištěný obraz z jednotlivých bodů; např. jehličková tiskárna (dot-matrix printer) pracující na úderovém principu. Její tiskací hlava je tvořena soustavou jehliček vychylovaných elektromagnetem, které při úderu na tiskací pásku vytvářejí na bílém podkladě černý bod. B. t. pracující na bezúderovém (non-impact) principu jsou např. tiskárny laserové a tryskové, ⇨ konturová tiskárna

Bodrci ⇨ Obodrité

Bobovit: hrách setý: a, b květ a jeho části, c gynoceum, d lusk

Bobrog, ř. na vých. Slovensku a v Maďarsku, pravostranný přítok Tisy; dl. 123 km, povodí 11 356 km², prům. průtok na hranicích 110 m³.s⁻¹. Vzniká soutokem Latorice a Ondavy.

Boëthius [boétyus], Anicius Manlius Torquatus Severinus B., 480–524, řím. filozof a politik. Spjoval učení Aristotela, Platóna, novoplatonismu i stoicismu s křesťanstvím. Napsal *De institutione musica* (O základech hudby).

Boghazköy [bojhaskej], Chattušaš – archeol. lokalita v Turecku, vých. od Ankary; historické hl. m. chetitské říše z konce 18. st. př. n. l. Pozůstatky 5 chrámů, hradby z kamenných bloků, král. brána. Nedaleko m. je přír. svatyně Yazilikaya se skalními reliéfy. Památka svět. kult. dědictví UNESCO.

Bogotá, Santa Fé de Bogotá – hl. m. Kolumbie v horském údolí And, 2 630 m n. m.; povodí hl. m. 5,24 mil. obyv. (1995), 1 587 km². Dodává 20 % průmyslové výroby státu. Mez. letiště El Dorado. Univ. (1572). – Zal. 1538.

Bogurodzica, nejst. anonymní polská duchovní píseň (přelom 13. a 14. století).

Boguslawski Wojciech, 9.4.1757–23.7.1829, pol. osvícenský dramatik, herec a režisér. 1783–1814 (s přestávkami) ředitel Nár. divadla ve Varšavě. 1811 založil první pol. dram. školu.

Boháč Ladislav, 14.4.1907–4.7.1978, č. herec a režisér. 1929–74 (s přerušením 1968–72, kdy působil v Div. Za branou) člen (1949–53 ředitel) ND. Autor vzpomínek *Tisíc a jeden život*.

bohatství, v ekon. smyslu vše, co má tržní hodnotu. B. se rovná čistému jmění osoby, státu ap., tj. veškerým aktivům minus veškerá pasiva. Na rozdíl od důchodu (tj. toku hodnot za určité časové období) je b. stavem hodnot k danému okamžiku.

Bohdalová Jiřina, *3.5.1931, č. herečka. Činná v divadle (1967–90 členka, nadále host Div. na Vinohradech), ve filmu (*Ucho, Dáma na kolejkách, Fany*), televizi (večerníčky, *Televizieté*) a rozhlas.

Bohdanová Blanka, *4.3.1930, č. herečka. Činná hl. v divadle (1951–57 členka div. v Pardubicích, 1957 až 1960 Městských div. pražských, 1960–66 Divadla E. F. Buriana, od 1966 ND) a výtvarně (obrazy).

bohemismus, jaz. prvek přejatý z češtiny do jiného jaz. nebo v něm podle češtiny utvořený.

bohemistika [-ty-], obor zabývající se jazykem, historií a kulturou č. národa. Formovala se od 14. st., zakladateli věd. b. byli J. Dobrovský a J. Jungmann.

Böhm-Bawerk [bém báverk] Eugen, 12.2.1851 až 27.8.1914, rak. ekonom; 1895–1904 několikrát min. financí v Rakousko-Uhersku, od 1911 prezident rak. AV. Nejvýzn. představitel rak. národohosp. školy. Základem jeho ekon. učení je teorie mezního užitku.

Böhme [béme] Jakob, 1575–17.11.1624, německý filozof; panteista a mystik. Proplétal naturfilozofii s mystikou, dialektické ideje s reprodukcí biblických, kabalistických, astrologických a podobných textů.

bohosloví > teologie

bohoslužba, kultovní veřejné nebo soukromě vykonávané úkony nebo obřady (např. mše). > kult

Bohr [bór] Aage, *19.6.1922, dán. fyzik; syn *Nielse* Bohra. Zabývá se kvantovou a jad. fyzikou a supravodivostí. Ne (1975) za rozvoj teor. fyziky, zejm. za zobecněný model at. jádra.

Bohr [bór] Niels, 7.10.1885–18.11.1962, dán. fyzik. Zabýval se at. a jadernou fyzikou a kvantovou mechanikou. Autor první kvantové teorie atomu, vůdčí osobnost kodaňské školy. 1918 fil. dospěl k principu korespondence, 1927 zformuloval princip komplementarity. Ne (1922) za výzkum struktury atomů a jejich záření.

bohrium [bór-], Bh – umělý chem. prvek, transuran s at. č. 107.

Bohrův princip komplementarity [bórův, podle N. Bohra], princip, podle něhož jevy v mikrovětě nelze popsat pomocí kanonických proměnných s takovou úplností jako v klas. fyzice. Důsledek relací neurčitosti.

Bohumín, m. v ČR ve Slezsku sev. od Ostravy, v Ostravské pánvi na Odře u pol. hranic; 24 100 obyv. (1994). Prům. hut. (železářny a drátovny), chem., stav. hmot, text., potr. (mrazírný ryb). Žel. uzel; žel. a silniční hraniční přechod do Polska. – Vznikl 1973 sloučením Nového B. a Starého B. (zmiňen 1256 jako osada u brodu přes Odru, od 14. st. město. 1938–39 připojen k Polsku, 1939–45 k Něm. říši).

Bocheňski [bocheňski] Josef Maria, *30.8.1902, švýc. filozof pol. původu; novotomista, dominikán. Autor prací z hist. a metodologie filozofie, formální logiky a teologie. Ostrý kritik totalitárních ideologií.

Bôcher [becher] Maxime, 28.8.1867–12.9.1918, am. matematik. Hl. práce z mat. analýzy (teorie řad, diferenciální rovnice). Každých 5 let Am. mat. společnost uděluje za práce v analýze cenu M. Böchera.

Boisguillebert [boagijbér] Pierre le Pesant Sieur de, 17.2.1646–10.10.1714, fr. ekonom. Předchůdce fyziokratů, zakl. fr. klasické polit. ekonomie, spoluzakl. pracovní teorie hodnoty.

boj amerických osad za nezávislost, válka za nezávislost – 1775–83 boj třinácti amerických kolonií proti Velké Británii, v jehož průběhu vznikly USA.

Boj amerických osad za nezávislost

1763 utužování britské správy, zákaz kolonizace území za Apalačským pohořím
1765–70 tvrdá britská daňová politika vůči koloniím (zák. o kolkovném, Townshendovy zák.), rozmisťování brit. vojsk; bojkot brit. zboží, zal.

organizace Synové svobody

1773	bostonské pití čaje
1774	1. kontinentální kongres
1775	poč. války kolonií proti Velké Británii; 2. kontinentální kongres; srážky u Concordu, Lexingtonu a Bunker Hill
1776	Deklarace nezávislosti Spojených států amerických
1777	vítězství am. oddílů u Saratogy; přijaty <i>Články konfederace</i> (první ústava USA)
1781	vítězství amerických vojsk u Yorktownu; <i>Články konfederace</i> vstoupily v platnost
1782	Velká Británie uznala nezávislost USA
1783	versailleský mír

boj o investitu [-ty-], spor mezi papežem a císařem o právo volby biskupů v 11.–12. st., jímž vyvrcholil jejich dlouhodobý mocenský souboj o svrchovanost, probíhající na pozadí snah o reformu církve. Kulminoval 1075–1122 za Jindřicha IV. a Jindřicha V. a papežů Řehoře VII. a Urbana II. Skončil 1122 ve prospěch nezávislé, kanonické volby biskupů. > wormský konkordát

bojaři, v 10.–18. st. příslušníci rus. vyšší šlechty.

bóje, plavátka, plovák – plovoucí zakotvená orientační značka pro řízení nebo námořní dopravu, označující hranici splavnosti plavebních drah, polohu kotvy (kotevní b.), nebezpečná místa.

bojíněk, rod jednoděložných rostlin z čeledi lipnicovitých. Tráva s mohutným kořenovým systémem až 1 m vysoká, rozšířená na pastvinách, mezích, podél cest a v lučních porostech.

bojkot [podle Ch. Boycotta, 1832–1897, angl. správce statku v Irsku, ignorovaného pro jeho bezohlednost], přehlížení, izolování, odmítání jakýchkoli styků (obch., dop., osobních); forma boje, zejm. mezi státy, sledující záměr zničit konkurenta nebo nepřítel. > blokáda

Bójové, keltský kmen známý od 4. st. př. n. l., nejstarší hist. obyvatel Čech (doloženi z konce 2. st. př. n. l.). Od jm. jejich sídel (Bojohemum) odvozen i lat. název Čech (Bohemia).

bojovnice, *Betta* – rod malých ryb z řádu ostnoploutvých, často chovaných v akváriích.

bolehlav, rod dvouděložných rostlin z čeledi miřkovitých. Bylina do 2 m vysoká; roste na rumišťích a v křovinách. Prudce jedovatý. Dřive sbírán jako léčivá rostlina.

bolén, rod velkých ryb z řádu máloostných; žije se dravě, dorůstá délky až 1 m.

bolero, šp. tanec z 18. st., ve třicetvtečním taktu; taneční píseň má kastanětové přede hry a mezhry. Jako lid. tanec b. zaniklo.

Boleslav I., asi 910–asi 972, č. kníže z dyn. Přemyslovců, syn Vratislava I. a Drahomíry, bratr knížete Václava (sv.), na jehož vraždě se podílel. Vládl od 935. Bojoval s císařem Otou I. Velikým, jehož svrchovanost 950 uznal, a 955 mu pomáhal v boji proti Maďarům.

Boleslav I. Chrabrý, 966 nebo 967–17.6.1025, od 992 pol. kníže, 1025 první pol. král; syn Měška I. a Doubravky. Dosáhl nezávislosti Polska na římskoněm. říši, 1003–04 ovládl Moravu a Čechy.

Boleslav II., po 930–7.2.999, od 972 č. kníže z dyn. Přemyslovců, syn Boleslava I. 973 podnítil zřízení pražského biskupství, jeho sestra Mlada zal. klášter benediktinek sv. Jiří na Pražském hradě. 995 dal vyvráždit rod Slavníkovců. Podstatně rozšířil území č. státu.

Boleslav III. z dyn. Přemyslovců, asi 966–asi 1037, č. kníže; syn Boleslava II., bratr Jaromíra a Oldřicha. Vládl 999–1002 a 1003. Za jeho panování se č. stát ocitl v hluboké krizi, k níž B. III. přispěl svými osobními vlastnostmi (krutost, pomstychtivost). 1003 definitivně zbaven vlády, oslepen a internován v Polsku, kde zemřel.

Boleslav III. Křivoústý, 20.8.1085–28.10.1138, od 1102 pol. kníže; válčil s římskoněm. říší a Čechami. Svou závětí rozdělil Polsko na čtyři úděly, čímž zapříčinil rozpad státu.

Boletaceae > hřibovitě

bolíd, velmi jasný meteor.

Bolívar, spolkový stát Venezuely v Guyanské vysočině; 238 100 km², 900 310 obyv. (1991), správní středisko Ciudad Bolívar. Těžba a úprava rud železa a manganu, bauxitu (El Pao, Cero Bolívar), hutě v Matanze. Hydroelektrárna Guri na ř. Caroni. Siplavné Orinoko. Trop. lesy, Indiáni.

Bolívar y Ponte Simón José Antonio, 24.7.1783–17.12.1830, představitel jihoam. boje za nezávislost 1810–26. 1812 účastník neúspěšného povstání venezuelských republikánů, 1819 osvobodil Novou Granadu, zvolen prezidentem Velké Kolumbie, 1824 porazil šp. armádu v bitvě u Ayacucho, 1825 v čele republiky Bolívie. 1826 neuspěl jeho projekt panamerické jednoty.

S. J. A. Bolívar y Ponte

Bolivie, Bolivijská republika, šp. República de Bolivia – vnitrozemský stát v Již. Americe; 1 098 581 km², 7,41 mil. obyv. (1995), hl. m. Sucre, sídlo vlády La Paz. – Záp. část území prostupují vysokohorská pásma And (Illimani, 6 402 m), uzavírající náhorní plošinu ve výšce 3 000–4 000 m n. m. Povrch klesá k V, kam zasahují výběžky Laplatské a Amazonské nížiny. Je zde pramenná oblast horních přítoků Madeiry, JV patří k povodí ř. Paraguay. Při hranicích s Peru leží j. Titicaca. Sev. B. má podnebí rovníkových monzunů, Andy a náhorní plošiny trop. vysokohorské, v záp. části suché, roviny a nížiny ve vých. části vlhké tropické. Rostlinstvo trop. deštných lesů, v suchých obl. stepí, v horách vysokohorské porosty. – Asi 42 % Indiánů, 31 % mesticů, 15 % kreolů. Úř. jaz. španělština, indiánské jaz. kečuánština a ajmarština. Náb. římkat. (94 %). Kojenecká úmrtnost 73 ‰, stf. délka života 60 let (1995). – Agrární stát s rozvinutým těžebním prům., jeden z nejhudších v Lat. Americe. HNP 800 US \$/obyv., stát. dluh 5,2 mld. US \$ (1995). – Hl. plodiny: obilniny (kukuřice), brambory, maniok, sója, banánovník, kávovník, cukrová třtina, citroníky, zelenina. Především v Andách chov ovcí, skotu, koz a lam. – Těžba rud cínu, olova, zinku, antimonu a stříbra; zlata, ropy, zemního plynu, síry. Průmysl potr., text., kožedělný, chemický. – Mez. letiště La Paz, Santa Cruz, Cochabamba. Lodní doprava po j. Titicaca. – Vyzívá se ropa a zemní plyn, koncentráty rud neželezných kovů, vzácné kovy, ilegálně kokain. Měn. jed. 1 bolíviano (BOB) = 100 centavů. – Státní zřízení: republika, v čele prezident; dvoukomorový parlament. – Správní členění: 9 departementů.

Bolivie – dějiny

od 14. st.	součást incké říše
1538	území dobyto Španěly
1544–76	součást místokrálovství Peru
1776–1810	součást místokrálovství Rio de la Plata
1825	vyhlášena nezávislá rep. (pův. Horní Peru)
1836–39	konfederace s Peru
1879–83	tichomořská válka
1914–18	neutralita v 1. svět. válce
1932–35	bolivijsko-paraguayská válka
1943	vyhlášena válka Německu, Itálii a Japonsku
1943–82	období vnitropolit. nestability; střídání voj. vlád
1945	člen OSN
1948	člen OAS
1971	voj. puč; prez. generál H. Bánzer Suárez (*1926)
1982	obnoven ústavní systém, civilní dem. režim
1994	vláda zahájila protidrogovou politiku
1997	prez. zvolen býv. diktátor H. Bánzer Suárez

bolivijsko-paraguayská válka 1932–1935 [paragvajská], konflikt o ropné území Gran Chaco mezi ř. Pilcomayo a Paraguay. Po porážce Bolívie připadla větší část Chaca Paraguai. Války se na bolivijské straně aktivně účastnila i čs. voj. mise.

Böll [bel] Heinrich, 21.12.1917–16.7.1985, něm. spisovatel. Z pozice kř. humanismu spolytvářel něm. literaturu po 1945 (romány *Und sagte kein einziges Wort* – *A neřekl jediné slovo*, *Billiard um halbzehn* – *Biliár o půl desáté*, *Ansichten eines Clowns* – *Klaunovy názory*). Autor esejů. Nc (1972).

Bologna [bologaň], m. v sev. Itálii na již. okraji Pádké nížiny, 54 m n. m.; 388 436 obyv. (1995). Správní středisko kr. Emilia-Romagna. Prům. centrum; mez. letiště. Kult. a um. památky. – Etruská Felsina, v 5. st. př. n. l. dobyta Bóji, 192 př. n. l. Římané, v 5. st. n. l. Ostrogóty, 727 Langobardy. V 11.–13. st. působíšte glosátorů, asi 1200 zal. nejstarší univ. v Evropě.

bolševici, příslušníci levicové radikální frakce ruské soc. dem. strany, zformované 1903 na sjezdu Soc. dem. děl. strany Ruska pod vedením V. I. Lenina, kde získali většinu (rus. bol'šinstvo). Orientovali se na násilné převzetí moci. Od 1912 samostatná polit. strana. Po únorové rev. 1917 postupný růst popularity, po říjnové rev. 1917 převzali v Rusku polit. moc a nastolili diktaturu. ➔ Komunistická strana Sovětského svazu; menševici

bolševník, rod dvouděložných rostlin z čeledi miříkovitých. Statná vytrvalá bylina dorůstající až 4 m výšky a průměru lodyh 10 cm. Jedovatý; šťáva vytékající z rostliny po jejím poranění má zpuchýřující účinky obdobné jako yperit.

Bol'šoj Teatr, Velké divadlo – operní a baletní divadlo v Moskvě. Soubor zahájil činnost 1776; souč. budova z 1825, přestavována 1856.

boltecvitka, ucho Jidášovo – druh stopkovýtřusých hub rostoucích od jara do zimy, zvl. na černém bezu. Šedohnědé masité plodnice mají tvar ušního boltce. Jedlá.

boltec ➔ ucho

Boltzmann [bolcman] Ludwig, 20.2.1844–5.9.1906, rakouský fyzik; zakl. kinetické teorie plynů a statist. fyziky. Teor. odvodil jeden z vyzáfovacích zákonů, souč. s J. Maxwellem zformuloval ekvipartiční teorém, objevil souvislost entropie s pravděpodobností stavů soustavy.

Boltzmannovo rozdělení [bolcmanovo], statist. rozdělení určující pro molekulu ideálního plynu v termodynamické rovnováze v daném vnějším silovém poli pravděpodobnost polohy a velikosti hybnosti.

bolus, jemná žlutá až červená hlínka, užívaná ve starověku k výrobě nádob (*terra sigillata*), v baroku k přípravě rudé podkladové vrstvy pod zlacení či malbu. Bílý b. se užíval k výř. křehové barvy, pastelů a při přípravě bílého šepsu.

Bolyai [bójai] János, 15.12.1802 až 27.1.1860, maď. matematik. Nezávisle na N. I. Lobačevském vybudoval základy neeuklidovské geometrie.

Bolzano, něm. Bozen – m. v sev. Itálii v Alpách (262 m n. m.), v kr. Trentino-Alto Adige; 98 350 obyv. (1992). Klimatické lázně. Středisko něm. hovořících Jihotyrolanů.

Bolzano Bernard, 5.10.1781 až 18.12.1848, pražský (něm. pišící) filozof, matematik a logik; katolický kněz. V tradici leibnizovského racionalismu chápal vědu jako samostatnou instituci poznání, která má vl. řád, log. i stavbu. Předjímá teorii vědy: pojem log. pravdy, rozdíl vyplývání a odvoditelnosti, formuloval východiska teorie množin.

Bombacaceae ➔ bavlníkovité

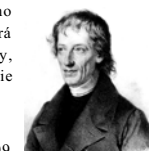
Bombaj, Bombay, Mumbai – m. v Indii, na pobřeží Arab. moře; 15,09 mil. obyv. (1995). Prům. text. (bavlnářský), stroj., chemický. Přístav.

L. Boltzmann

J. Bolyai

B. Bolzano

Letiště Santa Cruz. Univ. (1857). Film. ateliéry. Středisko Pársů. – Zal. na poč. n. l., 1534 ovládnuta Portugalci, 1661 přešla do rukou Angličanů, od 1668 majetek a od 1708 sídlo angl. východoind. společnosti. Od 1960 správní středisko státu Maháráštra. – Na ostrově Elephanta (Gharapuri) v bombajské zátoce skalní svatyně z 2. pol. 9. st. zasvěcená troji podobě boha Šivy; památka svět. kult. dědictví UNESCO.

bombakovitě ➔ bavlníkovité

Bonaire ➔ Nizozemské Antily

Bonaparte, Buonaparte – korsický rod, z něhož pocházel Napoleon. Jeho bratr *Josef* B. (1768–1844) 1806–08 neapolský a 1803–13 šp. král; bratr *Ludvik* B. (1778–1846, otec Napoleona III.) 1806–10 nizozemský král. ➔ Napoleon I.; Napoleon II.; Napoleon III.

Bonaventura, sv., 1221–15.7.1274, vl. jm. Giovanni Fidanza, it. filozof, teolog a mystik; generál františkánského řádu, kardinál. Hájl primát teologie před filozofií i vědami a možnost poznání Boha pouze mystickou kontemplací. Na jeho tezi, že forma nemůže existovat bez látky (proti Tomáši Akvinskému), navázal Duns Scotus a nominalisté. 1482 kanonizován, 1588 prohlášen učitelem církve.

bond a) dluhopis, určený k obchodování na burze; rozlišují se b. jako krátkodobé a dlouhodobé státní obligace; b) angl. ozn. pevně úročeného a obchodovatelného cenného papíru.

Bondy Egon, *20.1.1930, č. spisovatel. Autor civilistní a polit. poezie (*Totální realismus*, *Nesmrtelná dívka*), mluvčí lit. undergroundu po 1948 (prózy *Invaldini sourozenci*, *Cesta Českem našich otců*), pod vl. jm. Zbyněk Fišer publikoval filozofické spisy (*Útěcha z ontologie*, *Buddha*).

Bonhoeffer [bonhéfr] Dietrich, 4.2.1906–9.4.1945, něm. evang. teolog. Jako účastník protihitlerovského spiknutí vězněn a popraven. V zápiscích z vězení *Na cestě k svobodě* naznačil program „nenáboženské interpretace“ kř. v „dospělém světě“.

D. Bonhoeffer

bonifikace [-ny-], zvýhodnění, náhrada, odškodné; □ *ekon.* náhrada za poškozené zboží, poskytnutá ve formě srážky z ceny či množstvím zboží.

bonita [-ny-], dobrá jakost, hodnota; □ *ekon.* obchodní pověst a zejm. důvěruschopnost; zjišťuje se zvláště u nových obch. spojení.

bonmot, vtipné slovo, rčení, úsloví, vtip.

Bonn, m. v SRN v Sev. Porýní-Vestfálsku na levém břehu Rýna, 56 m n. m.; 291 431 obyv. (1996). Zpracovatelský prům., centrum pojišťovnictví a vydavatelství. Univ. (1777). – V 1. st. říms. tábor, koncem 4. st. příchod Franků, ve 12. st. patřil kolínským arcibiskupům, 1346 místo korunovace Karla IV. římskoněm. králem, 1525–1794 rezidence kolínského kurfiřta, 1815 připadl Prusku. 1945–49 v brit. zóně, od 1949 v SRN, spolková země Sev. Porýní-Vestfálsko (jeho součástí B. od 1946), 1949–90 hl. m. SRN. Po sjednocení Německa (1990) nadále sídlo části centrálních úřadů, od 1994 vláda a parlament postupně přemísťovány do Berlína.

Bonnard [bonár] Pierre, 13.10.1867–23.1.1947, fr. malíř; představitel postimpresionismu, člen skupiny Nabis. Autor výjevů v interiéru (ženy při toaletě) vymezoval své kompozice nezvyklými výjevy a užíval jemné barevnosti.

Bonny ➔ Port Harcourt

bonobo, lidoop příbuzný šimpanzovi, od kterého se liší chováním a menší výškou.

bonsaj, bonsai – a) odvětví zahradnického umění vých. Asie, pokus o um. formu přír. stromu (keře) v miniatuře; b) rostlina (strom, keř) pěst. v ploché, obv. umělecky ztvárněné misce. Dosahuje výšky desítek centimetrů, ale má vlastnosti plně vyvinutých rostlin rostoucích ve volné přírodě; dožívá se stáří desítek i stovek let.

Bonsaj

bonton, spol. dobré chování; vybrané způsoby.

bonus, dobropis, sleva z kupní ceny, prémie, náhrada, odměna, např. při větším obratu.

booking [búking, angl.], knihování – zápis, registrace, zaúčtování; rezervace, zajištění.

bookmaker [búkmekr, angl.], osoba přijímající sázky a vyplácející výhry při dostizích, závodcích a soutěžích.

Boole [búl] George, 2.11.1815 až 8.12.1864, angl. logik a matematik; průkopník logické algebry (Boolova algebra).

Boolova algebra [búlova], neprázdná množina *B* se dvěma binárními operacemi sčítáním (+) a násobením (.) a jednou unární operací, tzv. doplňkem. Každá z operací sčítání a násobení je komutativní a asociativní, existuje neutrální prvek 0 vzhledem k operaci + i neutrální prvek 1 vzhledem k operaci ., pro všechna *a, b* ∈ *B* platí zákony absorpce *a* + (*a* · *b*) = *a*, *a* · (*a* + *b*) = *a* a zákony distributivní. Pro doplněk *ā* každého prvku *a* ∈ *B* platí *a* · *ā* = 0, *a* + *ā* = 1. Typickým příkladem *B* a. je systém všech podmnožin dané množiny s operacemi sjednocení, průniku a doplňku. V tech. aplikacích se obv. pracuje s dvouprvkovou *B* a., kde *B* = {0, 1}, operace . se nazývá log. součin, + log. součet, doplněk se nazývá negace a operace se nazývají binární log. (boolovské) operace a *B* a. se nazývá log. algebra.

Boolova funkce ➔ binární funkce

boolovská operace ➔ Boolova algebra

boom ➔ expanze

booster, □ *eltech.* ➔ natáčivý transformátor; □ *kosm.* ➔ startovací raketa

boot [bút, angl.], □ *výp. tech.* a) sloužící k zavedení operačního systému, např. boot sektor je sektor, v němž je na médiu diskové paměti uložen zaváděcí program; b) zkráceně ozn. činnosti zavádění operačního systému do operační paměti počítače.

bop ➔ džez

bor, lat. *borum*, B – chem. prvek skupiny III A, šedočerné krystaly nebo hnědý prášek; at. č. 5, rel. at. hm. 10,811, t. t. 2 180 °C, t. v. asi 3 650 °C, tvrdost 9,3. Rudy: borax

$\text{Na}_2\text{B}_4\text{O}_7 \cdot 10\text{H}_2\text{O}$, kernit $\text{Na}_2\text{B}_4\text{O}_7 \cdot 4\text{H}_2\text{O}$. Využití: borová vlákna do kompozitů, oxid boritý B_2O_3 do teplotně odolných skel, karbid boru B_{12}C_3 pro brusné materiály; dezoxidační činidlo při liti mědi.

Bor Jan, 16.2.1886–25.3.1943, vl. jm. J. Jaroslav Strejček, č. režisér a spisovatel (studie *Eduard Vojan*). 1924–38 režisér (od 1930 šéf) činohry Městského div. na Král. Vinohradech, od 1939 šéf činohry ND.

Bor Vladimír, *25.11.1915, č. film. dramaturg a scenárista (*Morgiana, Sestřičky*), hudební a filmový kritik (*O filmové hudebnosti, Hudba, film, kritika*); prof. FAMU; syn Jana Bora.

Boraginaceae ☞ brunnákovité

Bordeaux [bordó], m. v jz. Francii nad ústím Garonny do Gironde, správní středisko kraje Aquitaine; 213 274 obyv. (1990). Prům. loďařský, chem. a petrochem. (ropovod, plynovod); tradice vinařství. Obch. středisko; nám. přístav; mez. letiště. Univ. (1441). – Ve starověku keltské oppidum Burdigala, za řím. říše správní středisko, m. práva od 1199.

Bordet [borde] Jules, 13.6.1870–6.4.1961, belg. bakteriolog a virolog. Nc (1919) za objevy v imunologii a sérologii.

Bordetella, rod aerobních gramnegativních tyčinkovitých bakterií, vyvolávající infekce dýchacích cest živočichů i člověka. U člověka vyvolává dávivý kašel (černý kašel), u malých dětí a kojců jeho lehké formy *Bordetella pertussis*.

bordura ☞ tapiserie

Borel Émile, 7.1.1871–4.2.1956, fr. matematik a politik. Zabýval se zejm. matematickou analýzou, teorií míry a teorií pravděpodobnosti.

borelióza ☞ Borrellia

Borges [borches] Jorge Luis, 24.8.1899–14.6.1986, argentinský spisovatel. Milovník fantastiky, mýtů a metafyziky i humoru (průzvy *Obecné dějiny hanebnosti, Brodiová zpráva, česky soubor Artefakty*); psal i poezii.

Borgia [bordža], it. šlechtický rod šp. původu; v 15. až 17. st. členové rodu zastávali význ. postavení v polit., círk. a kult. životě Itálie. Kardinálové, papežové (Kalixt III., †1458; Alexandr VI., †1503); *Francisco B.* (†1572), generál jezuitského řádu; *Giovanni B.* (†1497), *Cesare B.* (†1507) se pokusili v Itálii vytvořit dědičné království B.; *Lucrezia B.* (†1519) známa jako mecenáška umění.

Lucrezia Borgia na obraze B. Veneta

Boris I., †907, bulh. chán (kniže), při křtu přijal jm. Michal. Za jeho panování (852–889) provedena christianizace Bulharska prostřednictvím řec. ortodoxní církve. Manévrováním mezi Římem a Cařihradem posílil bulh. stát. 889 odešel dobrovolně do kláštera.

Boris III., 30.1.1894–28.8.1943, od 1918 bulharský car; syn Ferdinanda I. Koburského. Obratně posiloval osobní moc; 1935 nastolil diktaturu. Za jeho vlády vstoupilo Bulharsko do 2. světové války na straně Německa.

borka, soubor mrtvých pletiv z lýka a peridermu. Zesiluje ochrannou funkci peridermu, např. u břízy.

Bormann Martin, 17.6.1900–nezvěstný od května 1945, 1954 prohlášen za mrtvého; něm. nacist. politik, vál. zločinec. Od 1925 působil v aparátu NSDAP, činný v SA. Od 1941 vysoké státní a stranické funkce, Hitlerův osobní tajemník a blízký spolupracovník.

Born Adolf, *12.6.1930, č. malíř, grafik, ilustrátor a spoluautor animovaných filmů (*Mach a Šebestová*), uplatňující v nezaměnitelné kresbě smysl pro groteskní nadsázku a humor.

Born Max, 11.12.1882–5.1.1970, něm. teor. fyzik (od 1933 v Anglii). Spoluzakl. kvantové mech., kterou aplikoval zejm. ve fyz. pevných látek, at. fyzice a optice. Zabýval se též teorií relativity. Nc (1954) za statist. interpretaci vlnové funkce.

Borneo, indonésky Kalimantan – největší o. ve Velkých Indách; 746 546 km². Hornaté vnitrozemí (Kinabalu, 4 101 m) s trop. deštným lesem, bažinaté pobřeží. Těžba nerostných surovin a dřeva. Větší část B. patří Indonésii, na S je sultanát Brunej a území Malajsie (Sarawak a Sabah).

Bornholm, o. v jz. části Baltského moře; 588 km², 45 000 obyv. (1992), správní středisko Rønne. Součást Dánska.

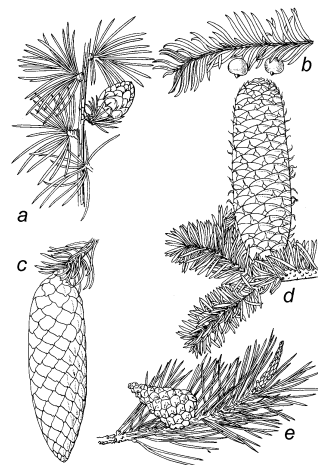
Borobudur, chrámový komplex v Indonésii na střední Jávě sz. od Yogyakarty. Vybudován v 1. pol. 9. st. a zasvěcen Buddhovi, zdoben sochami a reliéfy s epizodami z jeho života. Památka svět. kulturního dědictví UNESCO.

Borodin Alexandr Porfirjevič, 12.11.1833–27.2.1887, rus. skladatel, lékař a chemik; člen Mocné hrstky. Autor opery *Kniže Igor* na vlastní libreto (součástí jsou *Polovecké tance*), 2 symfonii (2. *Bohatýrská*), 2 smyčcových kvartetů a klavírních skladeb.

boromejky, Milosrdné sestry sv. Karla Boromejského – ženská kongregace zal. 1652 v Nancy ve Francii; pečují o nemocné, sirotky a tělesně postižené.

Borovanský Ladislav, 1.4.1897–4.1.1971, č. anatom; prof. UK. Zakl. moderní pražské morfologické školy.

borovice, Pinus – rod jehličnatých rostlin z čeledi borovicovitých. Jehlice jsou ve svazečcích po dvou, třech nebo pěti, šišky obsahují podpůrnou šupinu, kterou při dozrávání přerůstá dřevnatá semenná šupina. Je známo asi 115 druhů; např. b. lesní, b. kleč, b. blatká, b. limba. Dřevo je měkké, používá se ve stav., nábytkářství, na výr.

Borovicovitě: a modřín opadavý, b tis červený, c smrk, d jedle bělokorá, e borovice lesní

borovicovitě, *Pinaceae* – jediná čeleď řádu borovicotvarých z oddělení jehličnanů. Stromy s nápadnými brachyblasty, jehlicovitými listy a pryskyřičnými kanálky ve dřevě a kůře. Obv. rostliny jednodomé. Tvoří jehličnaté lesy (jedle, borovice, smrk, modřín).

Borovička Václav Pavel, *8.9.1920, č. spisovatel a scenárista. Autor literatury faktu (*Atentáty, které měly změnit svět*), rozhl. her, tv. scénářů podle vl. knih pro děti (*Kouzelné městečko, Spadla z nebe*) a film. scénářů (*Můj brácha má prima bráchu*).

Borový František, 31.1.1874–20.3.1936, č. nakladatel; 1900 převzal otcovo nakladatelství (zal. 1877), vydával zejm. dobovou č. beletrii (K. Čapek).

Borowski Tadeusz, 12.11.1922–3.7.1951, pol. spisovatel. V povídkových souborech *Rozloučení s Marií* a *Kamenný svět* zachytil krutou realitu nacist. koncentračních táborů.

Borrellia, rod gramnegativních tyčinkovitých bakterií šroubovitého tvaru způsobujících lymfskou nemoc (klíšťovou boreliózu). Přenáší je mj. klíšť.

Borromini [borominy] Francesco, 25.9.1599–2.8.1667, it. architekt; jeden ze zakl. dynamického baroka (kostel San Carlo alle Quattro Fontane v Římě, univ. kaple San Ivo alla Sapienza). První konvexkonkávní průčelí vytvořil u řím. Oratoria di San Filippo Neri.

F. Borromini, kostel San Carlo alle Quattro Fontane v Římě

Boruta Kazys, 6.1.1905–9.3.1965, litevský básník (expresivní lyrika) a prozaik (folklorní romány *Baltaragisų mlyn*, *Dřevěné zásky*). 1930 iniciátor pokrokového antifašist. almanachu *Trečias frontas* (Třetí fronta).

borůvka, brusnice borůvka – rostlina z čeledi vřesovcovitých. Nízký keř s opadavými listy. Bobule je černá s černou dužninou (borůvka). Listy a nař. obsahují třísloviny, flavonoidy. Plody obsahují třísloviny a anthokyany.

Bořický Emanuel, 12.12.1840–27.1.1881, č. mineralog a petrograf; zakladatel mikrochemického výzkumu v mineralogii.

Bořivoj I., asi 852–888 nebo 889, první hist. známý přemyslovský kníže (první zmínka 872), pův. sídlo Levý Hradec. Přijal křest s manželkou Ludmilou, zal. kostel, zasvěcený sv. Klimentovi. Asi 885 přenesl sídlo na pražské hradiště (pozdější Pražský hrad) a ovládl odtud vltavskou kotlinu.

Bořkovec Pavel, 10.6.1894–22.7.1972, č. skladatel; prof. AMU; představitel neoklasicismu. Autor děl orch. (3 symfonie) a scénických (balet *Krysař*).

Bosáková Eva, 18.12.1931–11.1.1991, česká sport. gymnastka. Mistryně světa 1958 (prostná, kladina), 1962 (kladina), olympijská vítězka 1960 (kladina).

bosáň, zdvo s plasticky vystupujícími čely.

Bose Šatendranáth, 1.1.1892–4.2.1974, ind. fyzik. Spoluzakl. kvantové statistiky.

Bosenská Krajina ☞ Republika Srbská

bosenská krize 1908–1909, mez. konflikt vyvolaný rak.-uh. anexí Bosny a Hercegoviny. Srbsko podporované Ruskem požadujícím svolání mez. konference anexi odmítlo. Rus. návrh neprošel pro polit. postoje Velké Británie a Francie. Rakousko-Uhersko mobilizovalo, válkou hrozilo i Německo; Rusko a Srbsko pod nátlakem anexi 1909 uznaly.

bosenskohercegovačská literatura, má staroslověnské počátky, první rukopisné hlahlolské